Ю. М. КОСЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8 клас

Підручник для учнів
спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (F70)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Чернівці
«Букрек»
2017

УДК 37.091.214.18:376–056.36(075)
К 71

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 14.07.2017 №1039)

Косенко Ю. М.

К 71 Історія України. 8 клас : підручник для учнів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (F70) / Ю. М. Косенко. – Чернівці : Букрек, 2017. – 304 с. : іл.

ISBN 978-966-399-905-0

УДК 37.091.214.18:376–056.36(075)

ISBN 978-966-399-905-0

© Косенко Ю. М., 2017
© Видавничий дім «Букрек», 2017

ЗМІСТ

ВСТУП 6
ПОВТОРЕННЯ 8
ТЕМА 1. Київська держава. Українські землі у складі інших держав у XIII-XVI (13-16) століттях 8
ТЕМА 2. Найважливіші події IX-XVI (9-16) століть в історії України 14
ТЕМА 3. Найвидатніші діячі в історії України IX-XVI (9-16) століть 19

РОЗДІЛ I. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У XVI (16) – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) СТОЛІТЬ 24
ТЕМА 1. Причини виникнення козацтва. Заняття перших козаків 24
ТЕМА 2. Дмитро Вишневецький – славний козацький ватажок 29
ТЕМА 3. Запорозька Січ – козацька фортеця 33
ТЕМА 4. Військово-адміністративна організація козацтва. Старшина 37
ТЕМА 5. Традиції та звичаї запорозьких козаків 42
ТЕМА 6. Січовий побут 45
ТЕМА 7. Реєстрове козацтво 49
ТЕМА 8. Повстання Криштофа Косинського 53
ТЕМА 9. Козацький отаман Северин Наливайко 57
ТЕМА 10. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Козацькі походи 60
ТЕМА 11. Участь запорожців у Хотинській війні 64
Узагальнення з розділу «УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У XVI (16) – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) СТОЛІТЬ» 68

РОЗДІЛ II. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА СЕРЕДИНИ XVII (17) СТОЛІТТЯ 71
ТЕМА 1. Становище українського народу напередодні війни 71
ТЕМА 2. Богдан Хмельницький. Початок Національно-визвольної війни 75
ТЕМА 3. Перші перемоги 1648 року 79
ТЕМА 4. Пилявецька битва 83
ТЕМА 5. Похід на західноукраїнські землі 87
ТЕМА 6. Військові дії 1649 року. Зборівський договір 91
ТЕМА 7. Берестецька битва 1651 року. Білоцерківський договір 96
ТЕМА 8. Переяславська рада 100
ТЕМА 9. Українсько-московський договір 1654 року 104
ТЕМА 10. Воєнно-політичні події 1654-1657 років 107
Узагальнення з розділу «НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА СЕРЕДИНИ XVII (17) СТОЛІТТЯ» 111

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) – ПОЧАТКУ XVIII (18) СТОЛІТЬ 114
ТЕМА 1. Гетьманування Івана Виговського. Конотопська битва 114
ТЕМА 2. Андрусівська угода 1667 року 119
ТЕМА 3. Гетьман Петро Дорошенко. Боротьба за об'єднання України 123
ТЕМА 4. Запорозька Січ у складі Гетьманщини. Іван Сірко 128
ТЕМА 5. Гетьманування Дем'яна Многогрішного. «Глухівські статті» 133
ТЕМА 6. Гетьман Іван Самойлович. «Вічний мир» 137
ТЕМА 7. Гетьман Іван Мазепа 141
ТЕМА 8. Україна у подіях Північної війни 146
ТЕМА 9. Пилип Орлик і його Конституція 151
Узагальнення з розділу «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) – ПОЧАТКУ XVIII (18) СТОЛІТЬ» 156

РОЗДІЛ IV. СКАСУВАННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ 160
ТЕМА 1. Іван Скоропадський. Обмеження гетьманської влади 160
ТЕМА 2. Наказний гетьман Павло Полуботок 165
ТЕМА 3. Відновлення гетьманства. Данило Апостол 169
ТЕМА 4. Діяльність гетьмана Кирила Розумовського 173
ТЕМА 5. Скасування автономного устрою України 177
ТЕМА 6. Коліївщина 183
ТЕМА 7. Опришки. Олекса Довбуш 188
ТЕМА 8. Зруйнування Запорозької Січі. Петро Калнишевський 194
Узагальнення з розділу «СКАСУВАННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ» 199

РОЗДІЛ V. ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ 202
ТЕМА 1. Суспільні стани козацької держави 202
ТЕМА 2. Розвиток господарства і торгівлі в Україні за козацьких часів 208
ТЕМА 3. Церква за козацької доби 212
Узагальнення з розділу «ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ» 217

РОЗДІЛ VI. КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ 221
ТЕМА 1. Освіта козацької України. Григорій Сковорода 221
ТЕМА 2. Усна народна творчість. Козацькі літописи 227
ТЕМА 3. Театр і музика 232
ТЕМА 4. Архітектура та живопис 237
Узагальнення з розділу «КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ» 243

РОЗДІЛ VII. УКРАЇНА У XIX (19) СТОЛІТТІ 246
ТЕМА 1. Українські землі під владою Росії у першій половині XIX (19) століття. Устим Кармелюк 246
ТЕМА 2. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії у першій половині XIX (19) століття 252
ТЕМА 3. Кирило-Мефодіївське братство 257
ТЕМА 4. Скасування кріпацтва. Розвиток промисловості 262
ТЕМА 5. Заборона українського слова. Валуєвський циркуляр 1863 року. Емський указ 1876 року 266
Узагальнення з розділу «УКРАЇНА У XIX (19) СТОЛІТТІ» 270

РОЗДІЛ VIII. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XIX (19) СТОЛІТТІ 273
ТЕМА 1. Розвиток освіти і науки 273
ТЕМА 2. Українська література XIX (19) століття 278
ТЕМА 3. Архітектура та живопис 282
ТЕМА 4. Театр і музика 287
Узагальнення з розділу «КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XIX (19) СТОЛІТТІ» 291

ДОДАТКИ
НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ 294
ВИДАТНІ ДІЯЧІ УКРАЇНИ 295
СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ПОНЯТЬ 296

ВСТУП

Дорогі друзі!

Ви відкрили підручник «Історія України» для 8-го класу. Вам цікаво, про що він? Адже, вивчаючи історію України в 7-му класі, ви зробили тільки перші кроки до пізнання минулого нашої країни. Ви ознайомилися з життям східних слов'ян, вивчали діяльність легендарних князів древньої Русі, дізналися про устрій, побут та культуру Київської держави. Вам стало відомо про утворення Галицько-Волинської держави та боротьбу її князів за свободу рідного краю і про життя народу під владою литовських та польських магнатів.

У 8-му класі ви поглибите свої знання, вивчите історію виникнення та діяльності українського козацтва, дізнаєтесь про легендарних ватажків Запорозької Січі, гетьманів України та культуру козацької доби, довідаєтесь про боротьбу українців за свою незалежність впродовж багатьох століть.

Підручник складається з восьми розділів, у яких у хронологічній послідовності висвітлено найважливіші факти історії українського народу з XVI (16) по XIX (19) століття. Кожний параграф містить навчальний текст з ілюстративним матеріалом. Звертайте увагу на назву параграфа, потім дайте відповіді на запитання перед текстом. Це допоможе вам згадати раніше вивчений навчальний матеріал. Ця інформація важлива для правильного розуміння нового матеріалу. Після цього уважно прочитайте текст, порівнюйте описи історичних діячів з їхніми зображеннями. Також звертайте увагу на карти, назви історико-географічних об'єктів (країн, міст, сіл, морів, річок, озер, гір) та дати найбільш важливих подій минулого (роки, століття). Важлива інформація виділена спеціальним шрифтом.

Краще зрозуміти навчальний матеріал допоможуть рубрики під назвами «Запам'ятайте», «З історичних джерел», «Цікаво знати». У додаткових текстах цих рубрик допитливі школярі знайдуть багато цікавого та нового. Для перевірки вивченого матеріалу користуйтеся запитаннями і завданнями, які розташовані в кінці кожного парагра-

фа. Деякі завдання необхідно виконувати з використанням контурних карт, історичних атласів, стрічок часу тощо.

Для систематизації й узагальнення вивчених знань та сформованих вмінь і навичок у підручнику, в кінці кожного розділу, розміщені тексти під назвою «Узагальнення до розділу». Для перевірки якості отриманих знань з певного розділу запропоновано тестові завдання та практичні вправи.

Наприкінці підручника розміщений словник історичних понять і довідник про найважливіші історичні події та видатних діячів України XVI (16)–XIX (19) століть.

Пам'ятайте, підручник – ваш друг, поводьтеся з ним дбайливо й акуратно.

Бажаю успіхів у вивченні історії України!

Автор

ПОВТОРЕННЯ

ТЕМА 1

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ІНШИХ ДЕРЖАВ У XIII-XVI (13-16) СТОЛІТТЯХ

Шановні діти! Минулого навчального року ви дізналися про життя наших предків у далекому минулому. Протягом багатьох століть вони жили племенами, потім утворили власну Київську державу. З часом державний центр перемістився на захід сучасної України, де було створено Галицько-Волинське князівство. Після ослаблення цієї держави, українські землі були захоплені іншими країнами. Найбільше українських територій відійшло Великому князівству Литовському, а пізніше – польсько-литовській державі, яка називалася Річ Посполита.

Перша держава, яка виникла у східних слов'ян називалася **Русь**. Її засновником став князь Олег, який підкорив східнослов'янські племена полян, сіверян, древлян, радимичів та інших. Столицею держави став Київ. Підлеглі племена платили князю данину, а він зі своїм військом захищав їхні землі від ворожих нападів.

На кордонах Київської держави було завжди неспокійно. Войовничі кочівники нападали на села і міста східних слов'ян, грабували й палили їх, а людей забирали в полон. Щоб убезпечити мешканців Русі від таких нападів, київські князі організовували військові походи проти ворогів та будували міста-фортеці. Найбільшими містами Русі були Київ, Чернігів, Галич, Переяслав, Володимир та інші.

Після занепаду Русі та посилення міжусобної війни між князями на західних землях сучасної України починається відродження державності у вигляді утворення **Галицько-Волинської держави**. Цю державу заснував у **1199 році** волинський князь Роман Мстиславович. Вона простягалася від Карпатських гір і Дунаю до Дніпра та від Прип'яті до Чорного моря. До цієї держави входив і Київ.

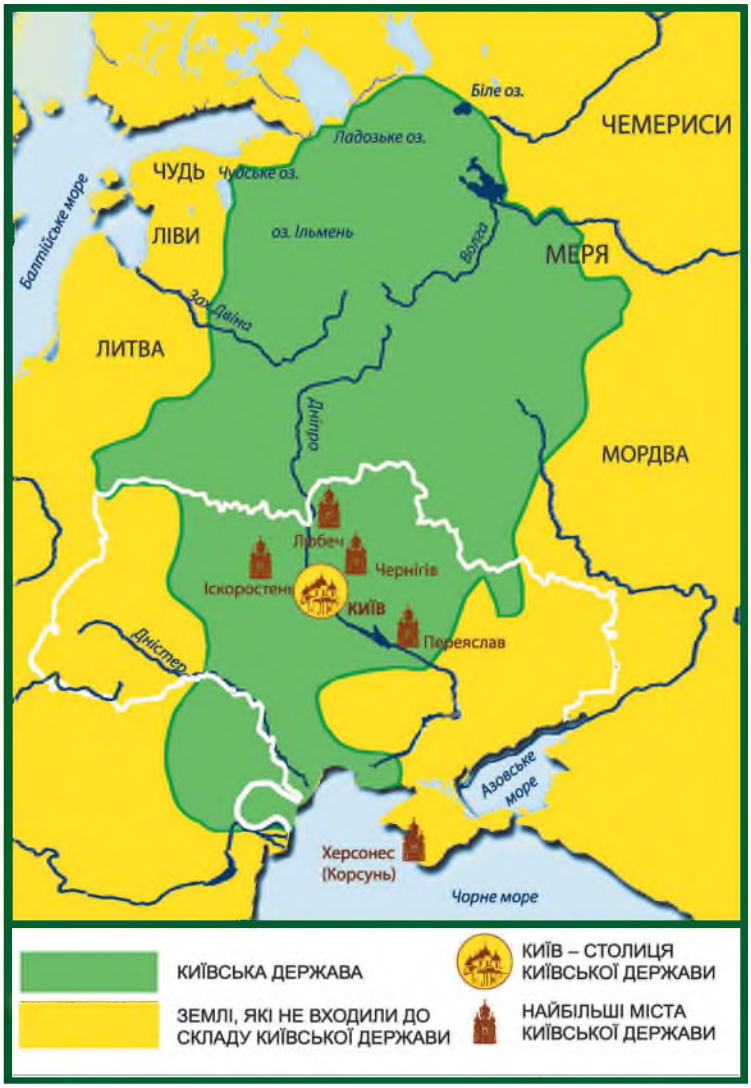

Київська держава у X-XI (10-11) століттях

Галицько-волинські князі успішно боролися з іноземними загарбниками, укріплювали фортеці та засновували нові міста. Галицько-Волинська держава існувала до **1340 року**. Після смерті останнього галицько-волинського

князя розпочалася жорстока боротьба між Литвою, Угорщиною і Польщею за землі цієї держави. Найбільш вдалою у цьому протистоянні виявилася Литва. Поступово до складу **Великого князівства Литовського** відійшли Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля та Переяславщина.

Галицько-Волинська держава

Українці сприймали литовців як визволителів від монгольського іга, тому не вели боротьби з ними і визнавали їхню владу. Для ведення документації литовці запозичили в українців писемну давньоруську мову, а на основі давньоруського збірника законів **«Руська правда»** створили власне судочинство. Багато литовців, які у ті часи були язичниками, переходили у православ'я.

У **1569 році** відбулося об'єднання Польщі з Литвою (разом із українськими землями) в одну державу – **Річ Посполиту.** Більшість українських земель перейшла польським шляхтичам. Вони утискали українських селян, ремісників і православне духовенство.

Велике князівство Литовське (друга половина XIV (14) століття)

Отже, протягом багатьох століть українці жили у різних державах. У IX-XII (9-12) століттях це була самостійна **Київська держава**, а пізніше – **Галицько-Волинське князівство**. З ослабленням державності більшість українських земель відійшла **Великому князівству Литовському**, а з 1569 року – **Речі Посполитій.**

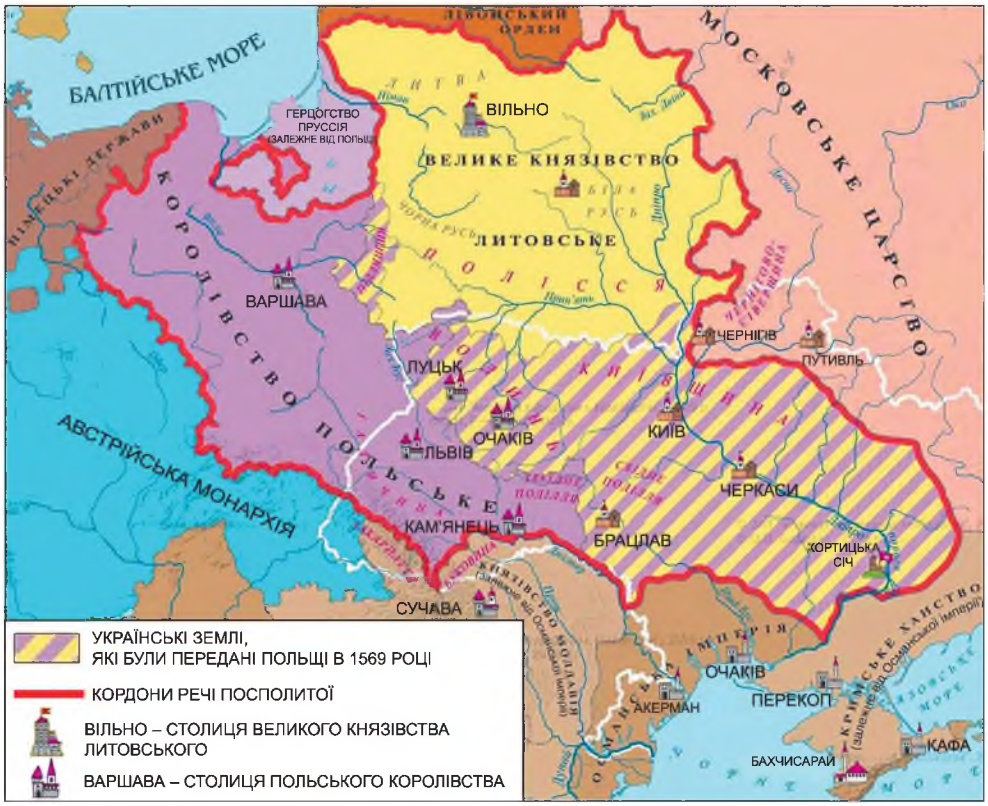

Річ Посполита

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Київська держава – держава східних слов'ян, яка існувала у IX-XII (9-12) століттях.

Галицько-Волинське князівство – держава, яка виникла на західних землях Русі та існувала з кінця XII (12) до середини XIV (14) століття.

Велике князівство Литовське – держава, до якої входила переважна більшість українських земель із середини XIV (14) до середини XVI (16) століть.

Річ Посполита – держава, яка виникла у 1569 році та до складу якої входили землі Польщі, Литви та України.

ЗАПИТАННЯ

1. Як називалася перша держава східних слов'ян?
2. Хто був засновником Київської держави?
3. Назвіть найбільші міста Київської держави?

4. У який часовий період існувала Київська держава?
5. Як називалася держава, що виникла в 1199 році на заході Русі?
6. Користуючись текстом підручника, назвіть українські землі, що ввійшли до складу Великого князівства Литовського.
7. У якому році виникла Річ Посполита?
8. Землі яких країн входили до складу Речі Посполитої?
9. Опишіть життя українців у Речі Посполитій.

ЗАВДАННЯ

1. Запиши у зошит найбільші міста Київської держави.
2. Користуючись картою «Галицько-Волинська держава», запиши у зошит міста цієї країни.
3. Використовуючи карту «Річ Посполита», запиши українські землі, які входили до складу цієї держави.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Вперше термін «Україна» згадується в 1187 році в Іпатіївському літописі. У цьому записі розповідається про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який загинув у боротьбі з половцями, захищаючи рідний край. «...і плакали по нім усі переяславці... За ним же Україна багато потужила». У цьому ж літописі в 1189 році також зустрічається словосполучення «Україна Галицька».

Назву «Україна» застосовували, переважно, для позначення Київщини, Переяславщини та Чернігівщини, а людей, які жили на цих землях називали українцями. Пізніше цією назвою стали позначати всі землі нашої Батьківщини.

ТЕМА 2

НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ IX-XVI (9-16) СТОЛІТЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На минулому уроці ви повторили навчальний матеріал за 7 клас. Пригадайте, яку державу заснували східні слов'яни у IX (9) столітті. Яке місто було її столицею? Які найдавніші міста України вам відомі? Яка держава існувала на заході України? Хто загарбав українські землі після занепаду Галицько-Волинської держави? Як жилося українцям у Речі Посполитій?

Сьогодні ви дізнаєтеся про найголовніші події, які відбулися у житті наших предків впродовж IX-XVI (9-16) століть.

Утворена князем Олегом в кінці IX століття Київська держава поступово збільшувалася у розмірах, приєднуючи до себе східнослов'янські племена. Всі племена визнавали владу київського князя. Після смерті кожного правителя племена намагалися позбутися залежності від Києва. Цю проблему вдалося розв'язати князю Володимиру Великому. Він вирішив об'єднати всіх слов'ян однією **релігією**.

Хрещення киян

У 988 році відбулося хрещення Русі. Князь Володимир Великий, прийнявши християнство, масово охрестив мешканців Києва. З цього часу почалося розповсюдження християнства по всій території Русі. **Прийняття християнства відіграло важливе значення у культурному розвитку Київської держави.** Розпочалося будівництво церков і монастирів. У них переписувалися та перекладалися книги, створювалися літописи. При монастирях відкривалися школи, у яких навчали дітей читанню, письму та лічбі.

Монгольські воїни *(історична реконструкція)*

Східні слов'яни постійно проживали поруч із войовничими кочівниками. Впродовж багатьох століть наші предки успішно вели боротьбу з хозарами, печенігами, половцями та іншими народами. У XIII (13) столітті біля кордонів Русі з'явилися монголи. З **1237-1241 роки** їм вдалося здобути багато земель давньої Русі. Були захоплені, зруйновані та спалені Переяслав, Чернігів, Київ, Володимир, Галич та інші міста. Монголи встановили свої порядки. Тепер давньоруські князі визнавали владу монгольських правителів і платили їм данину хлібом, худобою, товарами, грошима. Без дозволу монгольських ханів руські князі не мали права на правління князівствами. Вони також не були самостійними у прийнятті рішень. **Із часу захоплення монголами Русі наші предки на багато століть втратили власну незалежність.**

Ослаблені українські землі стали легкою здобиччю для сусідніх держав. У середині XIV (14) століття серед монголів почалися міжусобні війни і цим скористалися литовці. Розширення Великого князівства Литовського відбувалося за рахунок українських земель. Монголи, які вважали ці території своїми, збройно виступили проти литовців.

Восени **1362 року** біля річки **Сині Води** відбулася битва. На боці литовців виступило й українське ополчення. Монголи були розбиті. Протягом наступних років значна частина українських земель відійшла до складу Литви. Отже, перемога над монголами підірвала їх могутність та поклала початок звільненню українського народу від монгольського іга.

Битва на Синіх Водах *(фрагмент картини А. О. Орльонова)*

Важлива подія в історії середньовічної України відбулася **у 1569 році в Любліні**. Тут було підписано угоду між Великим князівством Литовським та Польським королівством про об'єднання в єдину державу – **Річ Посполиту.** За Люблінською унією переважна більшість українських земель перейшла під владу польських панів. Вони зневажали все українське, презирливо ставилися до віри, мови, традицій і звичаїв українців. Польська шляхта закріпачила селян і змусила їх відбувати панщину. Українські селяни стали залежними від польських панів.

У містах українців змушували проживати тільки на визначених вулицях, а українським купцям заборонялося торгувати поруч з поляками. Їх витісняли на окраїни міст та змушували продавати товар за низькими цінами. Православна церква була оголошена поза законом.

Такі дії в подальшому будуть причиною частих повстань українців проти панського свавілля.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Унія – союз, об'єднання.
988 рік – відбулося хрещення Русі.
1237-1241 роки – захоплення монголами земель Русі.
1362 рік – перемога литовсько-українських військ над монголами біля річки Сині Води.
1569 рік – утворення Речі Посполитої, до якої відійшла більшість українських земель.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році відбулося хрещення Русі?
2. Які зміни відбулися на Русі після прийняття християнства?
3. У яких роках відбулося загарбання монголами земель Русі?
4. Як змінилося життя русичів за монгольського іга?
5. У якому році відбулася битва біля річки Сині Води?
6. Хто брав участь у битві біля Синіх Вод?
7. Яке значення мала перемога над монголами?
8. У якому році було засновано Річ Посполиту?
9. Яким було життя українців у цій державі?

ЗАВДАННЯ

1. Заповніть таблицю:

Дата	Століття	Подія
988 р.		
		Захоплення монголами земель Русі
1362 р.		
		Утворення Речі Посполитої

ЦІКАВО ЗНАТИ

Відомо, що українці з давніх-давен вирощували пшеницю, жито, ячмінь та інші культури. Зерно мололи за допомогою вітряних та водяних млинів. У середньовічні часи особливої популярності набули вітряки. Їх будували на пагорбах, біля доріг, на околицях сіл або у полі. В одному селі могло налічуватися декілька млинів. У селах Слобожанщини, Полтавщини, Наддніпрянщини та Південної України вітряків було значно більше, ніж водяних млинів. Зерно мололи, як для себе, так і для худоби. Для людей виготовлялося борошно дрібного (питльоване) та звичайного помолу, а для домашніх тварин дерть.

Вітряки були різної висоти. На Слобожанщині та у степових районах України вони досягали 10-12 метрів. Біля них полюбляли відпочивати мандрівники. Тут збиралася сільська громада для обговорення важливих питань. Місцева молодь біля вітряків співала веснянки та влаштовувала забави.

Три млини *(картина Ю. Журки)*

ТЕМА 3

НАЙВИДАТНІШІ ДІЯЧІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ IX-XVI (9-16) СТОЛІТЬ

На минулому уроці ви пригадали найбільш важливі події історії України IX-XVI (9-16) століть. Згадайте, у якому році відбулося хрещення Русі? Що змінилося на території нашої країни після цієї події? У яких роках монголи захопили землі Русі? Як змінилося життя східних слов'ян за часів монгольського іга? У якому році відбулася битва біля Синіх Вод? Яке значення вона мала для подальшого життя українців? Що вам відомо про Річ Посполиту? Як жилося українцям у цій державі?

На цьому уроці ви пригадаєте про діяльність найбільш важливих історичних діячів середньовічної України.

Впродовж IX-XVI (9-16) століть діяло багато історичних героїв, які відіграли важливу роль у житті українців. Варто згадати **князя Олега** – засновника Київської держави; **княгиню Ольгу**, яка покращила життя східних слов'ян; **князя Святослава** – благородного і войовничого правителя Русі, який приєднав багато земель до своєї держави; **князя Романа Мстиславовича** – засновника Галицько-Волинської держави; **Нестора-літописця – автора «Повісті минулих літ»**, завдяки якому ми знаємо про життя людей давньої Русі.

Значне місце в історії України відіграли **князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький та Костянтин Острозький**.

Князь Володимир князював у кінці X – початку XI століть. Він приєднав нові землі до Русі, дбав про оборону своєї держави. **Володимир** надійно захистив Київ, спорудивши міцні укріплення. За його наказом було засновано багато прикордонних міст-фортець, будувалися «змієві вали» (земляні насипи висотою від 8 до 12 метрів із дерев'яними стінами та сторожовими баштами, які будувалися на найбільш небезпечних ділянках кордону). Володимир Великий почав карбувати власні монети з срібла та золота.

Князь Володимир охрестив Русь. Після хрещення, повсюди почалося будівництво церков і монастирів. У Києві князь Володимир побудував Десятинну церкву – перший кам'яний храм Київської держави. У Десятинній церкві було поховано Володимира у 1015 році.

Народ любив князя Володимира за те, що він піклувався про простих людей. Володимир часто влаштовував бенкети для бідних, жебраків, розвозив їжу хворим. За таку турботу люди дали йому ім'я «Красне Сонечко».

Князь Володимир Великий

Князь Ярослав Мудрий

Після смерті Володимира Великого Київську державу очолив його син **Ярослав Мудрий**. Він розширив межі Київської держави. Засновував нові міста-фортеці та будував укріплення вздовж річок. Князь Ярослав успішно боровся з кочівниками. У 1036 році його військо розбило печенігів. На честь цієї перемоги було збудовано у Києві Софіївський собор.

За часів Ярослава Мудрого переписували та перекладали книги, писали літописи. При Софіївському соборі було засновано бібліотеку та школу.

Ярослав Мудрий багато часу приділяв зміцненню та розбудові Києва. Навколо міста було насипано величезні вали заввишки 14 метрів. На валах стояли міцні й високі дубові стіни з бійницями та сторожовими баштами. Перед валами було викопано глибокі рови, які заповнювалися водою. Головним в'їздом до міста були Золоті ворота. Зверху на цих воротах була розташована церква Благовіщення.

За наказом Ярослава Мудрого було створено перший писемний збірник законів «Руська Правда». У ньому були записані заходи покарання злочинцям, порядок успадкування майна дітьми тощо. Закон проголошував головним суддею київського князя.

За Ярослава Мудрого зміцніли дружні стосунки з багатьма країнами. У князя було багато дітей, і одружуючи своїх синів та віддаючи заміж доньок, він породнився з багатьма королями та князями Європи. Дружні стосунки з європейськими країнами сприяли розвитку торгівлі та розквіту Київської держави. Помер Ярослав Мудрий у 1054 році.

Майже через два століття потому жив князь **Данило Галицький.** Він правив Галицько-Волинською державою. Князь Данило успішно боровся з ворогами, приєднав Київ із землями до своєї держави. Данило Галицький укріплював міста, будував нові замки. За його наказом були збудовані Львів, Холм, Крем'янець та інші міста. Князь Данило піклувався про розвиток ремесел і торгівлі. Запрошував ремісників та купців із зруйнованих міст Русі та сусідніх країн.

Князь Данило Галицький

Князь Костянтин Острозький

Данилу Галицькому довелося тривалий час боротися з монголами. Він активно використовував ополчення – озброєні загони місцевих селян та міщан. Добре укріплені населені пункти Галицько-Волинської держави чинили жорстокий спротив загарбникам. Після відходу монголів князь Данило відновив зруйновані міста та розбудовував нові.

У 1254 році Данило Галицький був коронований. Тепер його називали королем Русі, а його державу – Руським королівством. Скориставшись тим, що на території Галицько-Волинської держави монгольські залоги були розпорошені, князь Данило розбив їх і на декілька років здобув незалежність.

Данилу Галицькому не вдалося повністю звільнитися від монгольського іга, але залежність Галицько-Волинської держави від загарбників була значно меншою ніж в інших землях Русі.

З часом, переважна більшість українських земель відійшла до складу Великого князівства Литовського. У XVI (16) столітті важливу роль у житті цієї держави відігравав український князь Костянтин Острозький. Він був найвпливовішою особою на українських землях. Костянтин Острозький був талановитим полководцем, активно підтримував українську освіту, культуру, козацтво та православну віру. За власні кошти будував церкви, фортеці, відкрив друкарню та школу в Острозі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Володимир Великий – Великий князь Київський.
Ярослав Мудрий – Великий князь Київський.
Данило Галицький – князь Галицько-Волинської держави.
Костянтин Острозький – український князь, полководець і меценат.
Меценат – людина, яка за власні кошти відкриває школи, бібліотеки, друкарні, музеї тощо.

ЗАПИТАННЯ

1. Що вам відомо про діяльність князя Володимира Великого?
2. Чому простий люд називав князя Володимира «Красним Сонечком»?
3. Що вдалося здійснити Ярославу Мудрому за роки свого князювання?
4. Розкажіть про діяльність князя Данила Галицького.
5. Що зробив для розвитку українських земель князь Костянтин Острозький?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття наступних дат:
988 р.; 1015 р.; 1036 р.; 1054 р.; 1254 р.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Одним із символів українського села є криниця-журавель. З давніх-давен наші предки будували в кожному селі такі криниці. Вважалося, що вода в них цілюща та магічна. Українці дуже шанували такі джерела, вважали їх оберегом, символом сили, здоров'я, чистоти, краси, родючості, вірності та безсмертя народного духу. Всім селом люди копали та чистили криниці, прикрашали їх.

У народі говорили, що коли викопали криницю, то на небі спалахує нова зірка. Скільки криниць на землі – стільки зірок на небі. А якщо падає з небосхилу зірка, то десь замулилось джерело.

В Україні дуже багато сіл, міст, водойм і прізвищ людей, які утворилися від слова «криниця».

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У XVI (16) – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) СТОЛІТЬ

ТЕМА 1

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА. ЗАНЯТТЯ ПЕРШИХ КОЗАКІВ

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про виникнення славної верстви населення – козацтва. Чому воно виникло? Які причини спонукали людей покинути обжиті місця та взятися за зброю? Відповіді на ці та інші запитання ви дізнаєтеся з матеріалів цього заняття.

З кінця XV (15) і протягом XVI (16) століть переважна більшість українських земель поступово перейшла від литовських до польських **магнатів** та **шляхтичів**. Польські пани закріпачили українських селян, зробили їх своєю власністю. Ввели панщину, за якою селяни працювали на панських господарствах по декілька днів на тиждень. Пан міг продати, побити, подарувати чи обміняти селянина.

Не краще становище було і в українських ремісників. Їм забороняли продавати свої вироби у центрі міст поруч з поляками, не приймали до ремісничих цехів, змушували продавати товари за низькими цінами тощо.

Українці, які не хотіли миритися з таким життям, хотіли бути вільними і незалежними, тікали у такі місця, де їх не міг знайти жодний пан. У XVI (16) столітті таким місцем було **Дике поле**. Широкі, малозаселені південні степи, які розмежовували українські землі та кримськотатарські володіння називалися Диким полем.

Дике поле у XVI (16) столітті

Дике поле було небезпечним місцем. Тут часто бували татари, які звідси здійснювали напади на українські землі. Мешканці прикордонних українських територій були змушені зі зброєю в руках захищати свої родини, села та міста від кочівників. Постійна боротьба проти татар перетворювала хліборобів та ремісників на вмілих воїнів.

На великих просторах Дикого поля водилося багато звірів та птиці, а у численних річках, озерах і болотах було багато риби. Такі природні багатства приваблювали до себе велику кількість відчайдушних людей-**уходників**, які збиралися у ватаги і влітку займалися рибальством і полюванням. Бути уходником було дуже небезпечно, адже вони могли кожної миті зустрітися з озброєними татарами.

Саме в Дикому полі гуртувалися уходники, втікачі від панщини, шукачі пригод і воєнної слави. Життя в степу було небезпечним і єдиним захистом від ворогів було вміле володіння шаблею та підтримка товариша.

Таких людей називали **козаками**. Першими козаками були мешканці прикордонних з Диким полем українських земель. У ті часи це слово означало вільну людину, воїна, озброєного вершника. Перші козаки обирали **отаманів** і під їх керівництвом будували укріплення з вертикально вкопаних дерев'яних колод. Верх колод був засіченим (загостреним),

тому й укріплення називалися – **січі**. По всьому степу таких невеликих січей було багато. Перші козаки займалися промислами та здійснювали збройні напади на татарські загони, звільняючи українців з неволі.

Ловіння коней першими козаками *(картина Ю. Брандта)*

Перша згадка про українських козаків у історичних документах датується **1489 роком** і пов'язана з їхнім походом на татарів.

Отже, **причинами виникнення козацтва в Україні** було:

1) небажання людей бути залежними від польських панів та працювати на них;

2) необхідність захисту українських земель від військової небезпеки з боку Кримського ханства.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Магнат – великий землевласник.

Шляхта – дрібне та середнє панство.

Дике поле – малозаселені південні степи, які розмежовували українські землі та кримськотатарські володіння.

Уходники – люди, які жили до холодів в степу та займалися рибальством і мисливством.
Козак – вільна людина, воїн.
Отаман – козацький ватажок, командир.
Січ – укріплення, яке походить від слова «сікти», «засікати».
1489 рік – перша згадка про українських козаків.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Михайло Литвин про багатства Дикого поля (перша половина XVI (16) століття)

Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини, ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають… По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що на весні хлопчаки назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники… Річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами…

ЗАПИТАННЯ

1. Розкажіть про життя українських селян.
2. Згадайте умови життя українських ремісників.
3. Чому Дике поле отримало таку назву?
4. Чому українські хлопці тікали в степ (у Дике поле)?
5. Чим приваблювало Дике поле уходників (скористайтесь історичним документом)?
6. Хто такі козаки?
7. Чому укріплення «Січ» отримало таку назву?
8. Хто такий отаман?

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть у зошит пояснення слів «Дике поле», «козак», «отаман».
2. Визначте, у якому столітті зустрічається перша згадка про українських козаків.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Важке життя було у перших козаків. Їм часто доводилося зустрічатися з ворогами у степу. У таких сутичках козаки нерідко були переможцями. Деякі з них перемагали значно чисельнішого ворога. За волю та вміле володіння зброєю таких відчайдух вважали козацькими чаклунами. Їх називали характерниками.

Характерники вчили молодих воїнів бойового мистецтва і козацьких звичаїв. Вони були чудовими лікарями. Про характерників говорили, що їх ні вогонь, ні вода, ні куля не беруть. За легендами, вони могли відкривати замки без ключів, брати в руки розпечені гарматні ядра, довго бути на дні річки, звільнятися з туго зав'язаних і навіть зашитих мішків. Вони також могли перевтілюватися у вовків, птахів тощо.

Козак-характерник

ТЕМА 2

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ – СЛАВНИЙ КОЗАЦЬКИЙ ВАТАЖОК

На минулому уроці ви дізналися про виникнення українського козацтва. Чому українські селяни тікали у дикий степ? Хто такі уходники? Що таке Дике поле? Чому козацькі укріплення називалися «січі»? Чим займалися перші козаки?

Сьогодні ви дізнаєтеся про Дмитра Вишневецького, одного з перших козацьких ватажків, якому вдалося об'єднати козаків у єдине військо.

Вишневецькі – стародавній князівський рід. Багато представників цієї родини присвятили своє життя державній службі та захисту українських земель від нападу ворогів. Не був винятком і **Дмитро Вишневецький.**

У Дмитра Вишневецького ще з молодих років проявився талант полководця. Він був призначений на посаду черкаського та канівського старости. Ці землі перебували у безпосередній близькості від Кримського ханства і в обов'язки князя входило здійснення заходів по захисту цих земель від нападів кримських татарів.

Князь Дмитро Вишневецький був призначений прикордонним стражником. Близько **1553 року** він об'єднав розрізнені козацькі ватаги в єдине військо. Під керівництвом Дмитра Вишневецького на острові **Мала Хортиця** було збудовано міцну Січ-фортецю. Вона отримала назву **«Запорозька»**, тому що знаходилася за порогами Дніпра. У ті часи **порогами** називали кам'янисті скелі різних розмірів, які виходили на поверхню ріки та ускладнювали прохід по ній. Місця за Дніпровими порогами вважалися важкодоступними.

Дмитро Вишневецький (Байда)

Збудована Запорозька Січ стала місцем перебування козаків та підготовки до походів на ворога. Протягом декількох років Дмитро Виш-

невецький організовував походи до володінь кримського хана та турецького султана.

Такі дії козаків не сподобалися татарам і вони вирішили зруйнувати першу Запорозьку Січ. У **1557 році** кримський хан особисто зі своїм військом обложив фортецю. Впродовж 24 днів тривала боротьба. Козаки вистояли і татари були змушені повернутися ні з чим додому. Наступного року татари знову з'явилися під стінами Січі. Їх було вдесятеро більше. Козаки мужньо оборонялися, а коли зрозуміли, що не втримають своєї фортеці, вони з боєм прорвалися крізь татарське військо і зникли в степу.

Після зруйнування Січі, Дмитро Вишневецький продовжував здійснювати походи на татарів. Останній похід Дмитро Вишневецький здійснив влітку **1563 року**. Разом із козаками він вирушив до Молдавії, щоб визволити українців із турецької неволі. Похід виявився невдалим і Дмитро Вишневецький потрапив у полон до турків, які жорстоко розправилися з ним.

За легендою, турецький султан, вражений мужністю козацького ватажка запропонував йому життя, якщо він зречеться православної віри й перейде в мусульманство. Дмитро Вишневецький обрав смерть, а не зраду батьківської віри.

Український народ пам'ятає про Дмитра Вишневецького. Про нього складено багато легенд, переказів та пісень, у яких він оспівується під іменем **Байди**.

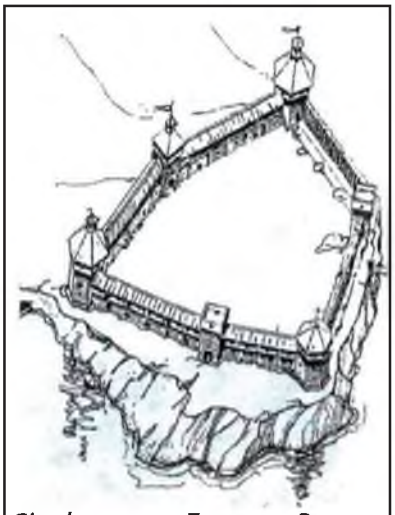

Січ-фортеця Дмитра Вишневецького на о. Мала Хортиця

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Запорозька Січ – фортеця українських козаків.
Дніпрові пороги – кам'янисті скелі різних розмірів, які виходили на поверхню Дніпра та утруднювали прохід по водоймі.
Мала Хортиця – острів, на якому було збудовано першу Січ-фортецю.
1553 рік – заснування першої Запорозької Січі на острові Мала Хортиця.

ІМЕНА

Дмитро Вишневецький (Байда) – український князь, козацький ватажок.

Острів Мала Хортиця *(сучасний вигляд)*

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Мартин Бєльський про страту Дмитра Вишневецького (друга половина XVI (16) століття)

«Вишневецький … був скинутий з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату… Вишневецький зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру…».

ЗАПИТАННЯ

1. Що Вам відомо про князя Дмитра Вишневецького?
2. У якому році було збудовано першу Січ-фортецю?
3. На якому острові козаки збудували Запорозьку Січ?
4. Хто керував будівництвом першої Січі?
5. У якому році було зруйновано першу козацьку Січ?
6. З ким боровся Дмитро Вишневецький?
7. У якому році загинув князь Дмитро Вишневецький?
8. Як у народі називали Дмитра Вишневецького?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття наступних дат: 1553 р., 1563 р.
2. Підрахуйте, скільки років проіснувала перша козацька Січ-фортеця?

ЦІКАВО ЗНАТИ

З давніх часів до початку XX (20) століття на Дніпрі на 80-ти кілометровій ділянці між сучасними містами Дніпро та Запоріжжя знаходилися пороги. Це безліч островів, великих та малих валунів, каміння, які «виходили» з води та утворювали природні перешкоди для судноплавного руху по річці. Було 12 найбільших порогів: Кодацький, Лоханський, Ненаситець, Будилівський, Лишній, Вільний та інші.

Пороги мали свою історію. Місце, де був Ненаситець, у давнину називали пеклом, тому, що там клекотіла і переливалася з каменя на камінь вода. Цей поріг, за легендою, вважається місцем загибелі давньоруського князя Святослава Хороброго.

Тарас Шевченко, подорожуючи цими краями та милуючись силою порогів, був вражений первісною могутністю Ненаситця. Поет у своєму «Заповіті» згадав про нього такими словами: «…Було видно, було чути, як реве ревучий…».

У 1932 році після побудови гідроелектростанції «Дніпрогес», пороги були затоплені. На сьогодні, Україна, на жаль, втратила унікальне природнє та історичне явище.

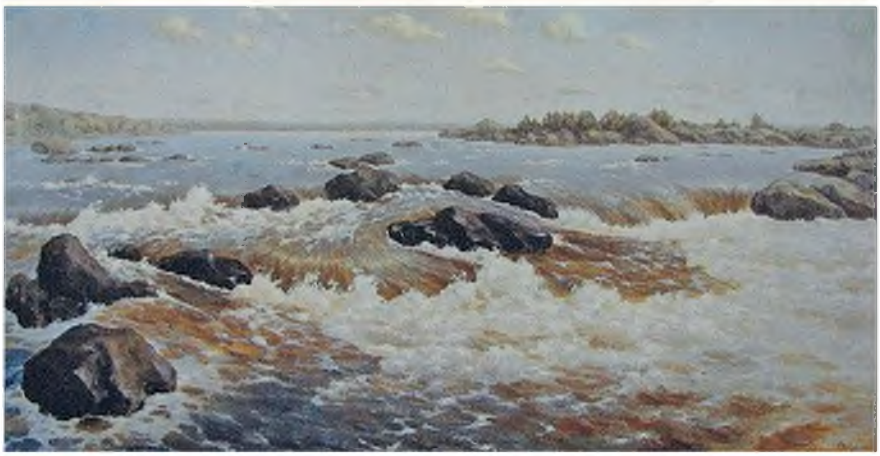

Дніпрові пороги *(картина П. Порубаєва)*

ТЕМА 3

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – КОЗАЦЬКА ФОРТЕЦЯ

На минулому уроці ви дізналися про діяльність одного з перших козацьких ватажків Дмитра Вишневецького. Пригадайте, на якому острові козаки збудували першу Січ? Хто керував будівництвом? У якому році це сталося? Чому вона називалася Запорозькою? Чому татари намагалися зруйнувати першу Січ? Що вам відомо про долю князя Дмитра Вишневецького? Як його називали у народі? Як український народ береже пам'ять про князя-козака?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про устрій Запорозької Січі – місце перебування легендарних козаків.

Після знищення першої Запорозької Січі, українські козаки не полишили ідеї будівництва добре укріпленого міста-фортеці на території Степової України. Вже через декілька десятиліть на дніпровому острові Томаківка було збудовано нову Січ. Впродовж наступних століть козаки у різних місцях будували свої міста-фортеці, але вони завжди називалися «Запорозька Січ». Залежно від місця розташування, Січ отримувала додаткову назву: Томаківська, Базавлуцька (від острова Базавлук), Микитинська (від Микитиного рогу – переправи через Дніпро), Кам'янська (від річки Кам'янка) тощо.

Впродовж XVI (16) століття Дике поле поступово почало заселятися українськими козаками. Вони на цих землях будували хутори, зимівники, випасали худобу тощо. Ці території отримали назву Землі Війська Запорозького, а Січ-фортеця стала центром цих земель.

Запорозька Січ являла собою добре укріплену фортецю, з високими валами, вежами, міцними стінами з частоколу. Зверху на стінах були встановлені гармати. Посередині Запорозької Січі розташовувався **майдан**. На ньому відбувалися військові ради, на яких козаки вибирали отамана та іншу старшину, вирішували важливі питання січового життя.

Біля майдану, півколом стояли січові будівлі: церква, будинки старшини, пушкарня, майстерні, господарські та військові споруди тощо. На Січі розміщувалися запаси зброї, пороху, боєприпасів та продовольства. На історичній карті позначають місця битв, торгові шляхи, військові походи, шляхи переселення народів тощо.

Запорозька Січ

При січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці діяла школа, де молодих і неграмотних козаків вчили письму, читанню, співу та музиці.

Особливе місце в житті козаків займали курені. **Курінь** – це житло, в яких мешкали запорожці. Їх робили довгими, щоб помістилося кілька сотень козаків. Вони будувалися з лози та обкладалися очеретом. Дахи робилися з очерету і вкривалися звіриними шкурами, щоб взимку було тепліше. Пізніше курені будували з дерева. Курені розташовувалися навколо майдану. Їх завжди була одна кількість – **38**. Кожний запорозький козак приписувався до певного куреня. Називалися курені від місцевості, звідки прибували козаки. Наприклад, у Запорозькій Січі були Полтавський, Переяславський, Уманський, Батуринський, Канівський та інші курені.

За межами Запорозької Січі, біля її стін, був базар. Сюди приїздили купці з різних куточків України та інших країн. Козаки купували тканини, сіль, кінське спорядження, вироби зі скла, каву, порох, зброю. Продавали домашню худобу, солену, сушену, в'ялену, копчену рибу, мед, віск тощо.

За стінами Січі, на берегах річок, в очереті, козаки переховували свої військові човни – **чайки**.

Козацький човен-чайка

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Хутір – мале сільське поселення (складалося з декількох дворів).
Зимівник – назва однодвірного господарства у запорозьких козаків.
Майдан – центральна площа.
Курінь – житло запорозьких козаків на Січі.
Чайка – військовий човен запорозьких козаків.

ЗАПИТАННЯ

1. У яких місцях козаки будували свої Січі?
2. Які захисні споруди мала Запорозька Січ?
3. Що розташовувалося всередині Запорозької Січі?
4. Що таке курінь?
5. Скільки було куренів?
6. Чим торгували козаки?
7. Що таке «чайка»?

ЗАВДАННЯ

1. Намалюйте план Запорозької Січі.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У Запоріжжі на острові Хортиця існує унікальний історико-культурний комплекс «Запорозька Січ». Він не є точною копією певної Січі, але в цьому музеї зібрані та відтворені елементи архітектури, культури, побуту запорозьких козаків. Комплекс поділений на дві частини – Січ та передмістя, що прилягає до фортеці.

Відвідувачі комплексу можуть побачити високі вали, рови, стіни у вигляді частоколу, вежі, церкву, будинок кошового отамана, канцелярію, три курені та інше. На території Січі розташовані гармати, вози та інші предмети побуту й життя запорозьких козаків.

При комплексі діє фольклорно-етнографічний кінний театр «Запорозькі козаки». У виконанні акторів цього театру глядачі можуть побачити різноманітні трюки на конях, роботу батогом, веселі козацькі забави. Відвідувачів можуть посвятити у козаки за стародавнім звичаєм запорожців.

Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ»

ТЕМА 4

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ КОЗАЦТВА. СТАРШИНА.

На минулому уроці ви більше довідалися про Запорозьку Січ. Пригадайте, у яких місця будували свої Січі-фортеці запорожці? Які будівлі були на Січі? Що таке курінь? З чого їх будували? Скільки куренів було на Січі? Що таке «чайка»?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про козацьких командирів та як їх обирали.

Найвищим органом влади у запорозьких козаків була **Військова рада**. Вона збиралася три рази на рік: на Новий рік, на свято Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня) і на другий-третій день після Великодня (Пасхи). На раду збиралися всі козаки, бо кожний мав право голосу. На Військовій раді вирішувалися найважливіші питання з життя січовиків: ухвали про війну чи мир, організація військових походів, покарання винних, прийом іноземних послів, вибори запорозької старшини тощо.

Військова рада на Січі *(фрагмент діорами М. Овечкіна)*

Старшиною козаки називали своїх командирів. Найголовнішим у запорожців був **кошовий отаман**. Йому допомагали управляти Січчю **військовий суддя, військовий писар, військовий осавул та курінні отамани**. Старшину обирали на один рік. На військовій раді кошовий отаман звертався до козаків: «Панове молодці! Чи не будете ви цього року, за давнім вашим звичаєм, нових старшин обирати, а старих скидати?» Якщо козаки були невдоволені керівництвом кошового отамана, то вони кричали: «Покинь, негідний сину, своє кошев'я». Якщо січова старшина не могла оправдатися перед товариством, то вона клала свої **клейноди**, дякувала козакам за довіру й виходила з ради.

Потім обирали нову старшину. Якщо запропонована кандидатура влаштовувала січовиків, то вони підкидали шапки вгору в знак підтримки. Обраний кошовий отаман за звичаєм двічі відмовлявся від влади, а після третього запрошення погоджувався. Потім старі козаки брали з-під ніг землю (багнюку), сипали на голову новообраному, щоб пам'ятав, звідки прийшов до влади і ті, хто обрав на посаду, можуть його й скинути.

Символом влади кошового отамана була **булава**. Він мав необмежену владу у воєнний час і здійснював дипломатичні відносини та адміністративно-господарські обов'язки у мирний час.

Військова рада на Січі *(малюнок XVII (17) століття)*

Другою за значенням особою після кошового отамана був **військовий суддя**. Він здійснював суд і слідкував за дотриманням січових звичаїв. Символом судді була печатка Запорозької Січі. **Військовий писар** очолював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Його символом був великий срібний каламар. **Військовий осавул** допомагав кошовому отаману у військових справах, керував охороною Січі, підтримував дисципліну й порядок у війську. Він слідкував за виконанням козаками рішень військової ради, був начальником прикордонної служби запорожців тощо. Символом влади осавула була тростина.

У бойовій обстановці та під час урочистих заходів січову старшину супроводжувала почесна варта.

На чолі кожного куреня був **курінний отаман**. Він керував куренем, дбав про скарбницю, у якій зберігалося майно та гроші козаків куреня.

Січова канцелярія

(реконструкція з історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Військова рада – найвищий орган влади на Запорозькій Січі.
Старшина – командири запорозьких козаків.
Кошовий отаман – виборний керівник Запорозької Січі.
Кіш – інша назва Запорозької Січі.
Клейноди – символи-відзнаки запорозького козацтва.
Булава – символ влади гетьмана. Палиця завдовжки 50-70 см із срібною чи позолоченою кулею на кінці.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Гійом Левассер де Боплан про вибори кошового отамана (середина XVII (17) століття)

«Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити… і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!». Потім усі один за одним йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання…».

ЗАПИТАННЯ

1. Який орган влади на Січі був найголовнішим?
2. Хто входив до запорозької старшини?
3. На який термін обирали старшину на Запорожжі?
4. Розкажіть про посвяту козака в кошові отамани.
5. Які обов'язки були у кошового отамана?
6. Чим займався військовий суддя?
7. Що входило в обов'язки військового осавула?
8. Які обов'язки були у військового писаря?
9. Розглядаючи малюнок XVII (17) століття «Військова рада», назвіть посади осіб, що стоять у центрі півкола.

ЗАВДАННЯ

1. Намалюйте у зошиті символи влади запорозької старшини.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Серед козацьких клейнодів найбільшу цінність представляла корогва. Корогва – це прапор. Для запорозьких козаків корогва була святинею. Її шили з найдорожчих тканин й оздоблювали вишиванням і гаптуванням. Втрата корогви для запорожців означала ганьбу, поразку.

Першою відомою козацькою корогвою було червоне полотнище з білим хрестом. У подальшому запорожці найчастіше поєднували червоний (малиновий) та білий кольори. Також використовували синій і жовтий.

Кожний запорозький курінь та козацький полк мали свої корогви. Крім хреста, козаки на прапорах зображували Ісуса Христа, Божу Матір, архангела Михаїла та інших святих. Також прикрашали стяги зірками, місяцем та гербами козацьких ватажків.

Починаючи з XVII (17) століття, на головній корогві Запорозької Січі зображувався архангел Михаїл на червоному фоні.

Козацькі корогви зберігалися у січовій церкві й виносилися з храму на свята, військові ради, похорони кошового отамана тощо.

Головна корогва Запорозької Січі

ТЕМА 5

ТРАДИЦІЇ ТА ЗВИЧАЇ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

На минулому уроці ви дізналися про керівництво Запорозької Січі. Пригадайте, кого козаки називали старшиною? Хто обирав керманичів Січі? На який термін обирали старшину? Що вам відомо про їх обов'язки?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про традиції та звичаї січовиків.

Традиції і звичаї – це дії, погляди, смаки, правила поведінки, які склалися у запорожців протягом тривалого часу й передавалися з покоління в покоління. Запорозькі козаки проводили своє життя в постійній боротьбі з ворогами України, тому їхні традиції й звичаї стосувалися, переважно, військової справи.

Щоб стати запорозьким козаком кандидату пропонували пройти певний іспит. Все починалося з того, що у новоприбулого запитували, чи вірує він у Бога. І якщо новачок відповідав: «Вірую в Христа та святу Трійцю», хрестився, його впускали на територію Січі та зараховували у **«молодики»**. Впродовж семи років молодик вчився майстерно володіти всіма видами зброї, керувати конем, опановував грамоту, основи медицини та астрономії.

Запорожець

Побратими

Лише після успішного навчання майбутній козак допускався до іспиту на звання запорожця. Іспит був напівжартівливий. Юнаку пропонувалося з'їсти миску дуже наперченого борщу, пройти по колоді через річку й не впасти у воду. Насамкінець, садили на коня задом наперед, без сідла й вуздечки і чекали, щоб він, проскакавши по степу, благополучно повер-

нувся. Пройшовши іспит, молодик ставав справжнім запорозьким козаком. Його переодягали та голили голову, залишаючи чуб (пасмо волосся), який січовики називали **«оселедцем»**. Запорожці говорили: «Якщо на війні загину, мене ангел понесе до раю за чуприну».

Козаку змінювали прізвище, говорячи: «Ім'я від Бога, а прізвище від людей, не гріх його й змінити». Це робили для того, щоб козаків-колишніх втікачів, не могли розшукати пани-власники. Нове прізвище підкреслювало зовнішність, уподобання або характер козака. Наприклад, Перебийніс, Рябошапка, Ґава, Нечоса. Могли дати прізвище, яке було повною протилежністю, приміром, бешкетника називали Святим, а здорованя – Малютою.

На Січ жінок не пускали. Вважалося, що коли жінка зайде сюди, Запорозька Січ перестане існувати. Козаки мали друзів-**побратимів**. Кожний запорожець був готовий віддати життя за побратима. За січовим звичаєм, побратими обмінювалися натільними хрестами. Майно у них було спільним. Вони дарували один одному зброю, коней тощо. У походах побратими не їли один без одного навіть шматка хліба. На війні билися поруч, прикриваючи і рятуючи один одного.

До наших часів зберігся переказ про те, як козак, відшукавши в полоні свого побратима й не маючи грошей, щоб його викупити, сам віддався у неволю, щоб визволити товариша.

Не шкодуючи власного життя, запорожці високо цінували особисту свободу, поважали жінок, літніх людей і старших воїнів. Зі сторонніми особами завжди були напрочуд гостинними й привітними.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Традиції та звичаї – дії, погляди, смаки, правила поведінки, які склалися у запорожців протягом тривалого часу.
Молодик – молодий козак.
Оселедець – назва чуба (пасма волосся) у запорозьких козаків.
Побратим – найближчий друг січовика.

● **З ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ**

Микола Гоголь про звичаї запорожців («Тарас Бульба»)

«Коли козак прокрався, поцупив якусь дрібницю, це вважалося ганьбою всьому козацтву: його, як безчесного, прив'язували до ганебного стовпа і клали біля нього кия, щоб ним кожний перехожий почастував його по щирості, поки таким чином не забивали до смерті. Козака, який не віддавав борг, приковували ланцюгом до гармати, де він перебував доти, поки хто-небудь з товаришів не наважувався його викупити, заплативши за нього борг…».

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке традиції і звичаї запорожців?
2. За яких умов впускали прибульця до Січі?
3. Хто такий молодик?
4. Які іспити складали молодики, щоб стати козаком?
5. Чому жінок не впускали на Січ?
6. Як називався чуб січовика?
7. Навіщо запорожці змінювали прізвища молодим козакам?
8. Що вам відомо про козаків-побратимів?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті місто Запоріжжя та річку Дніпро.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На багатьох картинах і малюнках художники зображували запорозьких козаків із сережкою у вусі. Козаки носили сережки не для краси. Така традиція пов'язана із військовим життям січовиків. У ті часи сережки, як правило, виготовлялися із срібла, і коли запорожці набирали воду з незнайомих водойм, то на кілька хвилин опускали сережки в посуд. Це робилося для того, щоб знищити віруси, адже срібло їх вбиває.

Козацькі сережки, переважно, мали вигляд півмісяця і мали своє значення. Не всі могли їх носити. Сережка у лівому вусі козака свідчила про те, що він один син у матері, у правому – останній чоловік у роду. Якщо запорожець мав сережку, і в правому, і в лівому вухах, то це означало, що він єдина дитина у сім'ї. Таких хлопців у походах і боях, по можливості, берегли й прикривали.

Запорозький козак

ТЕМА 6
СІЧОВИЙ ПОБУТ

На минулому уроці ви дізналися про традиції та звичаї запорозьких козаків. Пригадайте, за яких умов приймали на Січ? Хто такий молодик? Які іспити влаштовували молодикам? Чому жінок не пускали на Січ? Навіщо запорожці змінювали прізвища?

Сьогодні ви дізнаєтеся про повсякденне життя козаків Запорозької Січі.

У мирний час козаки жили на Січі, в куренях. Вставали запорожці рано, до сходу сонця, умивалися джерельною водою або йшли купатися до річки. Приводили себе в порядок, молилися Богу. Після цього сідали за дерев'яні столи снідати. Їжу козаки готували самі. У кожному курені був власний кухар, який тричі на день годував січовиків. Кухарю допомагали помічники, які носили воду, чистили казани. Зібравшись біля столу, курінний отаман голосно читав молитву. Тільки після цього запорожці сідали за стіл.

Найбільше козаки вживали кашоподібні страви (соломаху, куліш, тетерю), сушену рибу, печене м'ясо, рибну юшку. Запорожці мало їли печеного хліба, бо не завжди було вдосталь борошна.

Двобій на шаблях *(реконструкція)*

Час після сніданку козаки проводили по різному: об'їжджали коней, оглядали зброю, проводили час у двобоях на шаблях, тренувалися у стрільбі, ловили рибу, полювали або відпочивали.

Рівно опівдні зі сторожової вежі стріляла гармата. Це був сигнал до обіду. Їли запорожці власними дерев'яними ложками. Хто загубить ложку, з того насміхалося козацьке братство. Тверду їжу їли руками. Запивали козаки їжу узваром, квасом, молоком або водою.

Після обіду запорозьке товариство продовжувало займатися власними справами: тренувалися з холодною зброєю, вчилися маскуватися у степу, битися з ворогом без зброї, ремонтували одяг, прали його, лагодили човни, господарювали, слухали пісні та думи у виконанні кобзарів.

На вечерю запорожці часто вживали гречані галушки з часником або рибну юшку. Рибу їли вареною, в'яленою, сушеною, соленою. Їли печене та смажене м'ясо дикої птиці та звіра. За козацьким звичаєм, за столом необхідно було з'їсти все, що було приготовано курінним кухарем.

Запорожець у жупані

Після вечері козаки давали дрібні гроші кухарю для закупівлі продуктів на січовому ринку на наступний день. Якщо коштів не вистачало, курінний отаман із коштів куреня давав гроші на придбання харчів.

Старші січовики молилися Богу й лягали спати, а молодь, поділившись на гурти, розважалася: одні грали на кобзах, скрипках, сопілках й

тут же танцювали, другі жартували, слухали вигадки та смішні випадки з козацького життя, інші – співали пісень тощо.

Запорозькі козаки були не вибагливими в одязі. Вони носили грубі білі сорочки та широкі шаровари. Поверх штанів зав'язували пояс. До нього причіпляли шаблю. За поясом носили пістолі й люльки. Одягали свити, жупани, кожухи. На ноги взували шкіряні низькі чоботи з гострими, загнутими вгору носками. Серед кольорів січові козаки віддавали перевагу червоному та малиновому.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Соломаха – гречане борошно, густо зварене й засмажене олією або смальцем.

Тетеря – рідка пшоняна каша, заправлена житнім тістом та часником.

Жупан – верхній святковий прилеглий одяг із дорогих тканин. Одяг заможної козацької старшини.

Свита – довгополий верхній одяг із грубого сукна.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Гійом Левассер де Боплан про запорозьких козаків (середина XVII (17) століття)

«Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі… Відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють…Мало хто з козаків помирає від хвороби, хіба що в глибокій старості, бо більшість з них гине на полі битви…».

ЗАПИТАННЯ

1. З чого починався день запорозького козака?
2. Які страви вживали запорожці?
3. Скільки разів на день їли козаки?
4. Чим займалися січовики протягом дня?
5. Що робили козаки після вечері?
6. Який одяг носили запорозькі козаки?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття наступних дат: 1489 рік, 1553 рік.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Ставлення між козаком та його конем завжди було особливим. Кінь – вірний друг і супутник козака у поході й на війні. Перед від'їздом жінка козака кланялася в ноги тварині, «щоб повернув козака додому». Коли козак повертався з війни живим, його дружина також кланялася спершу коневі – дякувала.

Якщо козак гинув у бою, а кінь залишався живим, то у похоронній процесії, першим за труною йшов кінь, а потім рідня загиблого. Коня покривали чорною або червоною підстилкою під сідло, а збоку до сідла підвішували зброю козака.

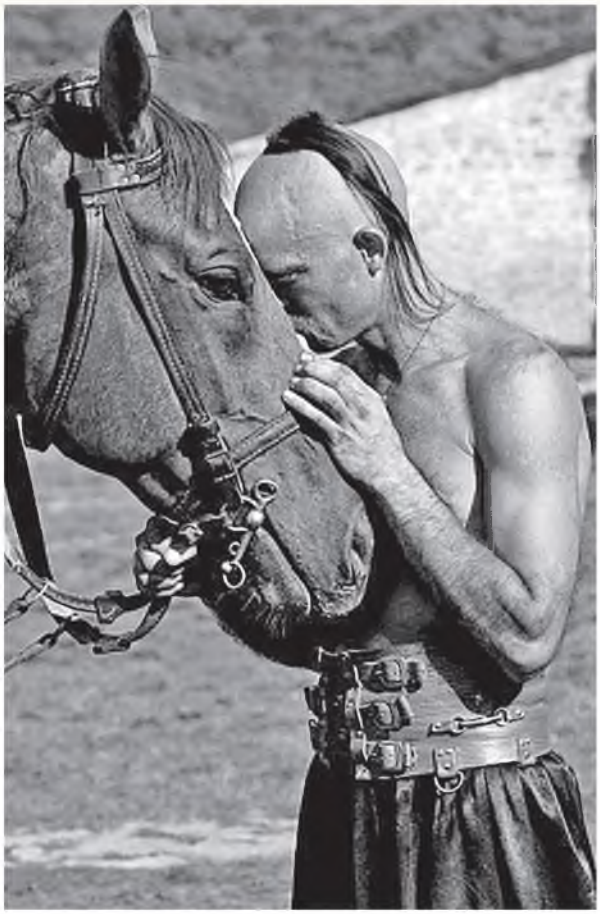

Вірні друзі

ТЕМА 7

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО

На минулому уроці ви дізналися про побут запорожців на Січі. Пригадайте, що робили січовики до сніданку? Хто готував страви козакам? Які страви полюбляли запорожці? Скільки разів у день годували козаків? Чим займалися січовики протягом дня? Який одяг носили козаки?

На сьогоднішньому уроці ви більше дізнаєтеся про реєстрових козаків.

У XVI (16) столітті українське козацтво сформувалося як сильне та вправне військо. Деякі європейські правителі залучали запорожців для допомоги у війнах. Військову майстерність козацтва намагався використати й польський король. Він хотів узяти під свій контроль запорожців, щоб ті захищали кордони Речі Посполитої від нападів кочівників. Для цього він видав у **1572 році** універсал, за яким взяв на службу 300 козаків.

Пізніше польський король **Стефан Баторій** у **1578 році** провів козацьку **реформу**, за якою, 500 козаків було взято на службу, а їх прізвища внесено до спеціального списку – **реєстру**. Після цього їх почали називати – **реєстровими**. Такі козаки отримували гроші за службу, були звільнені від сплати податків. Вони підпорядковувалися своїй старшині, мали власний суд та право на отримання землі.

Реєстрове козацтво отримало від польського короля декілька гармат, корогву (прапор) та печатку. Їм було передано у володіння місто **Трахтемирів** та Зарубський монастир. У місті реєстровці мали зимові квартири, зберігали зброю, порох та припаси, а у монастирі розмістили **шпиталь** для поранених та літніх козаків.

Єдиною повинністю у реєстрових козаків було несення військової служби. Вони охороняли найбільш небезпечні ділянки кордону в Степовій Україні. У разі початку війни реєстровці повинні були у найкоротші терміни зі своєю зброєю та кіньми зібратися військом й відправитися у місце, визначене королем.

Польському уряду не вдалося зробити з реєстрових козаків слухняних виконавців. Коли реєстровцям не виплачували грошей (а це часто траплялося) або коли порушували їхні права, вони піднімали повстання проти польської влади.

Полковник реєстрового козацтва *(картина С. Васильківського)*

Під час козацьких заворушень польський уряд неодноразово ліквідовував реєстрове козацтво. З початком будь-якої війни військо відновлювали, адже реєстрове козацтво було добре підготовленим і боєздатним. У роки війн кількість реєстрового козацтва збільшувалася до декількох тисяч. Упродовж декількох століть кількість реєстрового козацтва була різною: від 300 до 60 тисяч козаків.

Козацький двір *(картина С. Васильківського)*

На початку XVII (17) століття, під час складання козацького реєстру було сформовано 6 полків: Переяславський, Київський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський та Корсунський. Керували полками полковники. Полки поділялися на сотні, які очолювали сотники.

У мирний час реєстрові козаки жили у селах і містах, займалися господарством, ремеслами, промислами та торгівлею, виховували дітей.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Універсал – звернення правителя (короля, гетьмана) до народу.
Реформа – зміна умов діяльності.
Реєстр – список.
Реєстрове козацтво – українське козацтво, яке перебувало на службі у польського короля.
Шпиталь – лікарня.
Полковник – командир козацького полку.
Сотник – командир козацької сотні.
1572 рік – утворення українського реєстрового війська.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році було створено реєстрове козацтво?
2. Чому воно отримало таку назву?
3. Яке місто було надане реєстровцям?
4. Які обов'язки мали реєстрові козаки?
5. Які привілеї мали реєстровці?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у атласі з історії України міста: Переяслав, Київ, Черкаси, Чигирин, Біла Церква та Корсунь.
2. Визначіть століття:

1572 рік	

ЦІКАВО ЗНАТИ

Реєстрові козаки жили сім'ями, разом із батьками та дітьми. Вони дуже поважали батька й матір і без їхнього дозволу не приступали навіть до роботи. Неповага до батьків у козаків вважалася гріхом. Без батьківської згоди, молодий козак не міг і мріяти про шлюб.

Одружившись, козак з повагою ставився до своєї дружини. Народження хлопчика для козака було справжньою радістю. Хлопцям у ті часи дарували ножі, луки зі стрілами і навіть рушниці, бо вони – майбутні воїни-захисники. Змалечку їх вчили керувати конем і часто у таких малюків першими словами було не «мама» чи «тато», а «пу» і «но» – команда стріляти і наказ коню рухатися вперед.

Козацька школа *(картина А. Монастирського)*

ТЕМА 8

ПОВСТАННЯ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО

На минулому уроці ви дізналися про реєстрових козаків. Пригадайте, чому їх так називали? Коли з'явилися перші реєстровці? Яке місто було віддано у володіння реєстровцям? Які привілеї мали реєстрові козаки? Чим займалися реєстровці?

Сьогодні ви довідаєтеся про козацько-селянське повстання Криштофа Косинського.

У **1591 році** почалося перше велике козацько-селянське повстання проти польської влади. Його очолив один із старшин реєстрового козацтва **Криштоф Косинський**. Приводом до збройного виступу стала суперечка за маєток. За службу у війську та бойові заслуги Криштофу Косинському король подарував маєток, але козак його не отримав. Ці землі були захоплені місцевим магнатом.

Особиста образа Криштофа Косинського збіглася з невдоволенням реєстрових козаків, яким польський уряд не сплатив грошей за службу. До повстанців приєдналися селяни та міщани.

У грудні **1591 року** Криштофа Косинського було обрано гетьманом. Незабаром повстанці захопили Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Мешканці Канева, Черкас, Богуслава, Корсуня та інших міст склали присягу на вірність гетьману Косинському. Територія, підконтрольна повстанцям, швидко розширювалася. Київщина та Брацлавщина вже перебували під владою Криштофа Косинського.

Такий перебіг подій дуже налякав польський уряд. Козакам виплатили заборговане жалування. Узимку **1593 року** в район повстання було направлено польське військо. Вороги зустрілися біля містечка **П'ятки**, де знаходилися повстанці. Упродовж тижня козацько-селянське військо відважно захищалося, завдаючи відчутних втрат своєму супротивнику. Але недостатньо організовані, погано озброєні та слабо підготовлені повстанці у суворих зимових умовах були розбиті.

Повстанці відступили за мури міста, але морози, нестача зброї та харчів змусили Криштофа Косинського піти на переговори. Було укладено угоду про припинення повстання, визнання козаками і мешканцями повсталих міст влади короля та позбавлення гетьманства Криштофа Косинського.

Криштоф Косинський

Підкоряючись укладеній угоді, козаки на чолі з Косинським повернулися на Запорозьку Січ. Селян і міщан, які брали участь у повстанні, польське панство переслідувало й карало. Велика кількість повстанців втекла на Січ. Незадоволення простого люду зростало.

Козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського

У травні **1593 року** двохтисячний загін Криштофа Косинського вийшов із Січі та взяв у облогу Черкаси. Поява повстанців у цій місцевості спричинила збройні повстання селян і міщан. Влада запропонувала переговори. Під час перемовин Криштофа Косинського було підступно вбито. Влітку **1593 року** польський уряд був змушений укласти з козаками угоду й піти їм на поступки. Козаки отримали право на вільний вихід у Запорожжя, власний суд і свого гетьмана.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Повстання – збройний виступ проти влади.
Жалування – плата за службу.
1591-1593 роки – козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського.

ІМЕНА

Криштоф Косинський – гетьман, очільник козацько-селянського повстання.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році спалахнуло повстання під проводом Криштофа Косинського?
2. Яка причина виникнення козацько-селянського повстання?
3. Біля якого містечка відбулася битва між польським військом та повстанцями?
4. Про що домовилися в угоді ворогуючі сторони?
5. У якому році загинув Криштоф Косинський?
6. Чого добилися козаки?

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть у зошит міста захоплені повстанцями.
2. Визначіть століття і його половину дат: 1591 рік; 1593 рік.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Козаки з великою повагою ставилися до літніх людей. При них молоді козаки ставали більш стриманими і дбайливими. У хату вперед пропускали старших, щоб вони першими зайшли. Якщо старий козак заходив у хату чи на збори, молодь вставала, а при зустрічі на вулиці – молоді хлопці вітались, знімали шапки й робили поклон.

Підходячи до групи людей, козаки кланялися зі словами «Здоровенькі були, козаки», на що їм відповідали «Слава Богу». Якщо козаки довго не бачилися або розлучалися на тривалий час, вони обіймалися та прикладалися щоками.

Проводи козака

ТЕМА 9

КОЗАЦЬКИЙ ОТАМАН СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО

На минулому уроці ви дізналися про повстання Криштофа Косинського. Пригадайте причини виникнення цього заворушення? У якому році ця подія відбулася? Хто очолив повстання? Користуючись картою, назвіть міста, захоплені повстанцями. Біля якого містечка відбулася вирішальна битва між повстанцями та урядовими військами? У якому році це відбулося? Чого домоглися козаки?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про повстання під проводом Северина Наливайка.

Про юні роки Северина Наливайка мало відомо. Вірогідно, він походив із дрібної шляхти. Перебував на службі у надвірному війську князя Костянтина Острозького. Був сотником. З відома князя, Северин Наливайко набрав загін із козаків, селян і міщан й пішов воювати з татарами. Об'єднавшись із запорозькими козаками, військо Северина Наливайка відправилося у Молдавію й примусило її володаря розірвати стосунки з Туреччиною. Козаки захопили й знищили низку турецьких міст і поселень.

Загартоване у постійних битвах, військо Северина Наливайка стало боєздатним і добре підготовленим. Загони Наливайка мали власну артилерію, вдосталь військових припасів, пороху, зброї, коней тощо. Восени **1594 року**, повернувшись в Україну, військо Наливайка захопило **Брацлав** та пограбувало шляхту міста, яка кривдила місцевих міщан. Повстанці відбирали у шляхти документи на володіння землями та знищували їх. Повстання охопило всю Брацлавщину, а згодом і Волинь. На початку **1596 року** воно поширилося на більшу частину України.

Польський король дуже занепокоївся діями козаків і відправив проти них свою армію. Неподалік Білої Церкви відбулася битва, яка не стала переможною для жодної зі сторін. Козаки перейшли на лівий берег Дніпра й збудували міцний табір поблизу **Лубен**, в **урочищі Солониця**. 25 травня **1596 року** поляки розпочали штурм козацького табору. Повстанці мужньо оборонялися, але їх становище ускладнювала присутність у таборі великої кількості поранених та мирних жителів (жінок, дітей, літніх людей), які приєдналися до козаків, рятуючись від переслідувань польської шляхти. Повстанцям не вистачало води та харчів.

Облога козацького табору тривала два тижні. Козаки мали можливість вийти з оточення, але вони не могли залишити на призволяще беззахисних людей. У таборі повстанці поділилися на дві частини: одні вважали, що потрібно продовжувати боротьбу, інші – припинити оборону. У результаті змови Северина Наливайка та інших ватажків було схоплено й передано ворогу. У цей час поляки вдерлися в табір й розпочали розправу над повстанцями. Лише невелика частина козаків із боєм прорвалася на Запорожжя. А через рік у Варшаві Северина Наливайка привселюдно було страчено.

У результаті повстання під проводом Северина Наливайка велика кількість селян і міщан покозачилися. Козацтво почало перетворюватися у значну силу, здатну відстоювати інтереси українського народу.

Северин Наливайко
(картина Н. Павлусенко)

Козацький табір біля р. Солониця

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1594-1596 роки – козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка.

ІМЕНА

Северин Наливайко – керівник козацько-селянського повстання.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Йоган Керкербарт про страту Северина Наливайка (кінець XVI (16) століття)

«… з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і відвертим обличчям, та ні одним рухом не виказує малодушності або страху…».

ЗАПИТАННЯ

1. Розкажіть про Северина Наливайка.
2. У якому році почалося повстання Северина Наливайка?
3. Де отаборилися повстанці?
4. Розкажіть про оборону козацького табору.
5. Чому повстання зазнало поразки?

ЗАВДАННЯ

1. Порахуйте й запишіть, скільки років тривало повстання.
2. Порахуйте й запишіть, скільки століть минуло з часу повстання до наших днів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У народі Северина Наливайка часто називали «царем Наливаєм», а після придушення повстання польська шляхта ще декілька десятиліть українців називала «наливайками».

ТЕМА 10

ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ. КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ

На минулому уроці ви ознайомилися з подробицями повстання під проводом Северина Наливайка. Пригадайте причини виникнення цього заворушення. У якому році розпочалося повстання? У якому місці отаборилися повстанці? Що вам відомо про оборону козацького табору? Чому повстання зазнало поразки?

Сьогодні ви дізнаєтеся про життя та діяльність гетьмана Петра Сагайдачного.

Після придушення народних повстань, козаки були позбавлені всіх прав і оголошені поза законом. Такі дії уряду не мали впливу на українців. Вони у великій кількості йшли на Запорозьку Січ. Покозачення стало масовим. Вступив до Війська Запорозького й Петро Конашевич-Сагайдачний.

Петро Сагайдачний народився біля **Самбору** на Галичині. Коли точно невідомо. Є припущення, що близько **1577 року**. Він був учасником багатьох воєнних походів, став вмілим воїном і досвідченим командиром.

У **1616 році** гетьманом запорозьких козаків було обрано **Петра Сагайдачного**. Завдяки діям гетьмана було наведено дисципліну в запорозькому війську та озброєно кожного козака вогнепальною зброєю. Збільшено козацьку флотилію до декількох сотень човнів-чайок.

У цьому ж році новий гетьман організував великий похід на Крим. Головною ціллю запорожців було місто **Кафа**, де був найбільший невільничий ринок, на якому продавали полонених українців у рабство. Це місто мало міцні укріплення, стіни якого заввишки сягали до 13 метрів.

Запорожці вирушили в похід морем, на човнах-чайках. Зустрівшись у морі з турецьким флотом, козаки знищили його, захопивши у полон близько половини ворожих суден. Вночі, непомітно підійшовши до Кафи, відволікши охорону міста, козаки перебрались через стіни фортеці й відкрили ворота міста. У результаті цього походу було знищено не тільки **гарнізон** Кафи, а й вороже військо, відправлене кримським ханом на допомогу. Було звільнено з полону тисячі українських бранців. Щоб всіх вивезти на Батьківщину, козаки викинули в море багато здобутих трофеїв.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу. 1616 р.
(картина А. Орльонова)

Після здобуття Кафи запорожці під проводом Петра Сагайдачного ще неодноразово захоплювали турецькі фортеці й міста, палили їхні кораблі. Вони звільняли з неволі багатьох християн.

У **1618 році** козацьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним допомагало польському королевичу Владиславу у війні з Московією. Козаки знищили багато московських загонів, взяли декількох воєвод в полон,

здобули десятки міст. Петро Сагайдачний проявив себе талановитим полководцем. Цей похід завершився мирною угодою між Московією і Польщею, за якою до Польщі відійшли значні території.

У ці роки на українських землях панували польські урядовці та землевласники, які зневажливо ставилися до українців та їхньої віри – православ'я. Щоб захистити православну церкву, гетьман Петро Сагайдачний з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Козаки взяли під захист усе православне населення.

Отже, гетьман Петро Сагайдачний був видатним організатором козацького війська, талановитим полководцем і захисником православної віри. Він намагався поступово звільнити Україну від іноземного панування.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Гарнізон – військо, яке розташоване в місті (селі).
Московія – Московське царство.
Бранець – полонений.
1616 рік – захоплення запорозькими козаками Кафи.

ІМЕНА

Петро Конашевич-Сагайдачний – гетьман запорозьких козаків.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Яків Собєський про Петра Конашевича-Сагайдачного (перша половина XVI (16) століття)

«Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім; мав жваву діяльну вдачу, в таборі сторожкий, мало спав… в розмовах був небалакучий…».

ЗАПИТАННЯ

1. Де народився Петро Сагайдачний?
2. У якому році Петра Сагайдачного обрали гетьманом?
3. Які зміни здійснив Петро Сагайдачний у козацькому війську?
4. Що вам відомо про похід козаків на Кафу?
5. У якому році козаки здійснили похід на Московію?
6. Як Петро Сагайдачний захистив православну віру?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття і його половину:

1577 рік	
1616 рік	

2. Випишіть з тексту уривок, у якому розповідається про реформи Петра Сагайдачного в козацькому війську.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Саме на Запорозькій Січі Петра Конашевича прозвали «Сагайдачним». У той час сагайдаком називали шкіряну сумку або дерев'яний футляр для стріл. Козака назвали так, тому, що він був вправним стрільцем із лука.

У ті часи добре натренований лучник міг за хвилину випустити від восьми до дванадцяти стріл, які летіли іноді за 500 кроків.

Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного із луком і сагайдаком.
(Гравюра 1622 р.)

ТЕМА 11

УЧАСТЬ ЗАПОРОЖЦІВ У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ

На минулому уроці ви ознайомилися з діяльністю гетьмана Петра Сагайдачного. Пригадайте, у якому році Петра Сагайдачного обрали гетьманом? Яку реформу провів Сагайдачний у війську? Коли запорожці здійснили похід на Кафу? Що вам відомо про це місто? Як захопили козаки Кафу? Куди ще водив Сагайдачний своїх козаків?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про подвиг українських козаків у Хотинській війні та останні дні гетьмана Петра Сагайдачного

У **1620 році** розпочалася **Хотинська війна**. У ній брали участь Туреччина з одного боку та Річ Посполита з іншого. Ця війна отримала назву від міста Хотин, біля якого відбулася головна битва.

250-тисячне турецько-татарське військо повільно просувалося в бік Польщі. У поляків не вистачало воїнів і вони звернулися по допомогу до українських козаків. Зібравши раду, запорозьке та реєстрове козацтво вирішило підтримати їх. У кінці серпня **1621 року** 40-тисячне козацьке військо приєдналося до поляків і розташувалося неподалік Хотинської фортеці. Польсько-українське військо налічувало близько 75 тисяч вояків.

Хотинська фортеця *(сучасний вигляд)*

Очолював українських козаків **Петро Сагайдачний**. 4 вересня розпочалися активні дії. Турки розуміли, що найбільш боєздатним і небезпечним у польсько-українському війську були козаки, тому цілий день обстрілювали з гармат козацький табір. Протягом всієї битви більшість турецьких атак була спрямована проти козаків. Українські козаки робили вилазки у відповідь. Одного разу їм вдалося вдертися до турецького табору, але поляки не підтримали їх. Козаки були змушені відступити. Кожної ночі вони атакували ворога, не даючи йому часу на відпочинок. Завдяки активним діям козаків, турецько-татарське військо зазнавало значних втрат. Турки не змогли розбити набагато менше польсько-українське військо і 9 жовтня **1621 року** підписали мирний договір.

Козацький гетьман Петро Сагайдачний неодноразово особисто брав участь у боях із турками й татарами. У одній із сутичок його було поранено в руку отруєною стрілою. Поступово сили покидали гетьмана. Після підписання мирної угоди, гетьман Сагайдачний у супроводі лікаря та козацької охорони прибув до Києва, де і помер 2 травня **1622 року**.

Сутичка козаків з татарами *(картина Ю. Брандта)*

Період гетьманування Петра Сагайдачного – це час, коли козаки усвідомили своє призначення як захисників українського народу та православної віри. Петро Сагайдачний розпочав справу визволення України від іноземного поневолення, створивши багаточисельну і боєздатну козацьку армію.

Щодо наслідків Хотинської війни, то Польща відвернула загрозу втрати чималих територій, а козаки спростували думку про непереможність Туреччини. Після цієї війни розлючені поразкою турецькі воїни вбили свого султана, а Туреччина надовго відмовилася від загарбницьких походів.

Турецькі воїни

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1620 рік – початок Хотинської війни.
1621 рік – закінчення Хотинської війни.
1622 рік – смерть гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Кипчацька хроніка про участь козаків у Хотинській війні

«…Ці козаки кожного дня зустрічалися з невірними і давали їм битву, перемагали їх і не давали їм, щоб поляки були знищені; якщо не було б козаків, Бог один знає, поляки залишилися б переможені протягом 3-4 днів…».

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році розпочалася Хотинська війна?
2. Які держави воювали у цій війні?
3. Хто керував козацьким військом у битві під Хотином?
4. Що вам відомо про дії козаків у цій війні?
5. Коли було підписано мирну угоду у Хотинській війні?
6. Чому Петра Сагайдачного вважають борцем за свободу українського народу?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті й випишіть кількість турецько-татарських та польсько-козацьких військ.

2. Визначіть століття, у якому відбулася Хотинська битва.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Українські козаки відіграли вирішальне значення у битві під Хотином. Не жаліючи власного життя, вони вдень відбивалися від атак турків і татар, а вночі штурмували ворожі позиції. Гетьман Петро Сагайдачний неодноразово особисто водив козаків у атаку.

Турки боялися Сагайдачного. Їхній султан Осман II кричав: «Не буду ні їсти, ні пити, поки того Сагайдачного мені не приведете».

За хоробрість та бойові заслуги, за спасіння Польщі та Європи від турецького поневолення, польський король подарував гетьману Петру Сагайдачному іменного золотого меча з діамантами.

Ця зброя збереглася до нашого часу. Її можна побачити у польському місті Краків, у музеї королівського замку.

Іменний золотий меч гетьмана Петра Сагайдачного

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

"УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У XVI (16) – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) СТОЛІТЬ"

Українське козацтво виникає у кінці XV (15) століття (перша згадка датується **1489 роком**). Першими козаками були селяни-втікачі, які не хотіли працювати на панів й тікали в Дике поле, де їх ніхто не міг знайти. Тут вони гуртувалися в невеликі ватаги й займалися полюванням та рибальством. У цих місцях козаки кожної миті могли зустрітися з татарами, тому щоб вижити, вони повинні були добре володіти зброєю.

Згуртував розрізнені ватаги козаків **Дмитро Байда-Вишневецький**. Під його керівництвом у **1553 році** на острові Мала Хортиця була збудована перша козацька Січ-фортеця. Козаки охороняли кордони України від нападів кочівників.

У запорозьких козаків була своя старшина: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул та курінні отамани. Їх обирали на один рік. Якщо старшина добре керувала, то їх залишали ще на один рік, а якщо ні, то проганяли.

У ті часи більшість українських земель входила до складу Речі Посполитої, якою керував польський король та його урядовці. Щоб залучити козаків на службу королю, їх записували до спеціального списку – реєстру. Таких козаків називали реєстровими. Вони отримували за службу гроші, не платили податків та жити у містах і селах.

Польський уряд затримував виплати козакам, або взагалі їх не платив. Це призводило до заворушень. До них приєднувалися українські селяни, життя яких було дуже важким. Найбільшими козацько-селянськими виступами у той час були повстання під проводом **Криштофа Косинського** та **Северина Наливайка**. Ці повстання були стихійними та не підготовленими, тому й зазнали поразки.

Велике значення в становленні українського козацтва відіграв гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**. Він організував низку вдалих походів на Кримське ханство і Туреччину, звільнивши з рабства тисячі українських невільників. Вміле керівництво українським військом та хоробрість козаків у Хотинській війні врятували Польщу та Європу від пограбування та поневолення турками.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**Що означає слово «козак»:**	а) мандрівник; б) вільна людина, воїн; в) господар, землероб.
2	**Як називалось місто-фортеця козаків:**	а) Річ Посполита; б) Дике поле; в) Запорозька Січ.
3	**У якому році було засновано першу Січ на острові Мала Хортиця:**	а) 1453 рік; б) 1553 рік; в) 1653 рік.
4	**Хто заснував першу Запорозьку Січ:**	а) Криштоф Косинський; б) Дмитро Байда-Вишневецький; в) Петро Сагайдачний.
5	**Хто керував Запорозькою Січчю:**	а) полковник; б) курінний отаман; в) кошовий отаман.
6	**На який термін обиралася старшина в Запорозькій Січі:**	а) 1 рік; б) 2 роки; в) 3 роки.
7	**Реєстрові козаки, це вояки, які:**	а) перебували на Запорозькій Січі; б) перебували на службі у польського короля й отримували за це гроші; в) козаки-бунтарі.
8	**Перше велике козацько-селянське повстання очолив:**	а) Криштоф Косинський; б) Дмитро Байда-Вишневецький; в) Петро Сагайдачний.

9	**Хто такий Петро Сагайдачний:**	а) письменник; б) гетьман; в) ремісник.
10	**Вирішальну роль у Хотинській битві 1621 року відіграли:**	а) поляки; б) татари; в) козаки.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. Визнач століття та його половину:

а) першої згадки про українських козаків (1489 р.);

б) побудови першої Січі-фортеці Дмитром Байдою-Вишневецьким (1553 р.);

в) походу запорожців на Кафу під проводом Петра Сагайдачного (1616 р.).

2. Вирахуй, скільки повних століть минуло з часу першої згадки про українських козаків до наших днів.

РОЗДІЛ II
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА СЕРЕДИНИ XVII (17) СТОЛІТТЯ

ТЕМА 1
СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

У цьому розділі ви ознайомитеся з однією із найгероїчніших та трагічних сторінок історії нашого народу – Національно-визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького.

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про життя українців у Речі Посполитій напередодні війни.

У першій половині XVII (17) століття в українському суспільстві склалося декілька станів. **Стан** – це велике угрупування людей, яке має схожі права, обов'язки та спосіб життя. Найбільше було **селян, міщан і козаків.** Великою повагою користувалося **духовенство**.

Після придушення декількох козацько-селянських повстань, становище козаків значно погіршилося. Лише невелику їх кількість залишили у реєстрі, решта козаків була поза законом і могла бути закріпаченою. Польські пани часто відбирали у козаків землю. Козаки вже не мали права обирати собі старшину, її призначала польська влада. Недалеко від Запорозької Січі урядовці збудували фортецю **Кодак**, щоб не допускати втікачів з України на Січ та не пропускати запорожців в Україну. У той час цю фортецю називали «ключем від Запорожжя». Польський король вважав, що приборкав непокірне козацтво.

Дуже важко жилося у ті часи українським селянам. Вони відбували панщину по декілька днів на тиждень, а у деяких магнатів панщина складала 5-6 днів на тиждень. Крім роботи на панському полі, селяни повинні були платити пану гроші, виконувати безліч додаткової роботи, працювати в маєтку, сплачувати податок пану хлібом, птицею, яйцями. Але найбільше гнітило селян – безправне становище. Польські пани мали необмежену владу над селянами, могли безкарно загарбати у них майно або побити, покалічити чи навіть позбавити життя.

Запорозький козак
(картина С. Васильківського)

Селянин
(картина Т. Калинського)

Важке життя було й у міщан. Багато міст належало магнатам. Мешканці міст були змушені платити своїм господарям податок грошима, хлібом, медом, м'ясом. За користування панськими млинами потрібно було віддавати частину борошна. Також міщан залучали на спорудження панських маєтків, фортець та їх охорону. У деяких містах була панщина. Міщан змушували споруджувати греблі, робити мости, чистити ставки, працювати на панських полях тощо. Податки й обов'язки постійно збільшувалися, що робило життя українських міщан нестерпним.

Терпіло приниження по всій країні й православне духовенство. Тривалий час у Речі Посполитій православна віра була заборонена. Священиків піддавали переслідуванням. Їх виганяли із православних храмів, забороняли хрестити дітей, проводити обряди над померлими. У багатьох містах церкви були зачинені, туди не пускали нікого. Церковні землі були відібрані. Ченців виганяли з монастирів. У деяких церквах і монастирських приміщеннях польські магнати тримали худобу.

Отже, у першій половині XVII (17) століття життя всіх станів українського суспільства було дуже важким і нестерпним. Достатньо було маленької іскорки, щоб спалахнуло велике полум'я визвольної боротьби всього українського народу за краще життя.

Міщанин
(картина С. Васильківського)

Священик
(картина М. Нестерова)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Стани – велике угрупування людей, яке має схожі права, обов'язки та спосіб життя.

• **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Лаврентій Деревинський про життя українців (перша половина XVII (17) століття)

«… У великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість ченців тримають худобу… Хто дотримується православної віри, той не може проживати у місті… Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш народ…».

ЗАПИТАННЯ

1. На які стани поділялося українське суспільство у першій половині XVII (17) століття?
2. Як було обмежено права українського козацтва?
3. Чому життя селян було важким в Україні в першій половині XVII (17) століття?

4. Що вам відомо про життя міщан у той час?
5. Як ставилася влада Речі Посполитої до православного духовенства?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті й запишіть у зошит відповідь на запитання, чому польська влада побудувала фортецю Кодак.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Поблизу Січі польський уряд збудував у липні 1635 року фортецю Кодак. У ній постійно перебувала військова залога. Воїни слідкували, щоб втікачі з України не потрапили на Січ, а також ловили запорожців, які прямували на Батьківщину.

Та не довго терпіли козаки. Через місяць, у серпні 1635 року, загін запорожців під керівництвом отамана Івана Сулими непомітно підійшов до фортеці. Діждавшись півночі, коли засне охорона, кілька сміливців непомітно здерлися по стіні й знищили вартових. Однак, одного охоронця не помітили і йому вдалося підняти тривогу. Але було пізно. По драбинах, чим душ, поспішали запорожці. Ворог був знищений, а з в'язниці було звільнено декілька десятків полонених побратимів.

Фортеця була зруйнована.

Штурм фортеці *(кадр з фільму «Тарас Бульба»)*

ТЕМА 2

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

На минулому уроці ви познайомилися із життям представників різних станів тогочасної України. Пригадайте, на які стани поділялося українське суспільство у першій половині XVII (17) століття? Як жилося українським козакам у той час? Розкажіть про життя селян у Речі Посполитій. Чим займалися міщани? Як порушувалися права православного духовенства?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про життя Богдана Хмельницького і його участь у розгортанні Національно-визвольної війни українського народу.

Богдан Хмельницький народився **у 1595 році** у сім'ї заможного козацького сотника. Змолоду, під наглядом батька, він вправлявся у військовому мистецтві: тренувався вміло володіти шаблею, списом, влучно стріляти з лука. Юний Богдан ріс розумним хлопчиною. Батьки віддали його на навчання у Львівський колегіум. Тут він опанував різні науки, вивчив польську, французьку та латинську мови.

Закінчивши навчання, Богдан Хмельницький був записаний до реєстрового козацтва. Боровся з татарами, захищаючи українські землі від нападів кочівників. Разом із запорожцями брав участь у морських походах на турецькі міста. Богдан Хмельницький у складі козацького війська приймав участь у польсько-турецькій війні. У **1620 році** у битві під **Цецорою** (нині село в Румунії) він потрапив у полон до турків.

Турки продали Хмельницького в рабство на галеру. **Галера** – це корабель, який рухався за допомогою рабів-веслувальників. У полоні Богдан вивчив турецьку й татарську мови. Через два роки важкого рабства, Богдан Хмельницький утік із полону й повернувся до України.

Після втечі Богдан оселився у родинному хуторі **Суботів** поблизу Чигирина. Козаки обирають Хмельницького чигиринським сотником. У цей час Богдан Хмельницький одружується, займається господарством, виховує дітей.

Раби-веслувальники на галері

У 1637 році Богдана Хмельницького було обрано військовим писарем реєстрового козацтва. У цьому ж році спалахнуло народне заворушення проти польської влади. До цього повстання приєдналося багато козаків, у тому числі й Богдан Хмельницький. Але повстанці були розбиті й Хмельницький знову повернувся на свій хутір.

Богдан Хмельницький *(портрет Н. Павлусенко)*

Одного разу Хмельницький разом із іншими козацькими старшинами поїхав до польського короля відстоювати права і вольності козаків. У цей час польський шляхтич Данило Чаплинський здійснив напад на його хутір, пограбував і вигнав звідти родину Хмельницького.

Богдан Хмельницький подав позов до суду, але замість того, щоб покарати винуватця, самого скаржника було ув'язнено. Козаки врятували свого побратима і Хмельницький вирішив зброєю відстоювати свої права.

Разом із невеликим загоном прибічників Хмельницький подався на Запорозьку Січ, щоб підняти козацтво на боротьбу проти польської влади. На Січі поважали Богдана Хмельницького, тому у лютому **1648 року** його обрали **гетьманом Війська Запорозького.** Розпочалися приготування до війни.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Галера – це дерев'яне, багатовеслове військове судно.
1595 рік – рік народження Богдана Хмельницького.

ІМЕНА

Богдан Хмельницький – гетьман Війська Запорозького.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Альберт Вімін про гетьмана Хмельницького (середина XVII (17) століття)

«Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. … У поводженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями…».

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році народився Богдан Хмельницький?
2. Чого змолоду навчався Хмельницький?
3. Що робив Богдан Хмельницький у полоні?
4. Назвіть хутір, де жив Хмельницький?
5. Чому судився Богдан Хмельницький з Чаплинським?
6. Яке рішення суду було у справі Хмельницького й Чаплинського?
7. У якому році обрали гетьманом Богдана Хмельницького?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття та його половину:

1595 рік	
1648 рік	

2. Вирахуйте, скільки повних століть минуло з дати народження Богдана Хмельницького.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У повсякденному житті гетьман Богдан Хмельницький був дуже скромною людиною. Він носив простий козацький одяг і лише під час урочистостей одягав нарядний. Гетьманський палац не відрізнявся особливою пишністю. У кімнатах не було ніякої розкоші, а на стінах не було прикрас. У кімнатах були тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками. Ліжко гетьмана було невеликим, біля нього висіли лук і шабля – улюблена зброя Богдана Хмельницького.

Палац Богдана Хмельницького у Чигирині *(сучасний вигляд)*

На минулому уроці ви дізналися про життя Богдана Хмельницького. Пригадайте, у якому році він народився? Чим займався Богдан Хмельницький? Де він жив? Чому Богдан Хмельницький звертався до суду? У якому році Хмельницького обрали гетьманом?

Сьогодні ви дізнаєтеся про перші битви між козацько-селянськими загонами й урядовими військами.

ТЕМА 3
ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ 1648 РОКУ

Перебуваючи на Січі, Богдан Хмельницький розіслав універсали по всій Україні. **Універсал** – це звернення гетьмана до українського народу, у якому він закликав людей приєднатися до повстання. Також Хмельницький звернувся по допомогу до кримських татар.

Весною 1648 року козацьке військо Богдана Хмельницького разом із татарами виступило у похід. На придушення козаків поляки направили багатотисячну армію. Польське військо відправило передовий загін у кількості 6-7 тисяч вояків на зустріч повстанцям. Поляки зупинилися біля **річки Жовті Води** і чекали підходу допомоги – реєстрових козаків. Але реєстровці не захотіли допомагати полякам і перейшли на бік Хмельницького.

Зрозумівши, що довго не протримаються, поляки почали відступати. **6 травня 1648 року** козацьке військо оточило ворога й розбило його.

Здобувши блискучу перемогу, Богдан Хмельницький вирушив до **Корсуня**, де збиралися основні сили поляків. По всьому шляху просування козацького війська до нього приєднувалися українські селяни і міщани.

Поляки укріпилися біля **Корсуня** у вигідному місці. Їх військо налічувало близько 20 тисяч вояків та 50 гармат. Невдовзі сюди підійшла й українська армія, яка налічувала близько 18 тисяч та 25 гармат. Богдан Хмельницький розумів, що штурмом не вдасться захопити табір. Потрібна була хитрість. Один козак погодився «випадково» попасти в полон до поляків й під час допиту завищити чисельність повстанського війська. Під страшними тортурами, козак розповів, що військо Хмельницького у декілька разів більше за польське й козаки очікують підходу кримського хана з ордою.

Битва під Жовтими Водами

Прапор Богдана Хмельницького

Зібравши раду, польські командири вирішили відступати. 16 травня **1648 року** поляки, дійшовши до балки **Горохова Діброва**, побачили завали з дерев, викопані рови. Вони були змушені спуститися в болотисту

низину. Дорога була вузькою і лави польського війська були порушені. Використати гармати їм не вдалося, бо вони застрягли у багнюці. Тіснота не дозволила вишикуватися польській кінноті. У цей час із засідки козаки вдарили з гармат і мушкетів. У поляків почалася паніка. Козацька й татарська кіннота прорвала ворожий табір. Через чотири години жорстокої битви польська армія припинила своє існування. Козаки здобули багато гармат, боєприпасів, іншої зброї, яка була необхідна для подальшої боротьби.

Окрилені успіхами повстанців, міщани й селяни виганяли польських панів з українських міст і сіл, проголошували себе козаками та приєднувалися до війська Богдана Хмельницького. Підтримувало цей виступ й українське православне духовенство. За **літо 1648 року** все Лівобережжя та велика частина Правобережної України були звільнені від польської влади.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Універсал – звернення правителя (короля, гетьмана) до народу.
1648 рік – початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

ЗАПИТАННЯ

1. До чого закликав Хмельницький у своїх універсалах?
2. Де відбулася перша битва між повстанцями та польським військом?
3. Чим закінчилася ця битва?
4. Як вдалося Хмельницькому змусити поляків відступити з-під Корсуня?
5. Що вам відомо про битву під Корсунем?
6. До чого призвели перемоги козаків над поляками?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит місця, де козаки Хмельницького отримали перші перемоги.
2. Визначіть століття та його половину: 1648 рік.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Богдан Хмельницький вживав ту саму їжу, що й інші козаки. Під час застілля, Хмельницький полюбляв жарти й веселощі.

Його захопленням були голуби. Він дуже добре розбирався у їхніх породах. Богдан Хмельницький полюбляв грати на бандурі.

Як і більшість людей того часу, Богдан Хмельницький був побожною людиною, говорячи: «Все на світі, і добре і лихе, діється з волі Божої».

Гетьманська булава Хмельницького

ТЕМА 4

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА

На минулому уроці ви дізналися про початок Національно-визвольної війни українського народу. Пригадайте, де відбулася перша битва між повстанцями та польським військом? Як проходила ця сутичка? Де відбулася друга битва? У якому році відбулися перші сутички? Хто отримав перемогу у цих битвах?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про найбільшу битву 1648 року.

Для придушення народного повстання польська влада зібрала добре озброєну армію, яка налічувала разом із слугами та найманцями близько 90 тисяч вояків. Також у поляків було до 100 гармат. Командувати цим військом призначили не досвідченого командира, а трьох польських урядовців, які нічого не тямили у військовій справі. Єдиного командування та узгоджених дій між ними не було. У польському війську панувала легковажність та безлад. Поляки розраховували на швидку перемогу і вирушили в похід, як на полювання. Недооцінюючи сили повстанців, поляки хвалилися розігнати їх батогами.

У **вересні 1648 року** польське військо підійшло до містечка **Пилявці,** де їх вже чекало українське військо, яке налічувало близько 100 тисяч вояків. Біля річки повстанці збудували добре укріплений табір. **11 вересня 1648 року** почалися бої. За задумом Богдана Хмельницького, козаки зав'язавши битву з поляками, повинні були відступити, підставивши польську кінноту під сильний гарматний удар з табору. Вдалий маневр наніс полякам відчутного удару. У цей день сутички тривали з перемінним успіхом. Богдан Хмельницький, вміло керуючи битвою, виснажував ворожі сили.

Наступний день пройшов відносно спокійно. Лише окремі сміливці з обох боків проводили поєдинки між собою. Надвечір до війська Хмельницького надійшло підкріплення – кримські татари.

13 вересня 1648 року став вирішальним у цій битві. Гетьман Хмельницький кинув у бій всі свої сили, а в тил полякам вдарила татарська кіннота. Не витримавши удару, поляки почали безладний відступ. Чвари між польськими командувачами не припинялися. Побачивши загрозливе становище свого війська, польські воєначальники втекли. Їхнє військо охопила паніка. Тисячі польських вояків, покинувши все, тікали з місця битви.

Битва під Пилявцями *(картина М. Добрянського)*

Українцям дісталися значні **трофеї:** близько 100 гармат, різноманітна зброя, тисячі возів із військовими припасами, а також коштовності й золото.

Унаслідок перемоги під Пилявцями було звільнено великі простори української землі від польського панування та відкрито шлях на Польщу. Переможні дії козацько-селянського війська стали новим поштовхом до розвитку визвольної боротьби українського народу проти іноземного гноблення.

Бій козацького війська проти польської армії *(картина М. Самокиша)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Пилявці – містечко, біля якого відбулася битва між українським та польським військом у вересні 1648 року.
Трофей – військова здобич.
Вересень 1648 року – битва під Пилявцями.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Із «Щоденника помилок» про дії поляків у Пилявецькій битві (1648 рік)

«Лише тоді, коли козаки вийшли у поле, у нашому (польському) таборі затрубили тривогу, але ніхто на це не звертав уваги, бо й часто до цього трубили, хоча небезпеки не було. Тому спочатку вискочили лише деякі корогви, але без всякого порядку і як кожній з них хотілося, так і билися…».

ЗАПИТАННЯ

1. Біля якого містечка зустрілися ворожі війська?
2. Що вам відомо про польське військо?
3. Хто командував українським військом?
4. Коли відбулася битва?
5. Хто отримав перемогу у цій битві?
6. Що дала перемога повстанцям?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи малюнки, запишіть зброю, якою користувалися воїни того часу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На підтримку козакам під Пилявці прибуло невелике татарське військо. Щоб налякати поляків, козаки розповсюдили слух, що прийшла 30-ти тисячна орда. Крім того, козаки Максима Кривоноса одягли вивернуті кожухи (схожий одяг носили кримські татари) і з криками «Аллах» почали атакувати поляків. Такі дії викликали паніку у ворожому стані. Один із трьох польських головнокомандувачів, переодягнувся у селянський одяг та втік геть із поля битви. Це був початок поразки польського війська під Пилявцями.

Татарські воїни *(кадр з фільму «Мамай»)*

На минулому уроці ви дізналися про битву під Пилявцями. Пригадайте, у якому році відбулася ця подія? Що вам відомо про підготовку поляків до битви? Хто керував українським військом? Чим закінчилася битва під Пилявцями? Які наслідки мала ця подія?

Сьогодні ви дізнаєтеся про події, які відбулися у 1648 році після битви під Пилявцями.

ТЕМА 5

ПОХІД НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Після розгрому польського війська під Пилявцями у 1648 році не було сили, яка могла б зупинити військо Богдана Хмельницького. На старшинській раді було прийнято рішення здійснити похід на Західну Україну, щоб звільнити ці землі від польського панування.

На початку жовтня 1648 року козацько-селянське військо Хмельницького підійшло до **Львова** й оточило його. Найбільш укріпленим місцем Львова був Високий замок, який 15 жовтня козаки Максима Кривоноса взяли штурмом. За підказкою православних львів'ян, козаки перекрили воду містянам. Почалися перебої з харчами та водою.

Богдан Хмельницький міг взяти Львів, але не поспішав його руйнувати. Він навчався у цьому місті та любив його. Також тут жило багато православних міщан і вони могли загинути під час штурму. Тому, коли львівські міщани запропонували великий грошовий викуп, Хмельницький погодився і припинив облогу міста.

З-під Львова українське військо пішло до **Замостя**. Становище польської армії було дуже важким, але і українське військо потерпало від скрути. Була пізня осінь, не вистачало боєприпасів, харчів, ліків і теплого одягу. Рух війська ускладнювало осіннє бездоріжжя. Давалася взнаки загальна втома. Під Замостям спалахнула чума, від якої померло багато козаків, серед них і видатний козацький полководець **Максим Кривоніс**.

Польський король просив миру у Богдана Хмельницького, обіцяючи не переслідувати українців за участь у повстанні та повернути козакам їхні права. Гетьман Хмельницький повірив королю та повернув на Київ.

Львівські міщани домовляються із гетьманом Хмельницьким

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва у грудні 1648 року
(картина М. Івасюка)

У кінці **грудня 1648 року** Богдан Хмельницький на чолі козацького війська урочисто в'їхав до Києва. Населення радо вітало визволителів. Дзвонили в усі дзвони, стріляли з гармат. На честь переможців кияни читали вірші. Перемоги українського війська змінили погляди Хмельницького на майбутнє України. Тепер він вбачав себе не просто очільником народного повстання, а керівником нової держави. У Києві Хмельницький заявив, що він є правителем України, і що це право він здобув разом із козаками за допомогою шаблі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Облога – оточення й блокада ворожого міста.
Замок – фортеця, укріплена оборонна споруда з високими мурами та баштами.
Чума – інфекційна хвороба.

ІМЕНА

Максим Кривоніс – полковник, видатний український полководець.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із щоденника В. М'ясковського про зустріч Хмельницького в Києві (початок 1649 року)

«Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина…».

ЗАПИТАННЯ

1. Коли підійшло військо Хмельницького до Львова?
2. Чим закінчилося протистояння під Львовом?
3. Чому українське військо повернулося в Київ?
4. Що обіцяв польський король повстанцям?
5. Як зустрічали кияни Богдана Хмельницького?
6. Яке значення мали перемоги українців у 1648 році?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у хронологічній послідовності місця битв 1648 року.
2. Покажіть на карті місця битв 1648 року.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує легенда, що Львів від захоплення козаками Богдана Хмельницького врятувало чудо. У цього міста є свій заступник – католицький святий Ян. Коли до Львова підійшли козаки з татарами, то їм на небі явився святий Ян. Козаки побоялися розгнівати небесні сили й відмовилися від задуму штурмувати Львів.

Святий Ян зупиняє під Львовом Хмельницького і Тугай-Бея
(картина Я. Матейка)

ТЕМА 6

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ 1649 РОКУ. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР

На минулому уроці ви дізналися про похід армії Богдана Хмельницького на західноукраїнські землі. Пригадайте, до якого міста підійшли козаки Хмельницького? Коли це відбулося? Чим закінчилося протистояння під Львовом? Що пообіцяв польський король повстанцям? Куди вирушив гетьман Хмельницький після укладання перемир'я? Яке значення мали перемоги українців 1648 року?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про подальшу боротьбу українців за свою свободу і незалежність.

Хитке перемир'я 1648 року не влаштовувало жодну із сторін. Польський король видав наказ про загальну мобілізацію. **Мобілізація** – це призов чоловіків до війська. Поляки підготували до наступу три великих армії. Богдан Хмельницький також оголосив мобілізацію. Спорожніли українські хутори, села і міста – усі поспішали до війська. Вдома залишалися тільки літні люди, жінки та діти. Зневага й насмішки чекали на тих чоловіків, що не пішли в українську армію.

Збаразький замок *(сучасний вигляд)*

Навесні 1649 року польські війська, порушивши умови перемир'я, розпочали воєнні дії. Поява на Галичині війська Хмельницького стала несподіванкою для поляків. Улітку 1649 року козаки атакували поляків та змусили їх відступити до **Збаража**. Українцям не вдалося штурмом взяти це місто і вони за наказом Хмельницького взяли Збараж в облогу.

На допомогу обложеним поспішав сам король з військом. Про це довідався Хмельницький і залишивши біля Збаража достатню кількість війська, з основною частиною своєї армії і татарами непомітно пішов на зустріч ворогу.

Не чекаючи нападу козаків, польські війська почали переправу через річку біля містечка **Зборів.** Діждавшись, коли половина ворожої армії перейде на інший берег, козаки й татари пішли в атаку й усіх знищили. Решта поляків, разом із своїм королем були в безнадійному стані. Їх залишилось мало й вони були оточені. Богдан Хмельницький міг остаточно розбити ворожу армію, але полякам вдалося домовитися з кримським ханом, і той пригрозив Хмельницькому перейти на бік поляків, якщо він не укладе мир з королем.

Хмельницький після Зборівської битви
(картина М. Івасюка)

Неможливість одночасного ведення війни на два боки – з Польщею і Кримським ханством, змусила Богдана Хмельницького **влітку 1649 року** підписати **Зборівську мирну угоду**.

Територія Гетьманщини за умовами Зборівської угоди 1649 року

За нею утворювалася українська держава – **Гетьманщина**, у межах Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини. Вся влада у Гетьманщині належала українському гетьману. Столицею держави стало місто **Чигирин**. На землях Гетьманщини не повинен перебувати жодний польський солдат. Державні посади на цих землях мали право займати лише православні службовці. Постійне (реєстрове) козацьке військо налічувало 40 тисяч вояків.

У цьому договорі були й негативні сторони. У 1649 році українське військо фактично налічувало 150 тисяч вояків, і ті хто не ввійшов до реєстру, повинні були повернутися до своїх панів і відбувати панщину.

Умови Зборівського договору не влаштовували жодну із сторін. Український народ не хотів повертатися під владу панів і відповів новими повстаннями проти поневолювачів. Поляки вважали, що дали козакам забагато прав і вольностей. Обидві сторони розуміли, що війна припинилася лише тимчасово і готувалися до наступних сутичок.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Мобілізація – призов чоловіків до війська.
Гетьманщина – українська держава середини XVII (17) століття.
Чигирин – столиця Гетьманщини.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке мобілізація?
2. Хто порушив умови перемир'я?
3. Коли розпочалися військові дії?
4. Яке місто взяло в облогу військо Хмельницького?
5. Біля якого міста була розбита армія польського короля?
6. Що вам відомо про Зборівську угоду?
7. Чому Зборівська угода не влаштовувала обидві сторони?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті міста Збараж і Зборів.
2. Визначіть століття і його половину – 1649 рік.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У сучасному місті Зборів Тернопільської області організований музей «Зборівська битва», експозиція якого присвячена перемозі козацького війська Богдана Хмельницького над польською армією у 1649 році. Нагадує місцевим жителям і гостям міста про Зборівську битву пам'ятник «Козацька могила», який був відновлений у 1990 році.

Козацька могила у Зборові *(сучасний вигляд)*

ТЕМА 7

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 РОКУ. БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР

На минулому уроці ви дізналися про воєнні події 1649 року. Пригадайте, хто порушив умови перемир'я? Яке місто було взято в облогу військом Хмельницького? Де були розбиті поляки? Чому Хмельницький був змушений підписати Зборівську угоду? Про що йшлося в цій угоді?

Сьогодні ви дізнаєтеся про військову поразку козацько-селянського війська у битві під Берестечком у 1651 році.

І в Україні, і в Польщі сприймали Зборівську угоду, як тимчасову передишку. На українських землях, які не ввійшли до складу Гетьманщини, повстанці не склали зброї та чинили запеклий опір панам, що поверталися до своїх маєтків. Їх проганяли, палили садиби і не визнавали польської влади.

На початку лютого **1651 року** польське військо перейшло кордон і несподівано напало на містечко **Красне**. У цьому місті перебував козацький полк **Данила Нечая**. У жорстокому бою з переважаючими силами поляків загинули всі козаки разом із своїм командиром. Розлючені величезними втратами, поляки спалили містечко та вирізали всіх мешканців. Не пожаліли навіть жінок і дітей.

Козацький прапор

Поляки рушили далі в глиб українських земель. Їх наступ зупинив біля **Вінниці** полковник **Іван Богун**. Козаки застосували хитрість, давши бій на річці. Вдаючи відступ, козаки виманили важку польську кінноту на тонку кригу, де лід був порубаний і притрушений снігом та сіном. Частина поляків була знищена, але ще протягом двох тижнів вінничани відбивали польські атаки, поки не підійшла підмога від Богдана Хмельницького і прогнала ворога.

Козацький полковник Іван Богун

Головна битва **1651 року** відбулася під **Берестечком**. Влітку зустрілася польська армія, яка налічувала 150 тисяч осіб та українсько-татарське військо у кількості 120 тисяч вояків. На третій день битви татари не витримали польського обстрілу й почали відступ. Щоб їх повернути, Богдан Хмельницький особисто поїхав до хана. Проте сталася нечувана річ – кримський хан захопив гетьмана у полон. За відсутності гетьмана козаки обрали своїм командиром Івана Богуна і ще десять днів відчайдушно оборонялися. У захисників закінчувалися харчі та боєприпаси, тому Іван Богун вирішив виводити військо з оточення. Шлях був один – через непрохідні болота. Вночі козаки возами, наметами, одягом та іншими речами вимостили шлях через болото та вийшли з оточення. Довідавшись про відступ українців, поляки розпочали штурм, але козаки, які прикривали відхід, ціною своїх життів врятували основні сили війська.

Битва під Берестечком закінчилася перемогою поляків, але козацька армія не була розбита. Повернувшись з татарського полону, Богдан

Хмельницький швидко відновив боєздатне військо і вже через два місяці зупинив поляків в районі **Білої Церкви**.

У цей час з півночі на Україну сунуло литовське військо. Захопивши Київ, литовці тиснули на Хмельницького з іншого боку. В таких важких умовах Богдан Хмельницький був змушений підписати **у 1651 році Білоцерківський мирний договір**. За ним територія Гетьманщини зменшувалася. Підвладною гетьману залишалася лише Київщина. Кількість реєстрового війська зменшувалася з 40 до 20 тисяч козаків. Чернігівщина та Брацлавщина поверталася під владу польського короля, а селяни цих земель знову опинялися під владою польських панів і повинні були відбувати панщину.

Українські селяни не хотіли жити як раніше, тому палили свої хати, кидали свої господарства і переселялися на незаселені прикордонні землі Московської держави. Так виникла Слобожанщина.

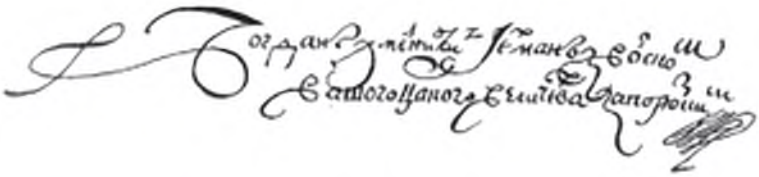

Підпис Богдана Хмельницького

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Білоцерківський договір – мирна угода між поляками та українцями.
Берестечко – місце битви між польським та українським військом.
1651 рік – битва під Берестечком.

ІМЕНА

Іван Богун – козацький полковник, видатний полководець.

ЗАПИТАННЯ

1. Що вам відомо про події біля містечка Красне?
2. Які дії відбувалися біля Вінниці?
3. Де відбулися основні воєнні події 1651 року?
4. Чому Богдан Хмельницький покинув поле битви?
5. Хто очолив козацьке військо?
6. Як козаки здійснили відступ?
7. Про що йшлося в Білоцерківському договорі?

ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на карті місця битв 1651 року.
2. Вирахуйте, скільки років минуло з часу підписання Білоцерківського договору до наших днів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує легенда, що прикривати відступ українського війська залишилося 300 козаків. Вони так відчайдушно відбивалися, що захоплений їхньою мужністю польський король обіцяв дарувати життя, якщо вони здадуться в полон. Поступово, знищуючи ворога, гинули й козаки.

Залишився один сміливець. Загнаний у воду, він знайшов човен і на ньому продовжував боротьбу. Коли в нього закінчилися набої, потонула шабля, він, поранений чотирнадцятьма польськими кулями, відбивався косою. Король вдруге послав солдата сповістити про помилування, але козак відповів: «Краще смерть, аніж полон».

Пізніше на місці Берестецької битви спорудили монастир, побудували пам'ятник. А болотне озерце, де загинув останній козак, було назване «Козацькою Ямою».

Пам'ятник загиблим козакам під Берестечком

Минулого разу ви дізналися про битву під Берестечком. Пригадайте, коли вона відбулася? Чому Богдан Хмельницький покинув поле битви? Хто очолив козацьке військо за відсутності гетьмана? Яким чином козаки здійснили відступ? Що вам відомо про козаків, які залишилися прикривати відступ побратимів?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про подію, яка в подальшому матиме вплив на життя українців протягом багатьох століть.

ТЕМА 8
ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

Після підписання Білоцерківської угоди польські пани стали повертатися в Україну, відновлюючи старі порядки. Це викликало нову хвилю народних повстань проти іноземних поневолювачів.

Для остаточного придушення козацького руху у **1652 році** 20-ти тисячне польське військо прийшло в Україну. Вони зупинилися біля урочища **Батіг** (сучасна Вінницька область). Невдовзі підійшла й армія Богдана Хмельницького. Козаки оточили табір поляків. Уночі козаки прорвалися у ворожий табір і підпалили його. Наступного дня бойові дії продовжилися і тривали до пізньої ночі. Польське військо було знищене. Унаслідок битви під Батогом 1652 року майже вся територія України була звільнена від поляків. Білоцерківський договір утратив свою силу.

Поляки не могли змиритися з поразкою і у **1653 році** здійснили кілька спустошливих походів на українські землі. Восени **1653 року** польський король із сорокатисячною армією укріпився біля містечка Жванець. Українсько-татарське військо оточило ворожий табір. У поляків не вистачало харчів, почався голод, спалахнула епідемія. Від остаточної поразки поляків знову врятували татари. Польський король підкупив кримського хана, і той вимагав від Хмельницького припинення воєнних дій. Гетьман був змушений погодитися на мир.

Протягом тривалих років війни становище українців погіршувалося. Занепало сільське господарство і ремісництво. Не розвивалася торгівля. Сотні українських міст були спустошеними й малолюдними. Богдан

Хмельницький розумів, що виграти війну з поляками українці самотужки не зможуть. Кримські татари були ненадійними союзниками. Вони вже тричі у вирішальний момент зраджували гетьману (під Зборовом 1649 року, під Берестечком 1651 року та під Жванцем 1653 року).

Богдан Хмельницький вирішив об'єднати свої зусилля з сусідньою православною державою – Московським царством. Посольство від московського царя та гетьман зі старшиною зустрілися у Переяславі. **8 січня 1654 року** у **Переяславі** було скликано козацьку раду, на якій прийнято рішення про укладення союзу з Московією. Після закінчення ради гетьман із старшиною та московськими послами пішли у церкву для складання присяги. Хмельницький зажадав від російських послів, щоб вони першими присягнули від імені царя, але ті відмовилися, стверджуючи, що цар своїм підданим не присягає. Тоді гетьман і старшина покинули церкву. Посли двічі запевняли гетьмана, що всі права України не будуть порушуватися. Лише після цього Богдан Хмельницький разом із своїм оточенням присягнули на вірність московському царю. У Переяславі письмовий договір не укладався і жодний документ не підписувався.

Переяславська рада 1654 року *(картина М. Хмелька)*

Після цього московські посли роз'їхалися по містах України для приймання присяги від місцевих жителів на вірність цареві. Багато людей відмовилися присягати московському царю. Серед них було багато представників козацької старшини, козаки Уманського, Брацлавського, Кропивнянського полків. А у Полтавському полку московських послів побили киями. Не присягнуло українське духовенство на чолі з київським митрополитом. Не визнали влади московського царя козаки Запорозької Січі, а також мешканці Києва, Чорнобиля та інших міст.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1654 рік – Переяславська рада.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Із промови Богдана Хмельницького на Переяславській раді 1654 року

Панове… Відомо вам усім, як нас Бог звільнив з рук ворогів… Тому нині зібрали ми раду, аби вибрати собі господаря з чотирьох. Перший – цар турецький, другий – хан кримський, третій – король польський, четвертий – православний государ, Русі самодержець. Вибирайте котрого хочете!

Турецький цар – бусурман; усім відомо, яку біду терпить від нього братія наша… Кримський хан теж бусурманин; поневолі прийнявши його в приятелі, які незносні біди ми терпіли! А яка неволя, які утиски були від панів польських …всі ви самі знаєте. Православний же государ, цар східний – однієї з нами християнської віри …».

Промова Богдана Хмельницького в Переяславі

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році відбулася битва під Батогом?
2. У результаті якої події 1652 року була звільнена майже вся Україна?

3. Що відбулося під Жванцем 1653 року?
4. Чому Богдан Хмельницький шукав надійного союзника?
5. Коли відбулася Переяславська рада?
6. Про що домовилися на цій раді?
7. Хто не присягнув московському царю?

ЗАВДАННЯ

1. Порахуйте скільки років тривала Визвольна війна українського народу.
2. Знайдіть на карті місто Переяслав (сучасна назва – Переяслав-Хмельницький).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Видатний поет українського народу Тарас Шевченко дорікав Богдану Хмельницькому за те, що віддав Україну під владу московського царя. Він писав:

«… Ой, Богдане! Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір, на свою Вкраїну,
Що, колисаючи, співала про свою недолю,
Що, співаючи, ридала, виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала,
У колисці б задушила, під серцем приспала…».

Тарас Шевченко з кобзою *(картина К. Трутовського)*

ТЕМА 9

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ

На минулому уроці ви дізналися про Переяславську раду. Пригадайте, коли відбулася ця подія? Хто там був присутній? Яке питання вирішувалося на цій раді? Чому Богдан Хмельницький шукав надійного союзника? Хто не присягнув на вірність московському царю?

Сьогодні ви дізнаєтеся про умови об'єднання козацької держави з Московським царством.

Під час Переяславської ради не було підписано жодного з документів. Протягом січня-лютого 1654 року козацька старшина розробила проект майбутнього договору. Основною думкою цього документа було встановлення таких відносин з Московським царством, при яких Україна залишалася б самостійною державою.

У **березні 1654 року** українські посли прибули до Москви. Розпочалися переговори. Не було в обох сторін єдиного бачення щодо майбутнього союзу двох держав. Українці виступали за рівність прав між Гетьманщиною та Московією, а московський цар дивився на українців як на своїх підданих. Щоб не зірвати переговори, московський уряд обіцяв не порушувати «прав і вольностей» України.

У результаті переговорів було підписано так звані **«Березневі статті»**.

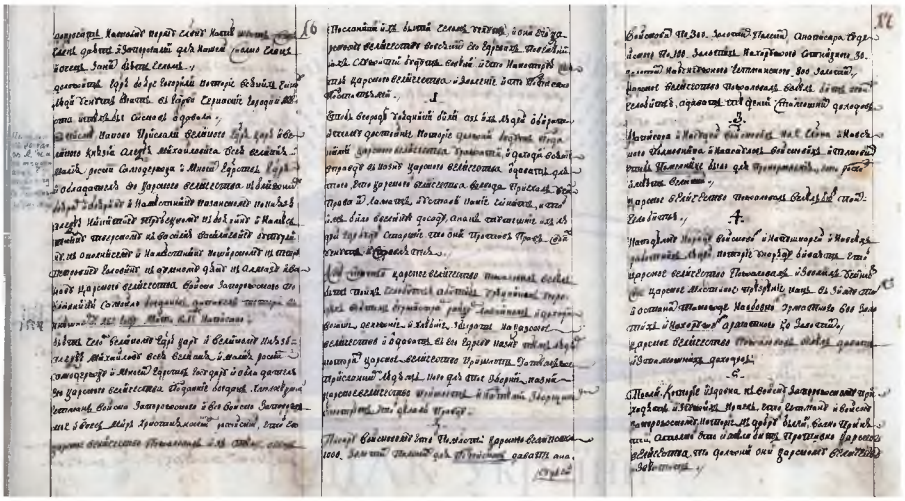

Фрагмент «Березневих статей» 1654 року

Цей документ встановлював подальші відносини між Україною та Московською державою. За «Березневими статтями» було визначено, що:

– гетьмана й козацьку старшину українці обирають самостійно;

– українська адміністрація та суд залишалися самостійними та не підпорядковувалися Московській державі;

– зібрані податки залишалися в Україні;

– кількість козацького війська встановлювалася у 60 тисяч чоловік. Козацьке військо повинно було допомагати у її війнах, а московський цар, у свою чергу, захищати Україну від її ворогів.

Герб Богдана Хмельницького

У Києві, Чернігові та на польсько-українському кордоні повинні були розміститися московські залоги з воєводами.

Українсько-московський договір був незавершеним. Через недотримання його московською стороною він фактично втратив свою чинність.

«Березневі статті» підтвердили той факт, що Україна, як самостійна козацька держава відбулася.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Союз – угода двох або декількох держав про спільні дії.
Проект – попередній текст певного документа.

ЗАПИТАННЯ

1. Коли було підписано «Березневі статті»?
2. Де підписувався цей документ?
3. У чому полягала різниця в поглядах українців та московського царя на майбутній союз?
4. Що вам відомо про умови «Березневих статей»?
5. Чому «Березневі статті» невдовзі втратили свою чинність?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття, у якому було підписано «Березневі статті».
2. Порахуйте, скільки століть минуло з часу укладання «Березневих статей» до нашого часу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Минуло багато століть з часу підписання «Березневих статей» у 1654 році. Багато натерпівся український народ від російської влади. Коли Україна стала незалежною державою, відновило свою діяльність й українське козацтво. У червні 1992 року у Переяславі-Хмельницькому, на тому місці, де Богдан Хмельницький приймав московських послів, сучасні козаки проголосили зречення присяги на вірність московському цареві. Вони проголосили, що козацтво дає клятву народу нашому вірно служити, тільки йому одному і нашій рідній Україні

На честь цієї події було встановлено пам'ятний знак з написом: «Присяги, даної на цьому місці, зрікаємося, на цьому хрест цілуємо – гетьман українського козацтва і вся генеральна старшина, і отамани, і козаки …».

Пам'ятний знак на честь зречення присяги московському царю

ТЕМА 10

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1654-1657 РОКІВ

Минулого разу ви дізналися про підписання союзу між Україною та Московським царством. Пригадайте, як називався цей документ? Коли це відбулося? Які зміни чекали Україну після підписання договору про союз із Москвою? Чому «Березневі статті» невдовзі втратили свою чинність?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про події, які відбулися в Україні у 1654-1657 роках.

Невдовзі після підписання українсько-московського договору 1654 року на Україну рушило польське військо. Приклад масового героїзму та непокори польським загарбникам показало місто **Буша**. Поруч із чоловіками стали літні люди, жінки та діти на захист рідного краю. Коли через три дні загарбники вдерлися до міста, то його захисники підпалювали свої домівки та знищували майно, щоб воно не дісталося загарбникам. Деякі із захисників кидалися у вогонь, щоб не потрапити у полон до поляків. Коли бій тривав уже в самій фортеці, останні захисники відступили до порохового складу. Там донька сотника **Мар'яна Зависна** з презирством до смерті і ворога піднесла палаючий факел до пороху. Від вибуху разом із захисниками загинула третина війська загарбників.

У січні **1655 року** українцям вдалося зупинити ворога під **Уманню**. Битва відбулася у лютий мороз, загинуло багато воїнів з обох сторін, але польська армія була зупинена.

У війні з поляками надавало допомогу козакам й московське військо. Але уже через рік після підписання «Березневих статей» почалися непорозуміння між українцями та московитами. Спільно оточивши **Львів** у **1655 році**, Богдан Хмельницький не став руйнувати місто, а взяв викуп і поспішив до Гетьманщини, бо на неї напали татари. Такі дії викликали незадоволення у московських воєвод. Крім того, московські воєводи, які перебували в Україні, втручалися у внутрішні справи Гетьманщини, підбу-

рювали козацьку старшину один проти одного та намагалися прибрати до своїх рук управління козацькою державою та її фінансами.

Наступні події переконали гетьмана Хмельницького у тому, що надії на допомогу московського царя у війні з Польщею є марними. Московський уряд у **1656 році** уклав мирну угоду з Польщею. В Україні такі дії союзників сприйняли як зраду. Зібравши у **Чигирині** старшинську раду, Богдан Хмельницький висловив думку про необхідність розірвання договору з Москвою. На цій раді, гетьман і козаки присягли один одному боротися за Україну до останнього подиху. Не розриваючи остаточно відносин з Московським царством, Богдан Хмельницький шукав нових союзників у боротьбі з Польщею. Було знайдено нових спільників у боротьбі з ворогом.

На той час український гетьман перебував у поважному віці, і **27 липня 1657 року** Богдан Хмельницький помер у **Чигирині**. Його було поховано у рідному хуторі Суботові, в Іллінській церкві.

Смерть Богдана Хмельницького *(малюнок Т. Шевченка)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1657 рік – не стало гетьмана Богдана Хмельницького.

ІМЕНА

Мар'яна Зависна – мужня захисниця міста Буші, яка разом із собою знищила багатьох загарбників.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із звіту московського посольства про ставлення Богдана Хмельницького до московського царя (1657 рік)

«А царська величність наді мною і над усім військом (українським) учинив немилосердя своє: помирившися з поляками, хотів було віддати нас їм у руки. Тепер слух до нас доходить, що государ послав проти нас ляхам (полякам) на допомогу 20 тисяч ратних людей…».

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році відбулася оборона міста Буші?
2. Який подвиг здійснила Мар'яна Зависна?
3. Як вели себе московські воєводи в Україні?
4. Чому Богдан Хмельницький вважав, що потрібно розірвати стосунки з Москвою?
5. Коли помер гетьман Хмельницький?
6. Яке значення відіграв Хмельницький у житті українського народу?

ЗАВДАННЯ

1. Складіть речення зі слів: Богдан, визвольний, проти, очолив, рух, Хмельницький, польського, панування.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Богдана Хмельницького поховали в Іллінській церкві в Суботові. Гетьман розумів, що поляки можуть прийти й познущатися з його тіла, тому попросив вірних людей таємно його перепоховати, щоб ніхто не знав, де його могила. Два козаки і священник вночі таємно перепоховали тіло Хмельницького і присяглися нікому не говорити правду про це місце.

Через деякий час поляки захопили Суботів і довго мучили тих козаків. Під тортурами вони вказали на інше поховання. Поляки спалили невідоме тіло і розвіяли по вітру.

А де знаходиться справжня могила гетьмана Богдана Хмельницького, до цих пір ніхто не знає!

Іллінська церква *(сучасний вигляд)*

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

"НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА СЕРЕДИНИ XVII (17) СТОЛІТТЯ"

Причиною Національно-визвольної війни українського народу проти іноземного панування було нестерпне життя всіх станів тогочасного суспільства. Порушувалися права козаків, зазнавали утисків селяни та мешканці міст, закривалися православні храми та переслідувалося українське духовенство.

Розпочалася Національно-визвольна війна **у 1648 році**. Очолив її гетьман **Богдан Хмельницький**. Відчайдушна боротьба українського народу за свою свободу і незалежність привела до утворення козацької держави – Гетьманщини, у межах Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини. Територія української держави не була постійною, вона змінювалася залежно від перебігу подій на війні. Вся влада у Гетьманщині належала українському гетьману. Столицею держави було місто Чигирин.

У цій війні були і перемоги, і гіркі поразки. Гетьман Хмельницький розумів, що успіхи й негаразди українського війська носять тимчасовий характер, і ворог остаточно не подоланий. На вирішальну боротьбу було кинуто всі сили. До козацько-селянського війська записувалися всі, хто міг тримати зброю й боротися з ворогом. Спорожніли українські хутори, села і міста – усі перебували у війську. Удома залишалися тільки літні люди, жінки та діти.

Довго тривала війна, яка виснажувала Україну. Щоб остаточно перемогти ворога, Богдан Хмельницький звернувся за допомогою до московського царя.

У 1654 році у Переяславі було зібрано козацьку раду, на якій прийняли рішення про союз України з Московською державою. Пізніше у Москві було підписано **«Березневі статті»**, за якими визначалося подальше існування союзу двох держав.

Наступні події переконали гетьмана Хмельницького у тому, що надії на допомогу Московії у війні з Польщею є марними. Московський уряд зрадив Україну, уклавши у **1656 році** мирну угоду з Польщею.

Богдан Хмельницький знайшов інших союзників у боротьбі з поляками, але наступні невдачі козацького війська у цій війні підірвали здоров'я гетьмана і він помер у **1657 році.**

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**Національно-визвольна війна українського народу розпочалася у:**	а) 1548 році; б) 1648 році; в) 1654 році.
2	**Очолив українців у боротьбі проти польського гніту:**	а) Іван Богун; б) Максим Кривоніс; в) Богдан Хмельницький.
3	**Першу перемогу у війні проти поляків козаки отримали:**	а) на Жовтих Водах; б) біля Берестечка; в) біля Батога.
4	**Союзниками українців у Національно-визвольній війні були:**	а) турки; б) кримські татари; в) поляки.
5	**Столицею козацької держави стало місто:**	а) Київ; б) Львів; в) Чигирин.
6	**Переяславська рада відбулася у:**	а) 1654 році; б) 1664 році; в) 1754 році.
7	**На козацькій раді у Переяславі було прийнято рішення про союз України з:**	а) Польщею; б) Кримським ханством; в) Московським царством.
8	**Документ, у якому визначалися умови подальшого існування союзу України з Московією називався:**	а) «Лютневі статті»; б) «Березневі статті»; в) «Вересневі статті».

9	**На п'ятигривневій купюрі зображений:**	а) Петро Сагайдачний; б) Богдан Хмельницький; в) Іван Богун.

10	**Помер Богдан Хмельницький у:**	а) 1648 році; б) 1654 році; в) 1657 році.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. Визнач у хронологічній послідовності події Національно-визвольної війни українського народу:

а) битва під Берестечком;
б) битва біля річки Жовті Води;
в) Переяславська рада.

2. Співстав історичні події з датами:

Початок Національно-визвольної війни українського народу	1651 рік
Переяславська рада	1648 рік
Битва під Берестечком	1654 рік

РОЗДІЛ ІІІ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) – ПОЧАТКУ XVIII (18) СТОЛІТЬ

ТЕМА 1

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО. КОНОТОПСЬКА БИТВА

Діти, у цьому розділі ви ознайомитеся з трагічними та, водночас, героїчними сторінками історії українського народу. Також дізнаєтеся про діяльність видатних українських діячів, таких як, Іван Сірко, Іван Мазепа, Пилип Орлик та інших історичних героїв.

На сьогоднішньому уроці ви познайомитеся з життям гетьмана Івана Виговського.

Богдан Хмельницький проголосив своїм наступником свого неповнолітнього сина **Юрія**. У серпні **1657 році** козацька старшина доручила генеральному писарю Івану Виговському виконувати гетьманські обов'язки до повноліття **Юрія Хмельницького**. Через декілька місяців на наступній козацькій раді Івана Виговського було обрано повноправним гетьманом України.

Московський цар довго не визнавав Виговського за гетьмана, вимагав повторні вибори та введення до найбільших українських міст (Чернігова, Переяслава та Ніжина) московських військ. Перебування російської армії допомогло б царю контролювати українські землі та втручатися у внутрішні справи українців.

Іван Виговський намагався продовжувати політику Богдана Хмельницького, спрямовану на зміцнення та незалежність України. Сильна Україна не влаштовувала Московію, тому вона підтримала у 1658 році заколот проти гетьмана Виговського. У травні цього року гетьманське вій-

сько розбило повстанців під **Полтавою**. Очільників заколоту було страчено. Після цих подій, московський уряд почав відверто втручатися в українські справи та надавати допомогу противникам Івана Виговського.

Гетьман Іван Виговський

Порушення попередніх домовленостей московським царем, втручання у внутрішні справи українців та зосередження на кордоні з Україною московських військ змусили гетьмана Виговського розробити план збереження незалежності України.

За цим планом у вересні **1658 року** біля **Гадяча** на козацькій раді було укладено новий договір із Польщею. За ним Україна входила до складу Речі Посполитої, як окреме **Велике князівство Руське** на чолі з гетьманом. За цим договором, Україна мала своє 30-ти тисячне військо, власні суди, казну і гроші. Православна церква зберігала свої права.

Народні маси, які скинули польську владу, були проти Гадяцького договору. Також не підтримали гетьмана Виговського більшість козаків, міщан і духовенства.

Звістка про угоду з Польщею стала приводом для вторгнення 100-тисячного московського війська в Україну. Вони оточили **Конотоп** і протягом двох місяців намагалися захопити це місто. За цей час гетьман Виговський зібрав козацьке військо, до якого приєдналися й кримські татари.

У червні **1659 року** неподалік Конотопа відбулася битва, у якій московські війська були розбиті.

Гучна перемога не забезпечила Івану Виговському спокійного життя. Одразу після битви вибухнуло нове повстання, на чолі якого було поставлено Юрія Хмельницького. Не бажаючи нового кровопролиття, Іван Виговський у **1659 році** зрікся гетьманської булави.

Конотопська битва 1659 року

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Автономія – право самостійного управління у певній частині держави.

Гадяцький договір 1658 року – українсько-польська угода про спільну державу.

1657-1659 роки – гетьманування Івана Виговського.

1659 рік – розгром козацько-татарським військом московської армії під Конотопом.

ІМЕНА

Іван Виговський – український гетьман.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із «Звернення до європейських дворів» Івана Виговського (1658 рік)

«… ми прийняли захист великого князя Московії не для чогось іншого, як … зберегти й примножити нашу свободу для себе й для наших нащадків. Ми сподівалися, що він (російський цар) поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи… Проте … перші люди Московії, пообіцяли полякам, що ми … почнемо з ними війну за бажанням великого князя. Свої плани вони будували на тому, що нас, зайнятих війною, можна було легко захопити та уярмити…».

ЗАПИТАННЯ

1. Хто став гетьманом України після Богдана Хмельницького?
2. У якому році було обрано нового гетьмана?
3. Як діяв московський уряд стосовно України?
4. Що вам відомо про Гадяцький договір?
5. Коли відбулася Конотопська битва?
6. Хто у цій битві брав участь?
7. Чим закінчилася битва під Конотопом?
8. Чому Іван Виговський відмовився від гетьманства?

ЗАВДАННЯ

1. Порахуйте, скільки років гетьманував Іван Виговський.
2. Запишіть декілька найбільш важливих подій, які відбулися за гетьманування Івана Виговського.
3. Знайдіть на карті міста Гадяч і Конотоп.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Укладення Гадяцького договору 1658 року між Україною та Польщею означало закінчення Національно-визвольної війни. Саме після підписання цього документа українці припинили війну проти поляків. На жаль, нашим предкам не вдалося вибороти державну незалежність. За Гадяцьким договором Україна повинна була ввійти до складу Речі Посполитої, як рівноправна адміністративно-територіальна одиниця. Але з 1659 року Україна була включена до складу Московської держави, у якій поступово втрачала свою автономію.

Пам'ятник Івану Виговському
(встановлений неподалік місця Конотопської битви)

ТЕМА 2

АНДРУСІВСЬКА УГОДА 1667 РОКУ

На минулому уроці ви дізналися про діяльність гетьмана Івана Виговського. Пригадайте, у якому році Виговського обрали гетьманом? Як називалася угода, яку він підписав з Польщею? Що вам відомо про цей договір? Чому гетьман Виговський виступив проти Москви? У якому році відбулася Конотопська битва? Чим вона закінчилася? Чому Іван Виговський відмовився від гетьманства?

Сьогодні ви дізнаєтеся про Андрусівську угоду, за умовами якої Україну було поділено на дві частини.

У **1659 році**, після зречення Івана Виговського, гетьманом України було обрано **Юрія Хмельницького**. Цей гетьман спочатку визнавав владу московського царя, а через рік оголосив про свій перехід на бік поляків. Переважна більшість козаків підтримали гетьмана, адже спостерігали постійні порушення домовленостей з боку Москви та свавілля московських воєвод і солдатів, які перебували в українських містах.

Не підтримали Юрія Хмельницького козаки лівобережних полків. Вони висловилися за збереження союзу з Московською державою. Кілька походів на Лівобережжя не допомогли Юрію Хмельницькому домовитися з ними. Навесні **1662 року** на Лівобережжі було обрано власного гетьмана – **Якима Сомка**.

Україна поділилася на дві частини: **Правобережну**, де старшина була налаштована пропольськи, та **Лівобережну**, де козацька верхівка визнавала зверхність Московської держави. Намагання Юрія Хмельницького підкорити своїй владі всю Україну закінчилися невдачею, і молодий гетьман відмовляється від влади. На його місце було обрано іншу людину.

Гетьман Юрій Хмельницький

Але миру й спокою в українських землях не настало. В Україні існувало два гетьмани – правобережний та лівобережний і між ними не було згоди. Між ними точилася боротьба за владу над всією Україною. Тисячі українців гинули у цій **громадянській війні**. Громадянська війна – це військова боротьба за владу між громадянами однієї країни. Цей період в історії України отримав назву Руїна.

Поділ України за умовами Андрусівського договору 1667 року

За часів Руїни послаблювалася й руйнувалася козацька держава, не було єдності між українцями. Цим скористалися Московія та Польща. У січні **1667 року** у селі **Андрусові** (поблизу Смоленська) вони підписали договір. За його умовами між Московією і Польщею встановлювалося перемир'я на 13 років. Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна та Київ, а за Польщею закріплювалися землі Правобережної України. Запорозька Січ повинна була перейти під спільний контроль Московії та Польщі.

Андрусівський договір був укладений таємно, без погодження українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, його завоювань майже за двадцятилітню криваву боротьбу за своє визволення. Цей договір узаконював насильницький поділ українських земель між Московським царством і Польщею.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Громадянська війна – військова боротьба за владу між громадянами однієї країни.
Руїна – період занепаду й спустошення України під час громадянської війни у середині XVII (17) століття.
Правобережна Україна – частина території України на правому березі Дніпра.
Лівобережна Україна – частина території України на лівому березі Дніпра.
Андрусівський договір – угода, таємно підписана Московією та Польщею про розподіл України на сфери впливу.
1667 рік – підписання Андрусівської угоди.

ІМЕНА

Юрій Хмельницький – гетьман України.

ЗАПИТАННЯ

1. Кого обрали гетьманом після Івана Виговського?
2. Чому гетьман Юрій Хмельницький розірвав стосунки з Московією.
3. Чому козаки лівобережних полків не погоджувалися з Юрієм Хмельницьким?
4. Що таке «громадянська війна»?
5. Коли було підписано Андрусівську угоду?
6. Що вам відомо про умови Андрусівського договору?
7. Чому підписання цієї угоди викликало обурення в українців?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому було підписано Андрусівський договір.

2. Розташуйте у хронологічній послідовності такі події: Андрусівська угода, Конотопська битва, обрання гетьманом Юрія Хмельницького.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Доля Юрія Хмельницького – сина славетного українського гетьмана Богдана Хмельницького була трагічною. Він тричі зрікався гетьманської булави. Такого в історії України не було ніколи.

Вперше він відмовився від влади, коли за заповітом батька його обрали гетьманом у 16 років. Юрій, не маючи досвіду управління державою, відмовився від булави.

Вдруге його обрали гетьманом у 1659 році, але невдале керівництво країною призвело до втрати ним контролю над Лівобережною Україною. Юрій відмовляється від влади та йде ченцем у монастир. Потім він потрапив у полон, згодом – у в'язницю, пізніше – знову у монастир.

Коли Туреччина захопила частину українських земель, то Юрія Хмельницького втретє проголосили гетьманом. У своїх діях він спирався на турків і татар, які постійно грабували український народ. Гетьману не вдалося створити міцної влади, люди тікали з його володінь, і він втретє зрікається булави.

За переказами, нікому не потрібного гетьмана турки скарали у Кам'янець-Подільську.

Кам'янець-Подільська фортеця *(сучасний вигляд)*

ТЕМА 3

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО. БОРОТЬБА ЗА ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Минулого разу ви дізналися про Андрусівську угоду. Пригадайте, у якому році було підписано цей договір? Які країни брали участь у підписанні угоди? Чому цей договір викликав обурення в українців? На які частини поділялася Україна за цим договором? Як ви гадаєте, чому це сталося?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про діяльність гетьмана Петра Дорошенка та його спроби об'єднати Україну.

У період Руїни по обидва береги Дніпра були свої гетьмани. Їх влада була слабкою, і на гетьманську булаву претендували інші козацькі старшини. Тривали війни за владу в Україні. Внаслідок воєнних дій більша частина українців була знищена. Решта мешканців тікали у спокійні місця. Україна була спустошена й ослаблена.

Час вимагав такої постаті, яка б змогла встановити мир і спокій на українських землях і знову об'єднати їх в єдину державу. Нею став **Петро Дорошенко**. У **1665 році** Петра Дорошенка на козацькій раді було обрано гетьманом Правобережної України.

Петро Дорошенко всіляко заохочував населення повернутися на Правобережжя. Встановив нові митниці, які збільшили доходи у гетьманську скарбницю. Розпочав карбувати власні гроші. Часто скликав козацькі ради, щоб знати думки простого люду. Для захисту своїх володінь створив постійне 20-тисячне наймане військо сердюків. **Сердюки** – це козаки, які за плату служили гетьману.

Головним своїм завданням Петро Дорошенко вважав об'єднання українських земель. Після підписання Польщею та Московією Андрусівської угоди 1667 року гетьман Дорошенко вирішив не пов'язувати майбутнє України з цими державами. Він звернувся за допомогою до **Туреччини**.

У цей час Петро Дорошенко вигнав поляків з Правобережжя, а на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання. На підтримку лівобережним українцям прибув Дорошенко зі своїм військом. Московські війська були вигнані з більшості міст. У 1668 році Петра Дорошенка було обрано гетьманом України по обидва береги Дніпра.

Гетьман Петро Дорошенко

Та закріпити владу на Лівобережній Україні гетьману Дорошенку не вдалося. Із заходу пішла в наступ Польща, а з півночі загрожувала Московія. За підтримки московського уряду на Лівобережжі було обрано іншого гетьмана.

Сердюк *(реконструкція)*

Петро Дорошенко попросив допомоги у турків. Разом вони розбили поляків та уклали мирний договір, за яким значна частина українських земель із містами Хотин і Кам'янець-Подільський відходила туркам. Рештою Правобережжя управляв гетьман Дорошенко, але під контролем Туреччини.

Турки обклали великими податками українське населення, забирали людей у неволю, зневажали християнську віру. Правобережна Україна перетворилася на згарища і руїни. Люди масово тікали з цих земель і звинувачували у всіх негараздах гетьмана.

Втративши популярність у місцевого населення та зневірившись у власних силах, Петро Дорошенко у **1676 році** відмовляється від гетьманської влади.

Герб Петра Дорошенка

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Митниця – це державна установа, яка стягує гроші за перетин кордону.
Сердюк – найманий козак, який за плату несе службу гетьману.
1665-1676 роки – гетьманування Петра Дорошенка.

ІМЕНА

Петро Дорошенко – український гетьман.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із «Спогадів» про Правобережну Україну французького мандрівника Франсуа Далерака (друга половина XVII (17) століття)

«Нині цей край зруйнований, а війна … обернула найродючішу частину Європи на спорожнілі поля, зарослі бур'яном руїни, на покинуті жителями міста. Отак нині від тієї України залишилося тільки ім'я козацьке. Її населення розпорошилося, переселившись або за береги Дніпра, або на землі Московії. Решту вирубали турки або забрали в неволю татари…».

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році було обрано гетьманом Петра Дорошенка?
2. Які заходи здійснював гетьман Дорошенко, щоб покращити життя на Правобережжі?
3. Чому Петро Дорошенко зневірився у Польщі та Московії?
4. За яких обставин Дорошенко став гетьманом всієї України?
5. Чому гетьман Дорошенко був незадоволений союзом із Туреччиною?
6. У якому році Петро Дорошенко відмовився від гетьманської влади?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому гетьманував Петро Дорошенко.
2. Складіть речення зі слів: України, Петро, році, став, в, Дорошенко, всієї, 1668, гетьманом.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Петро Дорошенко був чи не єдиним гетьманом України, який організував карбування власних грошей. Це він робив нелегально. Його «монетний двір» перебував у містечку Лисянка, що на Черкащині. Тут протягом тривалого часу карбувалися польські гроші різного номіналу.

Монети Дорошенка були гарної якості. Срібло для монет постачалося із Криму та Туреччини. Їх неможливо було відрізнити від справжніх, ні за якістю срібла, ні за вагою, ні за формою чи написами.

У народній пам'яті збереглися перекази про скарби Петра Дорошенка, але де вони зберігаються – загадка!

Польські гроші часів Петра Дорошенка

ТЕМА 4

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У СКЛАДІ ГЕТЬМАНЩИНИ. ІВАН СІРКО

На минулому уроці ви дізналися про діяльність Петра Дорошенка та трагічні наслідки його гетьманства. Пригадайте, у якому році було обрано гетьманом Петра Дорошенка? Які заходи він здійснював для покращення життя на Правобережжі? З якою країною уклав союз гетьман Дорошенко? Чому Петро Дорошенко був незадоволений союзом із Туреччиною? У якому році Петро Дорошенко відмовився від влади?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про діяльність Івана Сірка та запорожців у цей історичний період.

Запорозька Січ в усі часи була осередком свободи і демократії. У добу Руїни, коли в Україні гетьмани часто змінювали один одного, коли існувало два, а іноді й три гетьмани одночасно, коли претенденти на булаву розпалювали міжусобні чвари, запорожці не стояли осторонь. Запорозька Січ залишалася однією із провідних сил козацької України. Запорожці не завжди виявляли мудрість, підтримуючи різних претендентів на гетьманство. Вони виступали проти гетьманів Івана Виговського та Петра Дорошенка, чим ще дужче розпалювали громадянську війну.

Запорожці в поході

Попри суперечливі дії на українських землях січовики постійно здійснювали воєнні походи проти Туреччини та Кримського ханства. Особливо уславив себе такими діями **Іван Сірко**.

Народився Іван Сірко близько **1610 року**. Про його молодість мало що відомо. Брав участь у Національно-визвольній війні. Все своє життя він присвятив захисту України від зовнішніх ворогів. Його призначали вінницьким та харківським полковником, неодноразово обирали кошовим отаманом Запорозької Січі. Це свідчить про велику довіру козаків до Івана Сірка та визнання його таланту полководця. За своє життя Іван Сірко провів понад 60 битв і жодного разу не зазнав поразки. Переважна більшість воєнних дій під керівництвом Івана Сірка були спрямовані проти турків і татар.

Іван Сірко *(портрет Т. Білоуса)*

Прикладом військової майстерності отамана Сірка може бути битва на Різдвяні свята в **1675 році.** 55-тисячне турецько-татарське військо таємно підійшло до Запорозької Січі, де перебувало у той час близько 2-3 тисяч козаків. Побачивши ворога, запорожці дали бій. Ворог зазнав поразки. Було знищено майже все військо. Врятувалося втечею близько півтори тисячі нападників. Серед запорожців загинуло лише 50 чоловік.

Невзмозі військовою силою вплинути на запорожців, турецький султан написав їм листа з вимогою підкоритися йому і більше не турбувати його володіння. На що запорожці на чолі з Іваном Сірком дали гідну відповідь. Вони писали, що не бояться турецького війська, і з ним будуть битися на землі та на воді.

Запорозьке козацтво під проводом Івана Сірка своїми постійними ударами по Туреччині та Кримському ханству завдавало їм значних втрат, тим самим запобігаючи їхньому вторгненню на Південну та Лівобережну Україну. Козацькі походи сприяли визволенню тисяч українських бранців, які перебували у турецькій та татарській неволі.

Запорожці пишуть листа турецькому султанові *(картина І. Рєпіна)*

Могила Івана Сірка

Бували випадки, коли кримський хан рятувався від запорожців втечею у гори, а місцеві жителі так боялися Івана Сірка, що неслухняних дітей лякали його ім'ям.

Легендарний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко помер у **1680 році**. Нині його могила знаходиться у селі Капулівка, що на Дніпропетровщині.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Кошовий отаман – очільник Запорозької Січі, який обирався на рік.
Бранець – полонений.
1610-1680 р. р. – роки життя Івана Сірка.

ІМЕНА

Іван Сірко – кошовий отаман Запорозької Січі.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із спогадів польського хроніста Веспасіана Коховського про Івана Сірка

«Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних виправах… А в Криму його ім'я наводило такий страх, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком…

Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яким мав природну й невблаганну ненависть…».

ЗАПИТАННЯ

1. Ким був Іван Сірко?
2. Що свідчить про його талант полководця?
3. Проти кого воював Іван Сірко?
4. Розкажіть про одну з битв під керівництвом Сірка.
5. Які результати приносили постійні походи козаків проти Туреччини та Кримського ханства?
6. Що вам відомо про листування запорожців з турецьким султаном?
7. Де знаходиться могила Івана Сірка?

ЗАВДАННЯ

1. Порахуйте, скільки років прожив Іван Сірко.
2. Визначте століття, у якому жив Іван Сірко.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Про Івана Сірка існує безліч легенд. Наприклад, зберігся переказ, що він народився одразу із зубами, а через тиждень його вже годували хлібом. Священник, який зайшов охрестити немовля, відмовився брати дитину на руки, перехрестив його здалеку та й втік.

Малюк ріс хворобливим і мовчазним. Серед однолітків почувався чужим, тому часто блукав лісом на самоті. У ніч на Івана Купала його збив з ніг сильний поштовх ззаду. Хлопець закричав, і щосили вчепився у нападника. Коли отямився, то побачив, що задушив голими руками вовка. Після цього хлопець перестав хворіти, а у селі, де він жив, його почали прозивати Сірком.

У селі Сірка стали побоюватися і він вирушив на Січ. Серед козаків він уславився, як великий характерник (чаклун). Він міг бачити майбутнє, події, що відбувалися за сотні кілометрів, міг впливати на свідомість людей, міг лікувати смертельні рани, ловити кулі, знаходити скарби, виходити сухим із води, перетворюватися у птицю чи звіра.

Існує легенда про три смерті Сірка. Коли приходив час смерті, то він давав своєму товаришу три пляшки з настоями трав. Після смерті тіло Сірка окроплювали з першої пляшки і той починав дихати, після другої – відкривалися очі, а після третьої – починав рухатися й говорити.

Козацька шабля XVII (17) століття

ТЕМА 5

ГЕТЬМАНУВАННЯ ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО. "ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ"

Минулого разу ви ознайомилися з діяльністю запорожців під проводом Івана Сірка. Пригадайте, ким був Іван Сірко? Проти кого воював Сірко? Що свідчить про його талант полководця? Розкажіть про одну із битв під проводом Івана Сірка. Що вам відомо про листування січовиків з турецьким султаном?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про діяльність гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного.

У 1668 році гетьман всієї України Петро Дорошенко був змушений покинути Лівобережжя й повернутися на Правобережну Україну. **Наказним гетьманом** він залишив Дем'яна Многогрішного. Наказний гетьман – це особа, яка тимчасово повинна виконувати обов'язки гетьмана. Але за підтримки московського уряду та лівобережної старшини на козацькій раді у **Глухові** в **1669 році Дем'яна Многогрішного** було обрано гетьманом Лівобережної України.

Дем'ян Многогрішний намагався захищати державні інтереси України. Його жорстка позиція на переговорах змусила Москву піти на поступки. У **1669 році** новообраний гетьман підписав з московським урядом угоду, яка називалася **«Глухівські статті»**. За нею, московські війська виводилися з усіх українських населених пунктів, окрім декількох міст. Московським воєводам заборонялося втручатися в життя українців. Податки надходили до гетьманської скарбниці. Козацьке військо повинно було складатися з 30 тисяч чоловік. Гетьман мав право утримувати власне наймане військо.

Гетьман Дем'ян Многогрішний

Дем'ян Многогрішний переніс гетьманську столицю у Батурин. Маючи тверду вдачу, він зміг припинити воєнні дії на Лівобережжі, встановив на підвладній території сувору дисципліну, спокій та порядок. Доба Руїни на Лівобережжі закінчилася саме за гетьманування Дем'яна Многогрішного.

Гетьманський палац в Батурині *(сучасний вигляд)*

Для зміцнення своєї влади він замінював ненадійну, промосковськи налаштовану козацьку старшину на вірних собі людей. Також Дем'ян Многогрішний зловживав своїми правами, він без військового суду самостійно карав козаків, старшину і навіть полковників. Також роздавав урядові посади родичам, використовував своє положення для особистого збагачення.

Дії Дем'яна Многогрішного обурювали його оточення. Проти нього влаштували змову. У **1672 році** в **Батурині** козацька старшина спільно з московськими стрільцями заарештували Дем'яна Многогрішного й відправили до Москви.

Герб Дем'яна Многогрішного

У Москві гетьмана Дем'яна Многогрішного звинуватили у державній зраді, піддали тортурам і засудили до страти. Згодом це рішення замінили на довічне заслання в Сибіру.

Дем'ян Многогрішний був першим з українських гетьманів, який своє життя закінчив далеко від Батьківщини, в сибірському засланні.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Батурин – столиця Гетьманщини (Лівобережної України).
«Глухівські статті» – угода Дем'яна Многогрішного та Московії.
1669-1672 роки – правління гетьмана Дем'яна Многогрішного.

ІМЕНА

Дем'ян Многогрішний – гетьман Лівобережної України.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році було обрано Дем'яна Многогрішного гетьманом?
2. Як називався документ, підписаний Дем'яном Многогрішним і московським царем?
3. Що вам відомо про умови «Глухівських статей»?
4. До якого міста переніс Дем'ян Многогрішний столицю Гетьманщини?
5. Яку політику проводив Дем'ян Многогрішний?
6. Як було усунуто гетьмана Многогрішного від влади?
7. У якому році Дем'ян Многогрішний позбувся булави?
8. Розкажіть про подальшу долю Дем'яна Многогрішного.

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті місто Батурин.
2. Визначте, скільки років гетьманував Дем'ян Многогрішний.
3. Із запропонованих дат оберіть ту, яка стосується гетьманування Дем'яна Многогрішного:
   а) 1569-1672 роки;
   б) 1669-1672 роки;
   в) 1769-1772 роки.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Дем'ян Многогрішний бажав миру Україні, тому й переписувався з правобережним гетьманом Петром Дорошенком про спільні дії проти іноземних загарбників. Цим скористалися вороги гетьмана, зв'язали його й посадили до в'язниці. Щоб його не звільнили прихильники, арештованого Дем'яна Многогрішного змовники відправили до Москви.

Під великими тортурами Дем'ян Многогрішний визнав лише зв'язки з Петром Дорошенком. За козацьким звичаєм, гетьмана повинні були судити в Батурині, але змовники боялися народних заворушень і настояли, щоб Многогрішного судили в Москві. Гетьмана засудили до страти. Коли кат прийшов для виконання вироку, Многогрішному було оголошено про заміну покарання на довічне ув'язнення.

Гетьмана разом із родиною було заслано до Сибіру, в місто Селенгінськ. Через 11 років тут спалахнуло повстання. Війська заворушників оточили Селенгінськ. Захисники були налякані великою кількістю повстанців. Щоб організувати оборону, Дем'яна Многогрішного звільнили з в'язниці. Колишній гетьман особисто брав участь у боях з повстанцями, а у вирішальний момент очолив зведений загін стрільців та засланців і здобув перемогу.

У кінці свого життя Дем'ян Многогрішний постригся в ченці. Похований у Спасо-Преображенському соборі Селенгінська.

Спасо-Преображенський собор Селенгінська

ТЕМА 6

ГЕТЬМАН ІВАН САМОЙЛОВИЧ. "ВІЧНИЙ МИР"

На минулому уроці ви познайомилися з діяльністю гетьмана Дем'яна Многогрішного. Пригадайте, у якому році було обрано гетьманом Дем'яна Многогрішного? Які права мали українці за «Глухівськими статтями»? До якого міста переніс столицю Дем'ян Многогрішний? Яким чином було усунуто Многогрішного від влади? Що вам відомо про подальшу долю Дем'яна Многогрішного?

Сьогодні ви дізнаєтеся про діяльність гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича.

У **1672 році** на військовій раді, яка відбулася неподалік **Конотопа** було обрано гетьманом Лівобережної України **Івана Самойловича**. Новообраний гетьман уклав нову угоду з представниками московського царя. Цей договір отримав назву **«Конотопські статті»**. У порівнянні з попередньою угодою («Глухівськими статтями»), «Конотопські статті» обмежували владу гетьмана. Тепер йому заборонялося самовільно звільняти козацьку старшину з посад, карати без вироку суду або згоди військової ради.

Найбільше Московія боялася порозуміння лівобережного гетьмана з правобережним, тому Івану Самойловичу особливо заборонялося мати стосунки з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком. Також заборонялося лівобережним козацьким полкам надавати військову допомогу Петру Дорошенку у боротьбі з поляками.

Іван Самойлович захищав інтереси козацької старшини, роздавав їм землі. Намагався не допускати рядове козацтво до виборів старшини та управління державою. Своїм синам і родичам надавав найвпливовіші посади та великі земельні володіння.

Одним із своїх завдань гетьман Самойлович вважав об'єднання українських земель під своєю владою. Тому разом із московським військом він здійснив похід на Правобережжя та захопив основні міста цієї частини України. У **1674 році** на козацькій раді в **Переяславі Івана Самойловича** було оголошено **гетьманом усієї України**. Але Івану Самойловичу не вдалося надовго втриматися на Правобережжі. Невдовзі величезне турецько-татарське військо розбило його військо, і гетьман був змушений повернутися на Лівобережжя.

Гетьман Іван Самойлович

Турки знову почали господарювати на Правобережжі. Вони загрожували поневолити всю Європу. Об'єднане військо європейських держав зустрілося з турецькою армією під Віднем. Турки були розбиті. Після цього Правобережжя знову перейшло до Польщі.

У **1686 році** між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано **«Вічний мир»**. Цей договір остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами. За його умовами Лівобережна Україна, Чернігівщина, Запорозька Січ та Київ переходили до Росії, а Правобережна Україна закріплювалася за Польщею.

Козацьку старшину тривалий час бентежила політика самозбагачення та непомірне посилення влади гетьмана Самойловича, тому вони написали донос на нього московському царю, звинувативши його у зраді. У **1687 році** на козацькій раді Івана Самойловича було скинуто з гетьманства.

Московська влада вислала Івана Самойловича із родиною у Сибір.

Герб Івана Самойловича

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

«Конотопські статті» – угода між Іваном Самойловичем та Московією.
1672-1687 роки – правління гетьмана Івана Самойловича.

ІМЕНА

Іван Самойлович – гетьман Лівобережної України.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році було обрано Івана Самойловича гетьманом?
2. Що вам відомо про умови «Конотопських статей»?
3. Яку політику проводив Іван Самойлович?
4. Коли було проголошено Івана Самойловича гетьманом всієї України.
5. Як було усунуто гетьмана Самойловича від влади?
6. У якому році Іван Самойлович позбувся булави?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте, скільки років гетьманував Іван Самойлович.
2. Виберіть гетьманів, які через змову й доноси були усунуті від влади:
   а) Дем'ян Многогрішний;
   б) Петро Дорошенко;
   в) Іван Самойлович.

ЦІКАВО ЗНАТИ

За часів гетьманування Івана Самойловича Українська православна церква втратила свою незалежність. До цього вона підпорядковувалася константинопольському патріарху, який фактично не втручався у діяльність Київської митрополії. Після союзу з Московією московський патріарх намагався підпорядкувати українську церкву собі. Тривалий час українське духовенство чинило опір, але хитрістю та обіцянками Москві вдалося досягти своєї мети.

У 1685 році київським митрополитом було обрано Гедеона, який склав присягу на вірність Московській патріархії. Наступного року, московський уряд за допомогою підкупу домігся визнання від константинопольського патріарха цього акту.

Одразу ж було заборонено київському митрополиту вживати титул «митрополит київський, галицький і всієї Русі» та істотно обмежено майнові права митрополії.

Українська церква завжди була могутньою силою в боротьбі з ворогами, але, потрапивши під владу іншої держави, змушена була служити чужим інтересам.

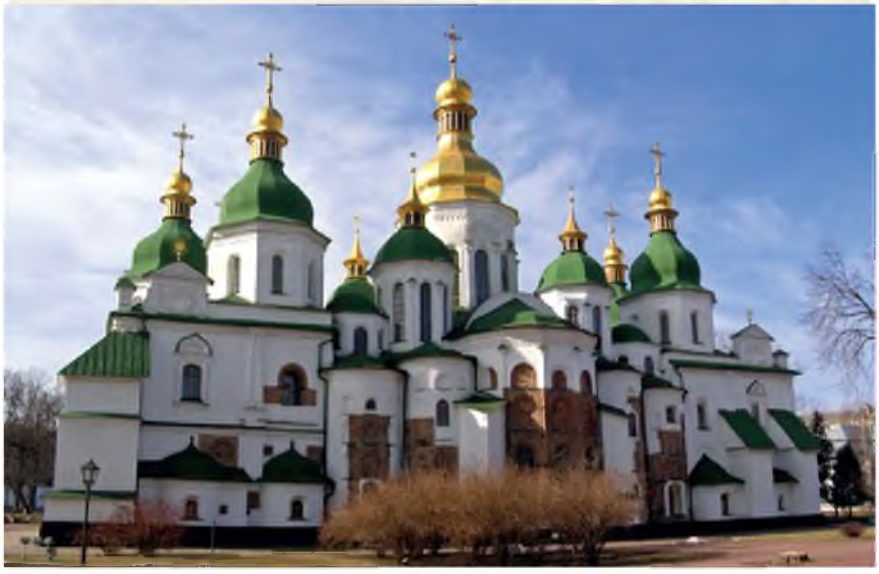

Собор святої Софії
(головний храм Гетьманщини)

ТЕМА 7

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

На минулому уроці ви дізналися про гетьманування Івана Самойловича. Пригадайте, у якому році було обрано гетьманом Івана Самойловича? Які права мали українці за «Конотопськими статтями»? Яку політику проводив Іван Самойлович? Коли було проголошено Івана Самойловича гетьманом всієї України. У якому році Іван Самойлович позбувся булави? Яким чином було усунуто Самойловича від влади?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про життя і діяльність гетьмана Івана Мазепи.

У **1687 році** на козацькій раді біля річки **Коломак** було обрано нового гетьмана. Ним став **Іван Мазепа**. Новий гетьман уклав із Москвою «**Коломацькі статті**», за якими регулювалися подальші стосунки між Гетьманщиною та Московською державою. У його основу було покладено попередні українсько-московські угоди, але нові статті ставили українців у ще більшу залежність від московського царя.

За ними козацька старшина повинна була наглядати за гетьманом і доносити на нього царському уряду. Без дозволу царя гетьман не мав права призначати або звільняти козацьку старшину. Обмежувалося право гетьмана розпоряджатися українськими землями. При гетьмані в Батурині розміщувався полк московських стрільців. Всі дії гетьман повинен був узгоджувати з московським царем.

Гетьман Іван Мазепа

Іван Мазепа зміцнив гетьманську владу. Він підтримував козацьку старшину, роздаючи їй нові землі. Також роздавалися землі монастирям. Опікувався гетьман і розвитком культури та освіти в Україні. За державні та особисті кошти ним було збудовано чи відремонтовано багато церков і книгодрукарень. Маючи чудову бібліотеку, Іван Мазепа дарував книги монастирям, школам і старшині. Підтримував гетьман і Києво-Могилянську академію.

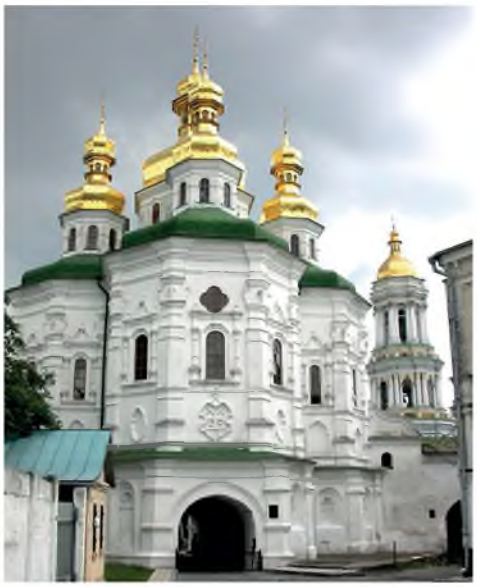

Церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври
(з гербом І. Мазепи над брамою)

Гетьман Мазепа багато уваги приділяв розвитку господарства й торгівлі в Україні. Він надавав всілякі привілеї на будівництво млинів, круподерень і мануфактур. **Мануфактура** – це дрібне підприємство з використанням технічних пристроїв. У той час на мануфактурах Гетьманщини виготовляли порох, папір, скло тощо. Торгували українці худобою, шкірами, воском, тютюном, порохом, склом.

Але не все було так добре. За гетьманування Мазепи важко жилося селянам. Селяни, які проживали на старшинській землі, повинні були віддавати своїм господарям частину врожаю або працювати на їх користь не менше двох днів на тиждень. Щоб старшина не обтяжувала селян більшою панщиною, Іван Мазепа видав універсал, у якому забороняв робити панщину більше двох днів. Крім цього, селяни були змушені платити податок на будівництво мостів, доріг і утримання московських військ (віддавати частину своєї худоби, птиці, меду).

Не краще жилося й простим козакам. Вони воювали за інтереси московського царя далеко від України, копали в Росії канали, будували міста, фортеці та інші укріплення. Багато козаків загинуло на чужині від нестерпних умов і хвороб. Десятки тисяч українців померло на будівництві Санкт-Петербурга (нової столиці Московської держави) від голоду й холоду.

Серед козаків і селян були незадоволені політикою гетьмана Мазепи. Проти нього спалахували народні повстання, але Іван Мазепа придушував такі виступи, жорстоко караючи заколотників.

Іван Мазепа любив Україну, прагнув її незалежності. Гетьман розумів, що сила на боці Московської держави і тому потрібно діяти обережно, поступово, чекати вдалого моменту, щоб спробувати вибороти свободу Батьківщині.

Герб Івана Мазепи

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

«Коломацькі статті» – угода між гетьманом Мазепою та Московією.

Мануфактура – дрібне підприємство з використанням технічних пристроїв.

Худоба – домашні тварини (корови, свині, вівці, кози).

1687 рік – обрання Івана Мазепи гетьманом.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із спогадів французького дипломата Жака Балюза про Івана Мазепу

«Він дуже шанований у козацькій країні, де народ загалом вільнолюбивий і мало любить тих, що ним володарює. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою і великою воєнною відвагою… Розмова з ним дуже приємна… Його мова добірна й чепурна, щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших…

Він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах…

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати…».

ІМЕНА

Іван Мазепа – гетьман України.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році було обрано Івана Мазепу гетьманом?
2. Як змінювалося життя в Україні за умовами «Коломацьких статей»?
3. Як підтримував гетьман Мазепа розвиток освіти та культури?
4. Як жилося селянам за гетьманування Івана Мазепи?
5. Як жилося козакам за правління гетьмана Мазепи?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте, у якому столітті та його половині було обрано Івана Мазепу гетьманом.
2. Поставте у хронологічній послідовності правління гетьманів: Іван Самойлович, Іван Мазепа, Дем'ян Многогрішний.

Батурин – столиця лівобережних гетьманів
(реконструкція укріплення)

ЦІКАВО ЗНАТИ

Гетьман Іван Мазепа очолив Україну в складний для неї час. Російський цар Петро І скарав багатьох вельмож зі свого оточення за зраду. Іван Мазепа був розумним політиком і досвідченим дипломатом, тому став одним із небагатьох людей, хто залишився при владі. За згадками сучасників, Петро І усебічно довіряв українському гетьману і навіть нагородив його найвищою російською нагородою – орденом Андрія Первозванного.

З іншого боку, Іван Мазепа розумів, який важкий тягар лежить на українцях. За наказом Петра І українські селяни забезпечували московську армію харчами, фуражем і кіньми. Українських козаків і селян відсилали у Росію на найважчі роботи.

Дорікали гетьману й запорожці, які говорили, що він не батько, а вітчим Україні. Один із запорозьких ватажків казав, що душа Мазепи в Москві, а в Україні тільки його тінь.

Але не знали вони думок мудрого гетьмана…

Іван Мазепа *(гравюра М. Бернігерота)*

ТЕМА 8

УКРАЇНА У ПОДІЯХ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Минулого разу ви вивчали про життя українців за гетьманування Мазепи. Пригадайте, в якому році було обрано Івана Мазепу гетьманом? Що вам відомо про «Коломацькі статті»? Які вчинки гетьмана Мазепи свідчать про підтримку ним культури й освіти? Як жилося селянам за правління Івана Мазепи? Як жилося козакам за гетьманування Мазепи?

Сьогодні ви дізнаєтеся про спробу гетьмана Івана Мазепи вибороти незалежність Україні.

У **1700 році** розпочалася **Північна війна** між Московією та Швецією. Ця війна жодним чином не стосувалася України, але за наказом російського царя козаки у ній брали участь. Щорічні військові походи на далеку північ важким тягарем лягли на українців. Багато козаків загинуло у ній.

Серед українського козацтва ширилося незадоволення. Старшина була невдоволена намірами царя Петра I ліквідувати козацтво, а їх перетворити на російський манер – у дворян. Гетьману Мазепі стало відомо про наміри Петра I віддати українські землі у володіння англійцям за їх допомогу у війні з Швецією.

Усе це викликало загальне невдоволення та невпевненість в українського населення. Мазепа розумів згубність відносин з Росією. З **1706 року** гетьман розпочав таємні переговори зі шведським **королем Карлом XII** (12) про допомогу в боротьбі з Росією за незалежність України. Про ці переговори знало лише декілька довірених осіб гетьмана. Шведський король розпочав завойовницький похід проти Московської держави. Але на шляху його війська московські солдати випалювали усі села, знищували харчі. У війську Карла XII (12) почався голод. Щоб забезпечити свою армію провіантом і отримати підкріплення від Мазепи, шведи повернули в Україну.

У жовтні 1708 року гетьман Мазепа з 4-тисячним військом прибув до шведів. У той час у складі московської армії перебувало 8 козацьких полків. Українці опинилися по обидві ворогуючі сторони.

За наказом московського царя було зруйновано столицю Гетьманщини – **Батурин**, а його мешканців знищено, не зважаючи на їх вік і стать.

Взимку активних бойових дій не відбувалося. Обидві армії готувалися до вирішальної битви. Весною до війська Мазепи приєднався 8-тисячний загін запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом **Костем Гордієнком.**

Кошовий отаман Кость Гордієнко

Українсько-шведське військо підійшло до Полтави та взяло місто в облогу. До цього міста прибули й головні сили московського війська на чолі з царем Петром І. Сили були не рівними: у шведів було 16 тисяч воїнів і лише 4 гармати, а в росіян – 38 тисяч і 72 гармати. **27 червня 1709 року** під **Полтавою** відбулася головна битва, яка закінчилася цілковитою поразкою шведів.

Полтавська битва *(картина А. Орльонова)*

Вцілілі шведські війська й козаки, відступаючи, переправилися через Дніпро та втекли у турецькі володіння. Старий і хворий гетьман не витримав таких трагічних подій і у вересні **1709 року** помер на чужині.

Поразка Івана Мазепи обернулася для України великою катастрофою:
– загинула велика кількість українців;
– страшних тортур зазнали прибічники Мазепи та їх родини;
– було знищено Запорозьку Січ;
– російська влада стала на шлях ліквідації автономного устрою України.

Карл XII та Іван Мазепа після Полтавської битви
(картина Г. Цедерстрема)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1687-1709 роки – гетьманування Івана Мазепи.
27 червня 1709 року – відбулася битва під Полтавою.
Автономія – право самостійного управління у певній частині держави.
Провіант – запас продовольства для армії.

ІМЕНА

Кость Гордієнко – кошовий отаман Запорозької Січі.

● З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Автор «Історії Русів» про катування росіянами мазепинців в Лебедині (кінець 1708-початок 1709 років)

«Багато старшин і козаків, запідозрених у прихильності до Мазепи, вишукувано по домах і віддано на різні тортури: їх колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати і рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю…».

Пам'ятник закатованим мазепинцям у Лебедині

ЗАПИТАННЯ

1. Чому українське козацтво було незадоволене політикою царя Петра I?
2. З ким розпочав переговори Іван Мазепа, щоб виборoти незалежність Україні?
3. На чиєму боці воювали українці?
4. Кого підтримали запорожці у цій боротьбі?

5. Хто очолював запорозьких козаків?
6. Коли відбулася битва під Полтавою?
7. Чим закінчилася Полтавська битва?
8. Які наслідки були для України після поразки Івана Мазепи під Полтавою?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте у якому столітті відбулася битва під Полтавою.
2. Порахуйте скільки років гетьманував Іван Мазепа.
3. Знайдіть на карті міста: Полтава, Батурин, Лебедин.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Дізнавшись про перехід Івана Мазепи на бік шведів, російський цар Петро І був дуже розгніваний і швидко провів у Глухові вибори нового гетьмана, якого сам визначив заздалегідь.

Але перед виборами ним було проведено церемонію «покарання» Мазепи. Було зроблено опудало, яке символізувало гетьмана. Це опудало спочатку протягли вулицями Глухова, а потім винесли його на підмостки і зачитали все, що цар зробив доброго для Івана Мазепи. Також було оголошено всі «провини» гетьмана. Після цього кат зірвав з опудала Андріївську стрічку, зламав булаву та шаблю, а саме опудало повісив.

ТЕМА 9

ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ

На минулому уроці ви дізналися про події Північної війни на території України. Пригадайте, чому українське козацтво було незадоволене політикою царя Петра I? З ким уклав союз Іван Мазепа, щоб вибороти незалежність Україні? Кого підтримали запорожці у цій боротьбі? У якому році відбулася битва під Полтавою? Чим закінчилася Полтавська битва? Які наслідки були для України після битви під Полтавою?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про долю гетьмана Пилипа Орлика та створену ним Конституцію.

Після смерті Івана Мазепи у **1710 році** в місті **Бендери**, які у той час належали турецькому султану, відбулися вибори нового гетьмана. Ним став близький товариш і однодумець Мазепи – **Пилип Орлик**.

Новообраний гетьман розробив документ, який називався «**Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького**» (скорочено – Конституція). Цей документ встановлював подальший устрій та життя в українській державі. У Конституції зазначалося, що:

– Україна по обидві сторони Дніпра повинна бути звільнена від іноземних загарбників;

– Україна має бути повністю незалежною від Московської держави та Польщі;

– православна віра проголошувалася державною **релігією**.

– гетьман повинен забезпечувати захист кордонів української держави.

У Конституції обумовлювалися права й обов'язки гетьмана та козацтва. За нею, найважливіші державні справи вирішував не гетьман одноосібно, а Генеральна рада, до якої входили представники генеральної, полкової, сотенної старшини та Запорозької Січі. Без дозволу Генеральної ради

Гетьман Пилип Орлик

гетьман не мав права самостійно вирішувати важливі питання держави. Також гетьману заборонялося самостійно карати старшину. Такі питання повинні розглядатися в судах. Гетьман не мав права втручатися у діяльність судів. Без згоди Генеральної ради він не міг розпоряджатися й фінансами.

Отже, Конституція передбачала істотне обмеження прав гетьмана.

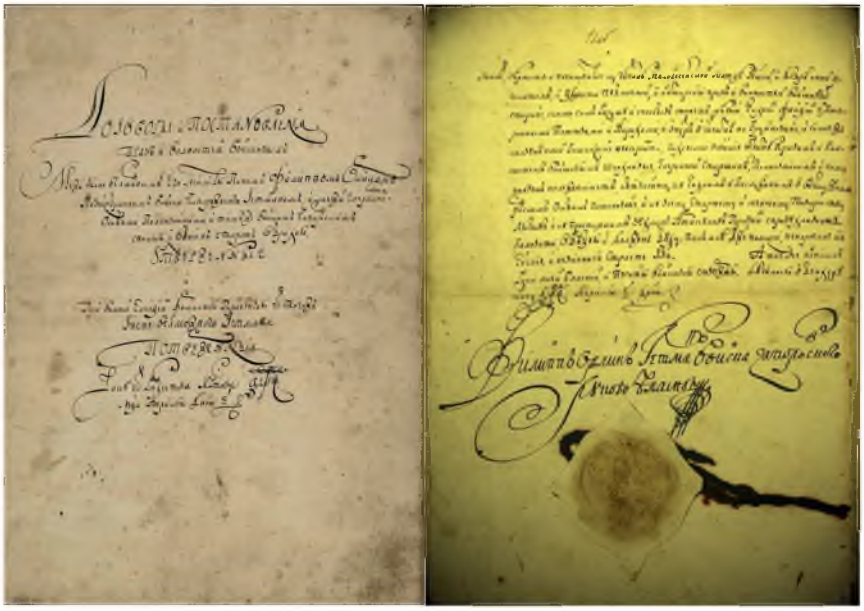

Титульна та остання сторінка «Конституції» Пилипа Орлика

Пилип Орлик за підтримки Туреччини та Кримського ханства, маючи своє кількатисячне козацьке військо, у **1711 році** розпочав звільнення України від російських загарбників. Мешканці Правобережної України підтримували гетьмана і здавали міста без бою. До війська Пилипа Орлика приєдналося багато українських селян і козаків.

На Лівобережжі розпочалися масові народні виступи проти російської влади, які були жорстоко придушені. Частина татарських загонів самовільно покинула військо гетьмана Орлика й почала грабувати українські міста й села. Українці, які були в армії Орлика, кинулися захищати свої родини й домівки.

Військо Пилипа Орлика суттєво зменшилося. З 16-тисяч залишилося всього 3 тисячі осіб. Під натиском набагато більшого московського війська, Пилип Орлик відступив у турецькі володіння, до міста Бендери.

Пилип Орлик був першим гетьманом України, який решту свого життя провів у еміграції в Західній Європі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Конституція – це основний закон країни, у якому висвітлено державний устрій та права й обов'язки громадян.
Релігія – це вірування і віровчення.
Фінанси – це дохід, розподіл і використання грошей.
Еміграція – від'їзд із Батьківщини до інших країн.
1710 рік – схвалення Конституції Пилипа Орлика.

ІМЕНА

Пилип Орлик – український гетьман в еміграції.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із листа французького дипломата Антуана де Монті про гетьмана Пилипа Орлика

«Гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де мав привілеї «шефа союзної армії» і де знайшов разом зі своєю родиною підтримку навіть після смерті короля… Ми знаємо гетьмана Пилипа Орлика як людину розумну й відважну, вельми шановану в Україні між козаками, в яких (російський) цар відібрав майже всі давнішні вольності. Але козаки тільки й шукають нагоди повстати проти гнобителів і повернути свої колишні вольності».

Гетьманська булава Пилипа Орлика

ЗАПИТАННЯ

1. Хто став гетьманом після смерті Івана Мазепи?
2. Як називався документ, розроблений Пилипом Орликом?
3. У якому році було оприлюднено Конституцію Пилипа Орлика?
4. Що таке Конституція?
5. Розкажіть про основні положення Конституції Пилипа Орлика.
6. У якому році Пилип Орлик спробував звільнити Україну від російських загарбників?
7. Чим закінчився похід Пилипа Орлика на Правобережну Україну?
8. Що таке еміграція?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття, у якому було оприлюднено Конституцію Пилипа Орлика.
2. Установіть хронологічну послідовність історичних подій: Полтавська битва; укладання таємного союзу гетьмана Івана Мазепи зі шведами; обрання Пилипа Орлика гетьманом.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Після невдалої спроби вибороти незалежність України гетьман Пилип Орлик мандрував Європою. Жив у Швеції, Німеччині, Австрії, Польщі та Туреччині. Але він не покидав думки про визволення України з чужоземного ярма. Гетьман постійно звертав увагу іноземних державних діячів на нещастя України. Разом із своїм сином Григорієм розробляв плани звільнення Батьківщини від російських поневолювачів.

Після смерті Пилипа Орлика його син очолив українських емігрантів. Григорій Орлик перебував на службі у французького короля. Виконуючи таємні, дипломатичні та військові завдання, він ніколи не забував про Україну. Таємно її відвідував, вів переговори з козацькою старшиною. За свою службу Григорій Орлик отримав титул графа, звання генерала, численні державні нагороди. Він командував військовим корпусом, у якому несла службу й сотня запоро-

зьких козаків з числа емігрантів. Як військова людина, загинув у битві. Король з цього приводу дуже сумував, говорячи, що Франція втратила сміливого і талановитого полководця.

Пізніше, неподалік Парижу, на землях Григорія Орлика, був збудований один із найбільших французьких аеропортів, який отримав назву «Орлі».

Кахель з гербом Орликів

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII (17) – ПОЧАТКУ XVIII (18) СТОЛІТЬ»

Після смерті Богдана Хмельницького у **1657 році** гетьманом було обрано **Івана Виговського**. Московське царство втручалося у діяльність цього гетьмана, і він уклав з Польщею **Гадяцький договір**, за яким Україна, як окреме Велике князівство Руське, входила до Речі Посполитої. Після цього розпочалася війна з Московією. Головна битва відбулася у **1659 році** під **Конотопом**, де московська армія була вщент розбита. Але в цей час проти гетьмана Виговського вибухнуло народне повстання і він, не бажаючи кровопролиття між українцями, відмовився від влади.

Після Івана Виговського гетьманом було обрано **Юрія Хмельницького**. Він також розірвав союз із Московським царством, але його не підтримали козаки Лівобережної України. Після того, як Юрію Хмельницькому не вдалося приборкати Лівобережжя, він зрікся гетьманства.

З цього часу в Україні почали окремо обирати гетьманів Правобережної та Лівобережної України. Багато хто із козацької старшини захотів гетьманства й почав силою домагатися влади. Ця доба в історії України називається – **Руїна.**

Сусідні держави скористалися слабкістю України й підписали **Андрусівську угоду в 1667 році,** за якою Московській державі переходило Лівобережжя та Київ, а Польщі – Правобережжя. Запорозька Січ залишалася під спільним контролем Московії та Польщі.

Багато гетьманів керувало українськими землями. І жодний з них не полишав думки об'єднати Україну. На нетривалий час це вдалося **Петру Дорошенку та Івану Самойловичу**.

З приходом до влади кожного нового гетьмана Московська держава поступово зменшувала автономію України та все більше втручалася у внутрішні справи українців.

У **1687 році** було обрано гетьманом **Івана Мазепу.** Він доклав багато зусиль для розвитку культури й освіти України. Але життя селян і козаків за його гетьманства було важким. Козаків відправляли на війни далеко за межі України, також посилали на будівництво міст, каналів, фортець у Росію. Іван Мазепа розумів згубність відносин з Московською державою, тому коли шведи прийшли в Україну, Мазепа перейшов на їхній бік. Підтримали Мазепу й запорозькі козаки. Вирішальна битва відбулася у **1709 році під Полтавою**. Шведсько-мазепинське військо зазнало пораз-

ки. Іван Мазепа зі своїми однодумцями був змушений переховуватися за кордоном.

Після смерті Івана Мазепи було обрано гетьманом **Пилипа Орлика**. Цей гетьман у **1710 році** оприлюднив **Конституцію** – документ, який визначав державний устрій Гетьманщини та права й обов'язки українського народу.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**Після Богдана Хмельницького гетьманом України було обрано:**	а) Петра Сагайдачного; б) Івана Виговського; в) Івана Мазепу.
2	**Битва під Конотопом відбулася у:**	а) 1648 році; б) 1654 році; в) 1659 році.
3	**У Андрусівській угоді 1667 року мова йшла про:**	а) об'єднання України; б) поділ України; в) знищення України.
4	**Як в історії України називається період громадянської війни другої половини XVII (17) століття:**	а) Розруха; б) Занепад; в) Руїна.
5	**Назвіть зображених гетьманів:**	а) Петро Дорошенко; б) Дем'ян Многогрішний; в) Іван Виговський.

1

2

3

6	**Ким був Іван Сірко:**	а) кошовим отаманом Запорозької Січі;
		б) гетьманом України;
		в) московським царем.

7	**З якою країною уклав союз Іван Мазепа в боротьбі за незалежність України від Московської держави:**	а) Польщею;
		б) Францією;
		в) Швецією.

8	**Назвіть зображених гетьманів:**	а) Пилип Орлик;
		б) Іван Самойлович;
		в) Іван Мазепа.

1

2

3

9	**Битва під Полтавою відбулася у:**	а) 1700 році;
		б) 1709 році;
		в) 1720 році.

10	**Пилип Орлик розробив документ, який називався:**	а) Конституція;
		б) Закон;
		в) Статті.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. Визнач хронологічну послідовність історичних подій:

а) Полтавська битва;	
б) оприлюднення Конституції Пилипа Орлика;	
в) Андрусівська угода.	

2. Знайди на карті резиденції гетьманів Правобережної та Лівобережної України (Чигирин і Батурин).

3. Переглядаючи ілюстрації розділу ІІІ, визнач, яка з резиденцій українських гетьманів зображена на світлині.

РОЗДІЛ IV
СКАСУВАННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

ТЕМА 1
ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ. ОБМЕЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ

У цьому розділі ви дізнаєтеся про те, як Україна поступово втрачала свою автономію та ознайомитесь із діяльністю останніх гетьманів України і їх спробами відновити стародавній козацький устрій на Гетьманщині.

На сьогоднішньому уроці ви познайомитеся з діяльністю гетьмана Івана Скоропадського.

Дізнавшись про перехід Івана Мазепи на бік шведів, московський цар Петро I оголосив його зрадником і організував вибори нового гетьмана. У листопаді **1708 року** гетьманом було обрано **Івана Скоропадського**. Це був впливовий, спокійний, простий, але обережний чоловік. Він був прихильником ідей Мазепи, але так і не наважився відкрито перейти на його бік.

Іван Скоропадський намагався відновити права й вольності України, але цар заявив, що «український народ має стільки вольностей, скільки не має жодний народ у світі».

За часів гетьманування Івана Скоропадського було значно обмежено права гетьмана. Столицю України було перенесено у місто **Глухів**, поближче до московського кордону. До українського гетьмана було приставлено російського чиновника, який доповідав царю про всі його справи. Скоропадському заборонялося самостійно змінювати полкову та сотенну старшину. Натомість Петро I це робив власноруч. Він призначав на чолі українських полків – іноземців, які не виконували наказів гетьмана, а підпорядковувалися тільки царському уряду. Таким призначенцям

роздавалися українські землі. Російські урядовці наглядали за українськими судами та канцелярією гетьмана. Московські воєводи втручалися у внутрішні справи українців.

Гетьман Іван Скоропадський

Щоб гетьман Скоропадський не підняв повстання, у Глухові постійно перебувало два московських полки, які могли б придушити ці заворушення. Значно збільшилась кількість українських міст, у яких були розташовані московські війська.

Фортечні ворота Глухова *(сучасний вигляд)*

Майже весь період гетьманування Івана Скоропадського припадає на час московсько-шведської війни. Козаків постійно відправляли на війну та на важкі будівельні роботи в Московську державу. Тисячі українців гинули на чужині, багато повернулося каліками та жебраками, не отримавши ніякої платні за службу. У цей час в Україні перебувало московське військо, яке утримувалося місцевим населенням, що надавало підводи, фураж, харчі, квартири.

За часів гетьманування Івана Скоропадського відбувся перший наступ московської влади на українську мову. Царський уряд заборонив українським друкарням видавати книги українською мовою. Священникам заборонялося користуватися під час церковної служби книгами, які були написані українською мовою. Із церков всі українські книги вилучалися і замінювалися на російські. Також заборонялося вести документацію рідною мовою. За указом Петра I всі ділові папери повинні вестися російською мовою.

Гетьман бачив, як швидко знищується автономія України. Російський цар Петро I для контролю над Україною створив **Малоросійську колегію**. Це державний орган, який по-суті заміняв гетьмана. Малоросійська колегія складалася з 6 московських чиновників, які відали адміністративними фінансовими і судовими справами. Позбавлений реальної влади Іван Скоропадський помер у **1722 році.**

Герб Івана Скоропадського

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Глухів – столиця Гетьманщини у XVIII (18) столітті.
Полк – військовий підрозділ.
Малоросія – назва України у російських документах.

Малоросійська колегія – російський державний орган, який керував Україною.

1708-1722 роки – гетьманування Івана Скоропадського.

ІМЕНА

Іван Скоропадський – гетьман України.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із записок російського князя Дмитра Голіцина про управління Україною (початок XVIII (18) століття)

«Треба посіяти незгоду між полковниками і гетьманами. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман не має такої влади … то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо, якщо двоє прийдуть з брехливим доносом, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман із старшиною будуть боятися…

Треба, щоб у всіх полках були полковники, незгодні з гетьманом, якщо між ними не буде згоди, то всі справи їхні будуть нам відомі».

ЗАПИТАННЯ

1. Кого було обрано гетьманом?
2. У якому році було обрано нового гетьмана?
3. Яке місто стало столицею України?
4. Як було обмежено повноваження гетьмана Скоропадського?
5. Як жилося козакам за гетьманування Івана Скоропадського?
6. Як боровся царський уряд з українською мовою?

ЗАВДАННЯ

1. Порахуйте, скільки років гетьманував Іван Скоропадський.
2. Визначіть століття, у якому правив гетьман Скоропадський.
3. Знайдіть на сучасній карті місто Глухів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Неподалік Глухова, у селі Гамаліївка, гетьман Іван Скоропадський за власні кошти збудував жіночий монастир. Тут було побудовано собор Різдва Богородиці, «теплу» церкву, кімнати (келії) для черниць, оборонні стіни з вежами та воротами. Також на території монастиря було збудовано гетьманський будиночок, у якому іноді проживав Іван Скоропадський з родиною. На території цього монастиря, гетьман разом зі своєю дружиною й були поховані.

На жаль, на початку XX (20) століття цей монастир був пограбований, а з 1962 року на території монастиря була створена виправна колонія. З церков знято хрести. Огороджено колючим дротом. Тривалий час єдиними, хто мав доступ до поховання гетьмана Скоропадського, були в'язні.

У роки незалежності України, частина монастирських приміщень з «теплою» церквою передана черницям для проведення богослужінь. Щодо передачі решти монастирських будівель йдуть перемовини.

Собор Різдва Богородиці *(сучасний вигляд)*

ТЕМА 2

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ПАВЛО ПОЛУБОТОК

На минулому уроці ви дізналися про діяльність гетьмана Івана Скоропадського. Пригадайте, яке місто стало столицею України за гетьмана Скоропадського? Як було обмежено повноваження Івана Скоропадського? Як жилося козакам у той час? Як боровся царський уряд з українською мовою?

Сьогодні ви дізнаєтеся про діяльність Павла Полуботка.

Гетьман Іван Скоропадський відчуваючи близьку смерть, призначив **Павла Полуботка** наказним гетьманом. **Наказний гетьман** – це особа, яка тимчасово виконує обов'язки гетьмана. Павло Полуботок був дуже енергійним, мав тверду вдачу та користувався великою повагою серед козаків.

Петро I не поспішав визнавати Полуботка гетьманом України. У цей час Малоросійська колегія дозволила розміщувати російські війська по багатьох селах і містах України. На місцях росіяни втручалися у справи українців, принижували їх, погрожували розправами. За наказом Малоросійської колегії в Україні було збільшено податки, введено нові грошові збори, які йшли у царську казну.

У цей час у Глухові утворилося ніби **два уряди**: один – **Генеральна канцелярія** на чолі з Павлом Полуботком, а другий – **Малоросійська колегія**.

Павло Полуботок вступив у відкриту боротьбу з Малоросійською колегією. У цьому його підтримала козацька старшина та все українське суспільство. По всій Гетьманщині збиралися підписи козаків з проханням до царя дозволити провести вибори гетьмана та повернути колишні козацькі права та вольності. Павло Полуботок також написав декілька звернень до російського царя з проханням дозволити вибори гетьмана.

Активність Полуботка була помічена. Його разом із генеральною старшиною викликали до столиці Російської імперії – Санкт-Петербурга. Там Павло Полуботок вручив царю документи про відновлення державних прав України.

Не дочекавшись відповіді від царя, Полуботок удруге звернувся до Петра І. Цього разу відповідь надійшла – арештувати Павла Полуботка зі старшиною.

Українців понад рік тримали у в'язниці та допитували. Не витримавши знущань, **Павло Полуботок** помер у **1724 році** в Петропавлівській фортеці Петербурга.

Гетьман Павло Полуботок

Петро І у в'язниці в Павла Полуботка *(картина В. Волкова)*

Наступного року помер російський цар Петро І. І лише після цього українських старшин було звільнено з в'язниці. Але повернутися в Україну їм не дозволили до того часу, поки вони у заручниках не залишили своїх дітей.

Герб Павла Полуботка

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Наказний гетьман – особа, яка тимчасово виконує обов'язки гетьмана.
Генеральна канцелярія – український уряд на чолі з гетьманом.
Уряд – орган, який керує державою.
Заручники – захоплені або залишені особи з метою змушення інших людей (родичів) вчинити певні дії.
1722-1724 роки – гетьманування Павла Полуботка.

ІМЕНА

Павло Полуботок – наказний гетьман України.

● З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із книги «Літопис Малоросії» французького історика Жана Шерера про відповідь Павла Полуботка Петру I

«Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою Батьківщину… Ви хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені вашими попередниками… Ви, не вагаючись, посилаєте на важкі й принизливі роботи козаків, приневолюючи їх, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше – позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів і інших старшин; ви настановили нам суддями росіян, які не знають або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв та повсюдно всіма способами нас неволять і ображають…».

ЗАПИТАННЯ

1. Кого було обрано гетьманом після Івана Самойловича?
2. Хто такий наказний гетьман?
3. Які порядки ввела Малоросійська колегія?
4. Про що просив Павло Полуботок із козацькою старшиною Петра І?
5. Як вчинив Петро І з Полуботком та старшиною?
6. Як закінчив своє життя Павло Полуботок?

ЗАВДАННЯ

1. Складіть речення зі слів: намагався, Павло, України, відстоювати, Полуботок, інтереси.
2. Установіть хронологічну послідовність історичних подій: гетьманування Івана Скоропадського, гетьманування Павла Полуботка, гетьманування Івана Мазепи.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує легенда, що Павло Полуботок був дуже заможною людиною. Перед поїздкою в Росію до Петра І, він відправив своїх синів до Англії з таємним вантажем – великою бочкою із золотом. Гроші було покладено до одного із англійських банків під відсотки. Забрати гроші міг сам Павло Полуботок, його сини або нащадки по чоловічій лінії, за умови, що Україна здобуде незалежність.

У 1908 році нащадки Полуботка зібралися й порахували, що англійський банк їм винен 240 тон золота. Але гроші вони не отримали, бо на той час Україна була під владою Росії.

З цим питанням до Великобританії неодноразово зверталися представники Радянської України, але, що їм відповіли – невідомо.

Після проголошення незалежності України в 1991 році фахівці підрахували, що якби Великобританія виплатила відсотки за скарбами Полуботка, то кожний українець отримав би по 38 кілограм золота.

ТЕМА 3

ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА. ДАНИЛО АПОСТОЛ

Минулого разу ви дізналися про долю Павла Полуботка. Пригадайте, яку посаду займав Полуботок? Хто такий наказний гетьман? Які порядки ввела Малоросійська колегія? Про що просив Павло Полуботок із козацькою старшиною Петра I? Як вчинив Петро I з Полуботком та старшиною?

На сьогоднішньому уроці ви познайомитеся із діяльністю одного із останніх гетьманів України – Данила Апостола.

У **1727 році** Малоросійська колегія була ліквідована. У цьому ж році в Глухові було проведено вибори нового гетьмана України. Ним став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол**. Традиційного українсько-російського договору не було підписано. Натомість новообраний гетьман отримав від російського царя документ під назвою **«Рішительні пункти»**. Цей документ значно обмежував права українців.

За ним:

1. Гетьман позбавлявся права на ведення дипломатичних зносин з іноземними державами без згоди російського царя;
2. Українське військо складалося всього із трьох полків, які підпорядковувалися російським воєводам;
3. Козацька старшина обиралася з-поміж українців, але затверджувалася царем;
4. Вищим судовим органом в Україні ставав Генеральний суд. До його складу входило троє росіян і три українці. Суд підпорядковувався гетьману, але «головним суддею» вважався російський цар.

Гетьман Данило Апостол

Незважаючи на свій вік, Данило Апостол здійснив низку **реформ**, які поліпшили життя українців. Він зумів скасувати обмеження, які забороняли українцям торгувати з іншими країнами. За гетьманування Апостола українські купці почали вивозити свої товари у країни Західної Європи. Відновилася торгівля з Кримом, звідки везли сіль. Людей, які цим займалися, називали **чумаками**. У Крим з України відправляли зерно.

Данилові Апостолу вдалося зменшити кількість російських військ, які перебували на території України, до шести полків.

Гетьман зберіг право переходити українським селянам від одного господаря до іншого.

За наказом Данила Апостола всі закони, які використовувалися в українських судах були зведені в один збірник під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Отже, Данило Апостол, хоч і в обмеженому вигляді, але зумів на певний час зберегти самоуправління українських земель.

Помер Данило Апостол у **1734 році**. Після його смерті російський уряд заборонив проводити в Україні вибори нового гетьмана, побоюючись нових спроб відокремлення Гетьманщини від Російської держави.

Герб Данила Апостола

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Реформа – заходи, які призводять до змін у житті суспільства.
Чумак – особа, яка займається перевезенням і торгівлею солі.
1727-1734 роки – гетьманування Данила Апостола.

ІМЕНА

Данило Апостол – гетьман України.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році Данила Апостола було обрано гетьманом України?
2. Як обмежувалися права українців за «Рішительними пунктами»?
3. Що таке реформа?
4. Які зміни здійснив Данило Апостол?
5. Коли помер Данило Апостол?
6. Чому російський уряд заборонив проведення виборів нового гетьмана?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте, скільки років гетьманував Данило Апостол.
2. Установіть хронологічну послідовність історичних подій: гетьманування Данила Апостола, гетьманування Івана Скоропадського, гетьманування Павла Полуботка.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Розповсюдженою, але дуже небезпечною справою в Україні було чумацтво. За один рік чумаки вивозили з Криму декілька мільйонів тонн солі.

Підготовка до далекої дороги у чумаків починалася ранньою весною. Для перевезення важких мішків із сіллю чумаки готували вози. Найбільш міцними і розповсюдженими чумацькими возами були – мажі. Не відправлялися чумаки у дорогу й без «мазниці». Це відро з дьогтем, яким змащували осі та колеса возів.

Важливе значення у чумацькій справі відігравали воли. Чумаки цінували не швидких, а міцних, витривалих і надійних тварин. Тому молоді чумаки не наважувалися самостійно купувати волів, а довіряли цю справу літнім і досвідченим чумакам.

У дорозі чумаків могли чекати різні несподіванки, тому вони виїжджали караваном у 10-12 возів. Завжди допомагали один одному, й ніколи не залишали на одинці у степу. Чумаки обирали собі отамана, слово якого було законом для інших. Проїжджаючи селами, чумаки роздавали дітям гостинці, сіль продавали, а бідним відсипали безкоштовно.

Чумаки в дорозі

ТЕМА 4

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

На минулому уроці ви дізналися про гетьмана Данила Апостола. Пригадайте, у якому році Данило Апостол став гетьманом України? Що таке реформа? Які зміни здійснив Данило Апостол? Коли помер Данило Апостол? Як ви гадаєте, чому російський уряд заборонив проведення виборів нового гетьмана?

Сьогодні ви познайомитеся із діяльністю останнього гетьмана України Кирила Розумовського.

Після Данила Апостола вибори гетьмана не проводилися 16 років. Україною керувало **Правління гетьманського уряду**, до складу якого входили три українці і три росіяни. Керував цим урядом росіянин, якому все українське було чужим.

Ситуація змінилася на краще, коли в Росії до влади прийшла цариця Єлизавета. Її чоловіком був українець Олексій Розумовський. Під час поїздки цариці в Україну козацька старшина переконала її відновити гетьманську владу в Україні.

Гетьман Кирило Розумовський

Гетьманом України цариця призначила **Кирила Розумовського**. У **1750 році** в **Глухові** відбулося урочисте обрання гетьманом Кирила Розумовського (без його присутності). Лише через рік новообраний гетьман прибув до Глухова. На початку свого гетьманування Кирило Розумовський рідко бував в Україні, переважно жив у Санкт-Петербурзі.

Новий гетьман обрав своєю резиденцією **Батурин. Резиденція** – це місце постійного перебу-

вання правителя. Кирило Розумовський домігся, щоб з території України були виведені російські війська. Також гетьману була підпорядкована Запорозька Січ.

Дещо пізніше, гетьман Розумовський переїхав в Україну й постійно мешкав у Глухові та Батурині. Він домігся, щоб російські чиновники, які несли службу в Україні, не мали права арештовувати українців без дозволу гетьмана, окрім кримінальних злочинців. Український гетьман, вже без згоди царського уряду, самовільно призначав **козацьку старшину**. Кирило Розумовський провів військову реформу. Він увів однакове озброєння для козаків. У кожного повинна бути рушниця, шабля й спис. Вводилася однакова форма для козаків. Усі повинні були носити сині мундири з червоним коміром, білі штани та шапки різного кольору для різних полків. У всіх полках влаштовувалися школи для навчання козацьких дітей, де, крім загальних знань, передбачалася й військова підготовка.

Козак *(малюнок Т. Калинського)*

Користуючись впливовим положенням при російському дворі, Кирило Розумовський мав плани зробити гетьманську владу спадковою та відновити стосунки Гетьманщини з іншими країнами. Також у планах гетьмана було відкриття в Україні двох **університетів** – у Києві та Батурині. Але російський уряд не збирався надавати Україні самостійність.

Від гетьмана Розумовського та козацької старшини до російської цариці Катерини ІІ було надіслано прохання про відновлення давніх прав України та збереження її автономії. Такі дії українців розлютили царицю і вона змусила Кирила Розумовського зректися гетьманства. У **1764 році** вийшов царський указ про скасування гетьманського устрою в Україні.

Палац Кирила Розумовського в Батурині *(сучасний вигляд)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Резиденція – місце постійного перебування гетьмана.
Козацька старшина – це козацькі керівники.
Університет – вищий навчальний заклад.
1750-1764 роки – гетьманування Кирила Розумовського.
1764 рік – скасування гетьманського устрою в Україні.

ІМЕНА

Кирило Розумовський – останній гетьман України.

ЗАПИТАННЯ

1. Хто був останнім гетьманом України?
2. У якому році Кирила Розумовського було обрано гетьманом ?
3. Які реформи вдалося провести Кирилу Розумовському?
4. Що планував здійснити гетьман Розумовський?
5. У якому році було скасовано гетьманський устрій в Україні?
6. Чому російський уряд знищив автономію України?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому було скасовано гетьманський устрій в Україні.

2. Із запропонованих дат оберіть ту, яка стосується гетьманування Кирила Розумовського:

а) 1750-1754 роки;

б) 1750-1764 роки;

в) 1750-1774 роки.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Велику роль у відновленні гетьманства в Україні зіграв рідний брат останнього гетьмана – Олексій Розумовський. Він народився у козацькій сім'ї на Київщині. Завдяки чудовому голосу Олексій був прийнятий співаком до церковного хору. Згодом він перебирається до столиці Росії – Петербурга. Там знайомиться з молодою цесарівною Єлизаветою. Закохавшись одне в одного, вони таємно одружуються. Згодом, Єлизавета стала російською царицею.

У той час при дворі Єлизавети стало модним все українське: саме з України запрошувалися співаки й бандуристи, а до раціону найвпливовіших осіб імперії подавалися українські страви.

Маючи величезний вплив на Єлизавету, Олексій Розумовський сприяв відновленню гетьманського устрою в Україні. Звичайно, посаду гетьмана було запропоновано брату Олексія – Кирилу Розумовському.

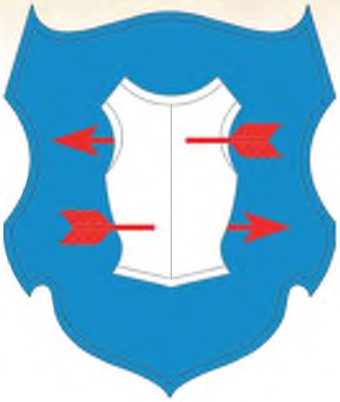

Герб Кирила Розумовського

ТЕМА 5

СКАСУВАННЯ АВТОНОМНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

На минулому уроці ви дізналися про діяльність Кирила Розумовського. Пригадайте, кого було обрано останнім гетьманом? Де відбулися вибори? Коли це сталося? Які реформи вдалося провести Кирилу Розумовському? Що планував здійснити гетьман Розумовський? У якому році було скасовано гетьманський устрій в Україні?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про подальший наступ Росії на права українців та остаточну ліквідацію автономії в Україні.

Після скасування гетьманського устрою російська цариця Катерина II для управління Лівобережною Україною створила **другу Малоросійську колегію**. Сюди входили росіяни та українці. Очолював цю колегію росіянин, якому Катерина II наказувала викоренити в українців погляд на себе як на народ відмінний від московського.

У той час на переважній частині території України діяв полково-сотенний поділ українських земель. Всі землі поділялися на полки, якими у мирний та військовий час керував полковник. Полки поділялися на сотні, якими керували сотники. На Гетьманщині всі полки підпорядковувалися гетьману, а на Слобожанщині – московському воєводі.

У **1765 році** Катерина II скасувала козацький устрій на Слобожанщині. Слобідська Україна або Слобожанщина – це прикордонна частина російських земель, яка була заселена українцями. Тут панували українські звичаї, традиції та устрій. На Слобожанщині було ліквідовано полки. Замість них було утворено **Слобідсько-Українську губернію** з центром у Харкові. Козацькі полки перетворили на гусарські. Старшина отримала російські офіцерські звання, а козаків перетворили на державних селян.

У **1781 році** на землях Лівобережної України також було скасовано козацький устрій. Було утворено **Малоросійське генерал-губернаторство**, яке поділялося на повіти й намісництва. Глухів перестав бути столицею України.

У **1783 році** своїм указом Катерина II ліквідувала козацьке військо в Лівобережній Україні. Козацькі полки перетворилися на звичайні кінні полки російської армії.

Україна у другій половині XVIII століття

У **1783 році** було здійснено перепис українського населення. Селян прикріплювали до тієї місцевості де вони були записані. Їм заборонялося залишати свої села. Отже, в Україні відбулося закріпачення селян. **Кріпак** – це залежний від пана селянин, який прикріплювався до землі пана і перебував у його власності. Козацтво як суспільний стан було ліквідовано.

Селяни *(малюнок Д. Де ля Фліза)*

За наказом **Катерини II** усі органи самоуправління України були повністю скасовані. Вводилися загальноросійські органи управління, норми та звичаї. Землі колишньої Гетьманщини росіяни назвали **Малоросією.** З України до Росії було вивезено козацькі військові прапори, полкові печатки, клейноди тощо.

Козацький прапор

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Слобожанщина – прикордонні землі, заселені українцями (сучасні Сумська, Харківська, частина Донецької та Луганської областей України).
Кріпак – безправний селянин, який жив на землі пана та був залежним від нього.
Клейноди – символи козацької влади.
1765 рік – скасування козацького устрою на Слобожанщині.
1781 рік – скасування козацького устрою на Лівобережній Україні.
1783 рік – запровадження кріпацтва.

ІМЕНА

Катерина II – російська цариця, яка знищила автономію України.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Зі свідчень російського чиновника Є. Щербініна про заміну слобідських полків на гусарські (1765 рік)

«Народ ставився до цієї реформи дуже вороже: дивився на нових гусар, як на чужих, з ненавистю. Нових гусар кривдили не тільки місцеві урядники, але навіть їхні власні батьки і брати…, а деякі виганяли їх із своїх хат, не даючи їм жодного прожитку…Ті, котрих повибирали в гусари, стали тікати зі служби, їх ловили, били батогами і знову повертали… а коли й це не допомагало, замість утікачів брали родичів, … доки не вернуться утікачі».

ЗАПИТАННЯ

1. Який державний орган було створено в Україні після скасування гетьманського устрою?
2. У якому році було скасовано козацький устрій на Слобожанщині?
3. Яке місто стало центром Слобожанщини?
4. У якому році скасовано козацький устрій на Лівобережній Україні?
5. Хто такий кріпак?
6. Коли відбулося закріпачення українських селян?
7. Яка російська цариця знищила автономію України?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття та його половину, у якому було було знищено автономію України.
2. Користуючись картою, випишіть міста Гетьманщини та Слобожанщини.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Козацька держава протягом декількох століть мала свій герб. На ньому був зображений козак з мушкетом. Цей герб з'явився у козаків ще в кінці XVI (16) століття. Його створили козаки Запорозької Січі. З часом він набув великої популярності і його використовували майже всі гетьмани України, адже нашу Батьківщину в ті часи називали Військом Запорозьким або Гетьманщиною. Цей герб був на печатках гетьманів України та кошових отаманів Запорозької Січі.

Печатка XVII (17) століття

Печатка XVIII (18) століття

Герб Української держави 1918 року

Цей герб був відроджений через декілька віків, коли Україна на початку XX (20) століття виборола незалежність. Протягом нетривалого періоду гербом Української Держави у 1918 році був козак з мушкетом.

У наш час урядом України схвалено проект закону про Великий державний герб України. На ньому поруч з іншими важливими деталями гідне місце зайняв і козак з мушкетом.

Проект Великого герба України
(авторський колектив О. Івахненка)

ТЕМА 6
КОЛІЇВЩИНА

Минулого разу ви дізналися про скасування козацького устрою в Україні. Пригадайте, яка російська цариця ліквідувала самоуправління в Україні? Який державний орган був створений після скасування гетьманського устрою? Коли було скасовано козацький устрій на Слобожанщині? У якому році скасовано козацький устрій на Лівобережній Україні? Хто такий кріпак? Коли відбулося закріпачення українських селян?

Сьогодні ви дізнаєтеся про народне повстання яке отримало назву «Коліївщина».

Правобережна Україна у другій половині XVII (17) – першій половині XVIII (18) століття залишалася під владою Польщі. Мешканці цієї частини України перебували у тяжких умовах. Селяни-кріпаки відбували панщину від 2 до 6 днів. Зазнавала утисків українська православна церква. Домовитися мирним шляхом з польським панством не вдавалося. Вони не хотіли надавати жодних поступок українцям.

Величезне незадоволення народу виливалося у повстання. Повстанців називали **гайдамаками**. До гайдамацьких ватаг йшли селяни, козаки, міщани. Керували повстанцями, як правило, запорозькі козаки. Гайдамаки нападали на панські маєтки, знищували поміщиків. Відібране у панів ділили між собою та віддавали бідним селянам. Повстанців підтримувало православне духовенство, тому в разі невдач гайдамаки переховувалися у монастирях або відходили на землі Запорозької Січі чи Лівобережної України. Лави повстанців постійно поповнювалися, тому остаточно придушити гайдамацький рух полякам не вдавалося.

У **1768 році** на Правобережжі спалахнуло велике гайдамацьке повстання під назвою **Коліївщина** (від слів колій, колоти). Очолив повстання запорозький козак **Максим Залізняк.** Чисельність повстанців швидко збільшувалася. Вони звільнили від поляків Смілу, Черкаси, Корсунь та багато інших міст і сіл. Повстанці знищували панів, палили маєтки, ділили панське майно. На визволеній території відновлювалося козацьке самоврядування та скасовувалися панські повинності.

Гайдамаки *(малюнок О. Сластіона)*

Повстання швидко охопило майже всю Київщину, Волинь, Поділля, Галичину та інші землі. Польські пани, тікаючи від гайдамаків, шукали порятунку в добре укріпленій **Умані**. Незабаром сюди підійшов і загін Максима Залізняка. Надвірні козаки, які охороняли Умань, разом зі своїм командиром **Іваном Гонтою** перейшли на бік повстанців. Умань була захоплена, а ворог знищений. В Умані Максима Залізняка було проголошено **гетьманом**.

Максим Залізняк

Іван Гонта *(портрет О. Звягінцевої)*

Розмах повстання налякав польську владу. Вони вважали, що почалася нова «пожежа, подібна до Хмельниччини». У поляків не було сил придушити повстання. Вони звернулися до російської цариці з проханням про допомогу.

Скориставшись тим, що гайдамаки не вважали російське військо ворожим, вони не чинили йому жодного опору. Підійшовши до табору повстанців, росіяни запросили до себе Максима Залізняка та Івана Гонту. У таборі росіян ватажки повстанців були по-зрадницьки заарештовано. Потім росіяни оточили гайдамацький табір та змусили повстанців скласти зброю.

Протягом наступного місяця більшість гайдамацьких загонів було знищено. Польський уряд жорстоко розправився з повстанцями. Тисячі гайдамаків було страчено. Івана Гонту було закатовано. Максима Залізняка, як російського підданого, було заслано на каторгу до Сибіру.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Гайдамаки – повстанці Правобережної України.
Коліївщина – найбільше гайдамацьке повстання.
1768 рік – відбулося повстання «Коліївщина».

ІМЕНА

Максим Залізняк – очільник Коліївщини.
Іван Гонта – уманський сотник.

З ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

Т. Шевченко у поемі «Гайдамаки» про Коліївщину

«Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні,
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта, погуляєм
Та хмару нагрієм».
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси,
Чорним шляхом запалало
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Дамаску гартує…»

Пам'ятник Залізняку та Гонті
(місто Умань)

ЗАПИТАННЯ

1. Хто такі гайдамаки?
2. Чим займалися гайдамаки?
3. Що таке Коліївщина?
4. У якому році спалахнуло найбільше гайдамацьке повстання?
5. Хто очолив повстання «Коліївщина»?
6. У яке місто тікали польські пани?
7. Що вам відомо про Івана Гонту?
8. Хто допоміг полякам придушити гайдамацький рух?
9. Як було покарано гайдамаків?

ЗАВДАННЯ

1. Порахуйте, скільки років минуло з часу виникнення повстання «Коліївщина» до наших днів.

2. Користуючись літературним джерелом, випишіть міста, які були охоплені повстанням «Коліївщина».

3. Знайдіть на карті міста: Черкаси, Сміла, Умань, Корсунь (нині Корсунь-Шевченківський).

ЦІКАВО ЗНАТИ

По різному склалося життя очільників Коліївщини після придушення повстання. Особливо трагічним воно було у Івана Гонти. До гайдамацького повстання він перебував на службі у польського магната Потоцького. Гонта був сотником надвірних козаків в Умані. Коли підійшли повстанці до Умані, він запитав себе: «Хто я? І кого збираюся захищати зі своїми козаками-українцями? Польського магната Потоцького? А від кого? Від українських повстанців? Ким же я після цього стану?»

Іван Гонта разом з козаками допоміг гайдамакам захопити Умань. Після цього його хитрістю ув'язнили росіяни. Івана Гонту, як мешканця Правобережної України, передали полякам. Його судили. За вироком польського суду Іван Гонта повинен був зазнати не бачених до цього мук протягом 14 діб. Як свідчать очевидці, Іван Гонта з надзвичайною мужністю переносив усі тортури, які були йому призначені.

Терпіння Івана Гонти та його віра в краще майбутнє України вразили навіть ката, і той, не дотримуючись вироку, на третій день стратив героя.

ТЕМА 7

ОПРИШКИ. ОЛЕКСА ДОВБУШ

На минулому уроці ви дізналися про гайдамацький рух на Правобережній Україні. Пригадайте, хто такі гайдамаки? Чим вони займалися? Що таке Коліївщина? У якому році спалахнула Коліївщина? Хто очолив це повстання? Хто допоміг полякам придушити гайдамацький рух? Як було покарано гайдамаків?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про опришків та одного із їхніх ватажків – Олексу Довбуша.

На західноукраїнських землях спротив панському свавіллю вилився в опришківський рух. **Опришки** – учасники селянського повстанського руху на західно-українських землях (Галичині, Закарпатті та Буковині). Опришками ставали, як правило, безземельні або малоземельні селяни та міська біднота. Вони формували невеликі загони, які влаштовували засідки на дорогах, нападали на панські маєтки, грабували та палили їх, а захоплене майно роздавали сільській бідноті. Опришки зненацька нападали на своїх ворогів і швидко відходили у гори та ліси. Кількість повстанців у загонах була невеликою – близько 10-20 осіб, тому вони уникали відкритих сутичок з військовими підрозділами.

Опришки

Опришки використовували різну зброю: рушниці, пістолі, списи, ножі та рогатини. Обов'язковою зброєю опришків була бартка. **Бартка** – це вузька гуцульська сокирка з довгим держаком. Саме на таких сокирках опришки давали клятву на вірність товаришам і обраній справі.

Гуцульська бартка

Мешканці західноукраїнських земель вважали опришків героями, месниками за народні кривди. Вони надавали притулок опришкам, ділилися харчами, одягом тощо.

Найбільш успішні дії опришків пов'язані з **Олексою Довбушем**. Він очолив загін опришків, які мали у горах свої схованки і табори. Загін Довбуша у різний час налічував від 10 до 50 чоловік. Успішність діям загону Олекси Довбуша забезпечували швидкість пересування і несподіваність нападів. Караючи панів, Олекса Довбуш роздавав захоплене майно місцевим селянам. Найбільшу активність загін Довбуша проявляв **з 1738 по 1745 роки.**

Пани наймали охорону для своїх маєтків, але нічого не допомагало. Деякі пани просили Довбуша їх не чіпати, а вони за це зменшували панщину для селян. Олекса Довбуш став захисником інтересів простого люду. Доволі часто загін Довбуша здійснював напади на панські маєтки на прохання пригнічених селян.

Опришки *(картина Ф. Кричевського)*

Для боротьби з опришками польська влада використовувала армійські підрозділи та каральні загони найманців. Але про дії ворога Олексу Довбуша завжди попереджали місцеві мешканці й опришкам вдавалося уникати зустрічі з противником.

У **1745 році** Олекса Довбуш загинув від кулі найманого вбивці, але боротьба опришків продовжувалася й після смерті їхнього ватажка.

Олекса Довбуш

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Опришки – учасники селянського повстанського руху на західноукраїнських землях (Галичині, Закарпатті та Буковині).
Бартка – вузька гуцульська сокирка з довгим держаком.
1738-1745 роки – найвище піднесення опришківського руху.

ІМЕНА

Олекса Довбуш – очільник загону опришків.

ЗАПИТАННЯ

1. Хто такі опришки?
2. Чим займалися опришки?
3. Де переховувалися опришки?
4. Хто йшов у опришки?
5. Яку зброю використовували опришки?
6. Що вам відомо про Олексу Довбуша?
7. Як боролася польська влада з опришками?
8. У якому році загинув Олекса Довбуш?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому боровся із панським свавіллям загін Олекси Довбуша.
2. Знайдіть на історико-етнографічній карті України такі регіони: Галичина, Буковина, Закарпаття.

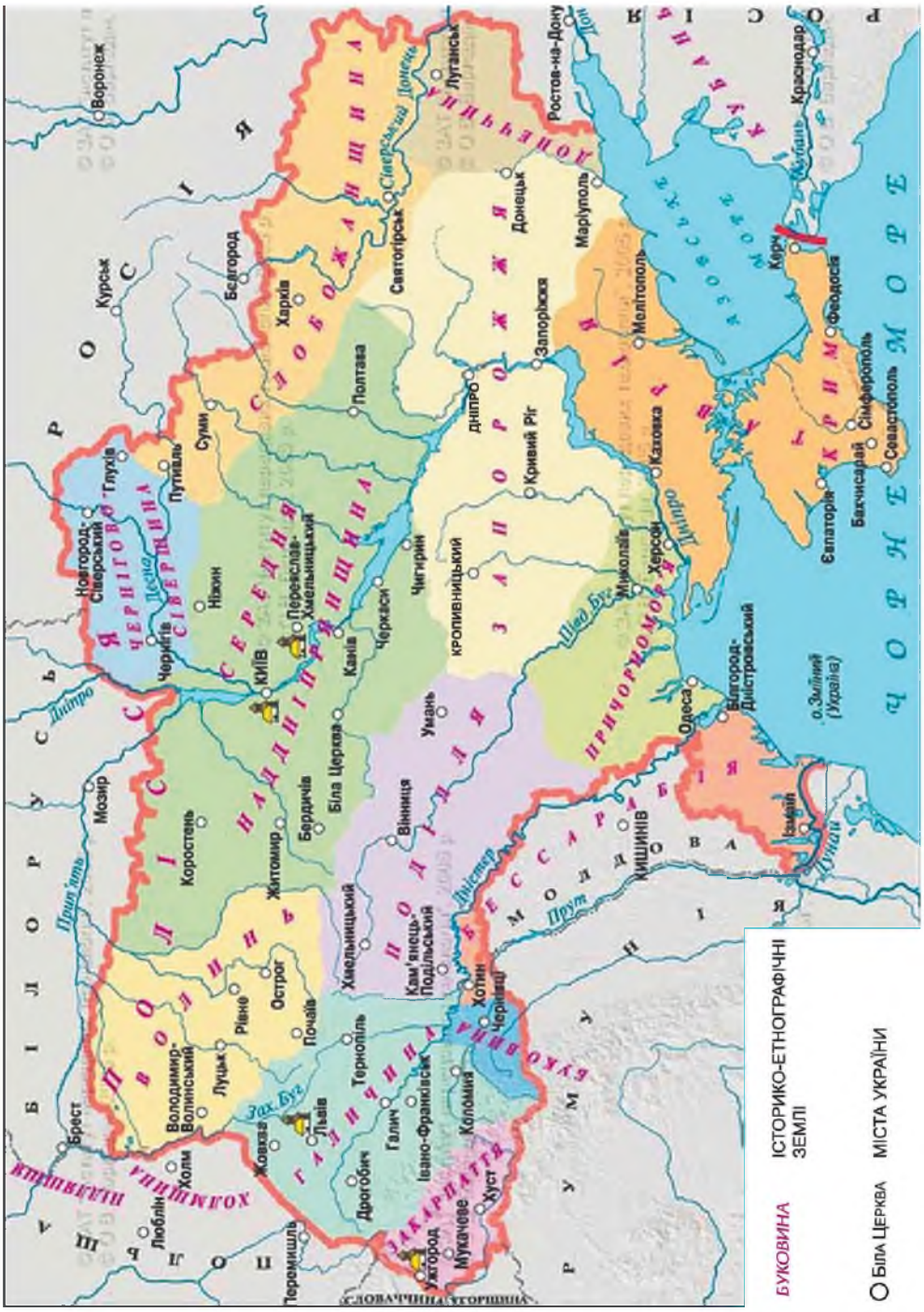

Історико-етнографічні землі України

ЦІКАВО ЗНАТИ

За переказами, Олекса Довбуш не міг ходити до 6 років. Коли маленький Олекса побачив, як у дерев'яній огорожі застрягло телятко, він, як міг, доповз до нього й звільнив. Після цього хлопець почав ходити.

Змалку Олекса спостерігав несправедливість. Довбуш виріс сильним юнаком. Він міг з легкістю пересовувати важкі камені. Одного разу для того, щоб показати нахабному пану свою силу, Олекса підняв та жбурнув велику кам'яну глибу. З того часу її називають «Каменем Довбуша»

Олекса Довбуш вирішив боротися за краще життя народу, тому й пішов у опришки. З часом він очолив загін опришків. Для бажаючих приєднатися до його загону Довбуш придумував різні випробування. Одним із улюблених було пройтись по зрубаному дереву, яке з'єднувало дві скали. Хто проходив – того приймали в опришки.

За легендою, в Олекси Довбуша були скарби. Коли у нього запитували, де вони знаходяться, Довбуш відповідав: «Вони лежать в долині Чорної гори. Де саме, він та один Бог знає. Але користуватися ними буде земля, а не люди». За іншою легендою, знайти ці скарби може тільки та людина, яка дійсно потребує їх.

Камінь Довбуша

На минулому уроці ви дізналися про діяльність Олекси Довбуша та опришків. Пригадайте, хто такі опришки? Чим вони займалися? Де переховувалися опришки? Яку зброю використовували опришки? Що вам відомо про Олексу Довбуша? Як боролася польська влада з опришками?

Сьогодні ви дізнаєтеся про знищення Запорозької Січі та подальшу долю її кошового отамана Петра Калнишевського.

ТЕМА 8

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ

Російський уряд у середині XVIII (18) століття здійснив низку заходів щодо ліквідації автономії України. Цариця Катерина II своїми указами знищила гетьманський устрій, замінила козацький поділ українських земель (полково-сотенний) на російський. Українське селянство було закріпачене. Українські землі повністю втратили залишки самостійності й перетворилися на звичайні провінції Росії. **Провінція** – це частина держави, віддалена від столиці.

Нескореною залишалася тільки Запорозька Січ. Уряд Росії давно мріяв про ліквідацію «козацької вольниці». Така нагода трапилася у **1775 році**, коли закінчилася російсько-турецька війна. У цій війні запорожці допомогли

Петро Калнишевський

росіянам отримати перемогу. Тепер, коли січовики стали непотрібними, за наказом цариці Катерини II 100-тисячне російське військо несподівано оточило Запорозьку Січ.

Запорожці не чекали такої підступності і навіть були розгублені подібним віроломством, адже ще вчора вони пліч-о-пліч з російськими солдатами воювали проти турків. Багато січовиків після закінчення війни розійшлися по домівках. У цей час на Січі перебувало всього декілька тисяч козаків. На козацькій раді виникла суперечка: дати бій чи скласти зброю. Молоді козаки бажали битися. Старші запорожці, побоюючись за свої родини, які мешкали у селах і хуторах неподалік Січі, пропонували здатися. Остаточне рішення прийняв кошовий отаман **Петро Калнишевський**. Не бажаючи пролиття християнської крові, він наказав козакам скласти зброю.

Остання рада на Січі *(картина В. Ковальова)*

Росіяни зруйнували укріплення Запорозької Січі, а зброю, клейноди, прапори та документи вивезли до Росії.

У **серпні 1775 року** Катерина II видала спеціальний **маніфест**, який сповіщав про ліквідацію Запорозької Січі. У цьому документі запорожців звинувачували у грабунках, ледарстві, перешкоджанні веденню торгівлі із сусідніми країнами. Також січовикам дорікали у тому, що вони мали великі господарства, зимівники, слободи й розривали залежність з Росією та прагнули створити цілком незалежну територію. Слова «запорозький козак» були заборонені і розглядалися як образа російської цариці.

Зруйнування Запорозької Січі було великою трагедією для України. Зникла грізна сила, яка протягом багатьох століть захищала український народ від різних ворогів.

Січову старшину царський уряд заслав до Сибіру. Особливо жорстоко повелися із кошовим отаманом Запорозької Січі **Петром Калнишевським**. Його було заарештовано, звинувачено у зраді та заслано далеко за межі України – в Соловецький монастир.

У монастирі Калнишевського тримали у глибокій темній ямі, так званому «кам'яному мішку». Його постійно охороняло декілька солдатів. Протягом багатьох років ув'язнення отамана годували хлібом та водою. Випускали на свіже повітря тричі на рік – на великі християнські свята. Петро Калнишевський так провів 28 років. За цей час він втратив зір, але зберіг любов до Батьківщини. Коли його звільнили, старий і сліпий отаман розумів, що вже немає Запорозької Січі, а Україна поневолена Росією, тому він залишився ченцем у Соловецькому монастирі.

Камера Петра Калнишевського *(сучасний вигляд)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Маніфест – письмове звернення влади до народу з приводу важливої події.
Провінція – частина держави, яка віддалена від столиці.
1775 рік – ліквідація Запорозької Січі.

ІМЕНА

Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (1775 рік)

«Ми захотіли оголосити…, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє і самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імперської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших повелінь…»

ЗАПИТАННЯ

1. Хто оточив Запорозьку Січ?
2. Про що йшла мова на козацькій раді в Січі?
3. Яке рішення прийняли козаки?
4. Хто очолював Запорозьку Січ?
5. Коли було зруйновано Запорозьку Січ?
6. Як вчинив російський уряд із січовою старшиною?
7. Що вам відомо про подальшу долю Петра Калнишевського?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому було ліквідовано Запорозьку Січ.
2. Порахуйте, скільки минуло століть з часу зруйнування Січі.
3. Знайдіть на карті місто Запоріжжя.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Народився Петро Калнишевський у 1690 році у Пустовойтівці (село на Сумщині). Рано залишившись без батька, восьмирічний Петро подався на Січ. Йшли роки. Петро брав участь у битвах та військових походах. За розум та військовий талант козаки обирали Калнишевського на різні посади. Протягом останніх 10 років існування Січі, Петро Калнишевський був незмінним кошовим отаманом запорожців.

Петро Калнишевський був заможною людиною. Свої кошти він витрачав на будівництво храмів, на закупівлю церковних книг та пожертвування. За бойові заслуги у війні з турками російський уряд нагородив 80-річного Петра Калнишевського найвищою нагородою – орденом Андрія Первозванного та званням генерала.

Після знищення Запорозької Січі Петра Калнишевського відправили у заслання. Перебуваючи в нестерпних умовах, в одиночній камері, отаман не писав листів цариці про помилування, а з покірністю терпів всі муки. У 1801 році був помилуваний, але старий осліплий козак побажав залишитися в монастирі і тут зустріти смерть. Помер Калнишевський у 1803 році, проживши 113 років наповненого небезпек і страждань життя. Він жив у трьох століттях – XVII (17), XVIII (18) і XIX (19) століттях.

У наш час Українська православна церква визнала Петра Калнишевського святим.

Ікона святого Петра Калнишевського

Храм святого праведного Петра Калнишевського *(Недригайлів, Сумщина)*

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

«СКАСУВАННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ»

Після **Полтавської битви 1709 року** російський уряд значно обмежив права українців. Столицю було перенесено у **Глухів**, ближче до російського кордону. До гетьманів України були приставлені російські чиновники, які доповідали царям про дії української влади.

У багатьох містах України були розміщені російські війська, які утримувалися за рахунок місцевого населення. Московські воєводи постійно втручалися у життя українців. Росіянам роздавалися українські землі, їх призначали командирами козацьких полків. Такі полковники-чужинці не виконували наказів гетьманів. Козаків відправляли на війну у далекі краї, де вони гинули й калічилися за інтереси Московської держави. Багато українських козаків померло від хвороб, голоду і холоду на будівництві каналів, фортець та міст Московії.

На початку XVIII (18) століття було заборонено українське друковане слово. З храмів вилучали українські книги, а місцеве духовенство змушували проводити служби за російськими церковними книгами. Друкарням заборонялося видавати книги українською мовою.

Останніми гетьманами України були: **Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол та Кирило Розумовський**. В умовах постійного тиску з боку Росії вони намагалися розширити права українців, сприяли розвитку освіти, судочинства, господарства і торгівлі в Україні.

Українці намагалися боротися проти сваволі іноземних поневолювачів. Такі прояви незадоволення виливалися у народні бунти та рухи. У XVIII (18) столітті великого поширення набув гайдамацький рух. Апогеєм Гайдамаччини стала Коліївщина, очільниками якої були **Максим Залізняк** та **Іван Гонта**. У **1768 році** великі території Правобережної України були охоплені цим повстанням і лише спільними зусиллями та хитрістю польська й російська влади придушили цей рух.

На західноукраїнських землях проти панського свавілля діяли загони опришків, які знищували поміщиків, палили їхні маєтки, а відібране у них – роздавали бідним селянам. Найбільшої популярності набув ватажок опришків **Олекса Довбуш**.

За часів правління російської цариці **Катерини II** рештки української автономії було знищено. За її наказами у 1764 році було скасовано гетьманський устрій, знищено козацький (полково-сотенний) поділ терито-

рій Гетьманщини та Слобожанщини, остаточно закріпачено українських селян. У **1775 році** було зруйновано **Запорозьку Січ.**

Російська влада намагалася стерти всі відмінності між українським і російським народами та якомога швидше перетворити українські землі у звичайні російські провінції.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**Після Полтавської битви 1709 року столицею гетьманської України стало місто:**	а) Київ; б) Батурин; в) Глухів.
2	**Хто з українських гетьманів був заарештований і помер у в'язниці в Санкт-Петербурзі:**	а) Павло Полуботок; б) Іван Скоропадський; в) Кирило Розумовський.
3	**Гетьманський устрій в Україні було скасовано у:**	а) 1764 році; б) 1774 році; в) 1784 році.
4	**Хто був останнім гетьманом України:**	а) Павло Полуботок; б) Данило Апостол; в) Кирило Розумовський.
5	**Назвіть зображених гетьманів України:**	а) Данило Апостол; б) Кирило Розумовський; в) Павло Полуботок.

1

2

3

6	**Як називали повстанців Правобережної України, які боролися з іноземним гнітом:**	а) гайдамаки; б) яничари; в) мазепинці.
7	**Коліївщина спалахнула у:**	а) 1750 році; б) 1768 році; в) 1775 році.
8	**Очолили Коліївщину:**	а) Максим Залізняк та Олекса Довбуш; б) Максим Залізняк та Іван Гонта; в) Іван Гонта та Олекса Довбуш.
9	**Запорозька Січ була ліквідована у:**	а) 1764 році; б) 1770 році; в) 1775 році.
10	**Останнім кошовим отаманом Запорозької Січі був:**	а) Іван Сірко; б) Петро Калнишевський; в) Кирило Розумовський.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. Визнач хронологічну послідовність історичних подій:

а) ліквідація Запорозької Січі;
б) скасування гетьманського устрою в Україні;
в) остаточне закріпачення селян України.

2. Знайди на історико-етнографічній карті:

(карту дивись на сторінці 192)

1. Слобожанщину;
2. Середню Наддніпрянщину;
3. Запорожжя;
4. Поділля;
5. Галичину;
6. Буковину;
7. Закарпаття;
8. Регіон, у якому ти живеш.

РОЗДІЛ V

ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

ТЕМА 1

СУСПІЛЬНІ СТАНИ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У цьому розділі ви будете вивчати життя українців за козацьких часів. Познайомитесь із суспільними станами тогочасної України, дізнаєтеся про розвиток господарства й торгівлі в період гетьманату, дізнаєтеся про існування української церкви.

На цьому уроці ви ознайомитеся зі суспільними станами козацької держави.

У середині XVII (17) століття гетьман Богдан Хмельницький започаткував Українську козацьку державу. У ній все суспільство поділялося на стани. **Стан** – велике угрупування людей, яке має схожі права, обов'язки та спосіб життя. Впродовж XVII (17) – XVIII (18) століть в Україні були такі стани: **козацтво, шляхта, духовенство, міщанство та селянство.**

На Гетьманщині та Слобожанщині головним станом вважалися козаки. Вони мали особисту свободу та звільнялися від сплати податків. Козаки мали право проживати у будь-якій місцевості та займатися ремеслами, торгівлею чи промислами. Обов'язком козаків було несення військової служби за власний кошт. Кожний козак повинен був мати власну зброю, боєприпаси, коней, харчі та фураж.

З посиленням гніту російської влади, рядове козацтво значно збіднило і поділилося на дві частини: **виборних і підпомічників**. Виборні – це ті козаки, які продовжували виконувати свій обов'язок, а підпомічники – небагаті козаки, які самі не служили, а допомагали виборним: давали гроші на закупівлю коней, зброї, одягу. Також підпомічники брали участь у державних роботах, давали провіант і фураж для війська, допомагали вести господарство виборним козакам.

Козак *(картина Ю. Брандта)*

Великими привілеями у козацькій державі користувалася шляхта. **Шляхтичі** – це дрібні та середні землевласники. Після Національно-визвольної війни з багатьох українських земель було вигнано польську шляхту. Українське православне панство зберегло свої володіння, бо брало участь у боротьбі українського народу за незалежність. З часом значними земельними володіннями заволоділа козацька старшина, яка отримувала, скуповувала та захоплювала вільні землі. Шляхта займала державні посади у гетьманських та полкових адміністраціях. Вона звільнялася від податків і повинностей та мала право вільно займатися торгівлею, промислами тощо.

Пізніше, російська влада прирівняла українську шляхту в правах із російським дворянством.

Широкими правами в Українській державі користувалося православне духовенство. Воно звільнялося від сплати податків. Монастирям і церквам дарувалися великі ділянки землі, які поступово заселялися селянами. При монастирях і церквах діяли школи, друкарні, лікарні та бібліотеки.

Церква XVII (17) – XVIII (18) століть залишалася важливим чинником впливу на формування свідомості українців того часу. Гетьмани, старшина, заможне міщанство та рядове козацтво виділяли кошти на відновлення та будівництво нових храмів і монастирів.

Український шляхтич

Окремий стан українського суспільства складали міщани. Вони жили у містах, займалися ремеслами та дрібною торгівлею. Всі мешканці міст були вільними. Вони сплачували податки та відбували різноманітні повинності. За свої кошти міщани утримували міську владу, охорону власного міста.

Ченець *(картина М. Нестерова)*

Найчисленнішим станом було селянство. Після Національно-визвольної війни їхнє становище змінилося. Вони мали право змінювати місце проживання, переходити у козацтво. Певний період селяни зберігали особисту свободу. Вони відбували повинності на користь Української держави.

У другій половині XVII (17) століття панщина ще не набула поширення, але селяни були змушені обробляти землю, збирати урожай, косити сіно у господарствах козацької старшини.

З посиленням тиску російської влади селяни утримували розташовані в Україні російські війська. А з **1783 року,** за наказом російської цариці Катерини II, українське селянство втратило будь-які права і було остаточно закріпачено.

Міщанин

Селяни *(картина М. Дерегуса)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Стан – велике угрупування людей, яке має схожі права, обов'язки та спосіб життя.

Виборні козаки – козаки, які за власний кошт відбували військову службу.

Підпомічники – бідні козаки, які не відбували військової служби, а допомагали по господарству чи грошима іншим козакам, які проходили службу.

Шляхта – це дрібні та середні землевласники.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке «стан»?
2. На які стани поділялося українське суспільство?
3. Які права й обов'язки мало українське козацтво?
4. На які групи поділялося козацтво у XVIII (18) столітті?
5. Що вам відомо про українську шляхту?
6. Які права мало духовенство?
7. Як жили міщани у той час?
8. Що вам відомо про життя українських селян?

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть нові поняття у зошит.
2. Запишіть стани українського суспільства часів Гетьманщини.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Головним козацьким монастирем упродовж декількох століть був Межигірський монастир. Йому належали великі простори землі з містами та селами. Цей монастир був притулком для старих запорозьких козаків. За лікування козаків та догляд за ними Запорозька Січ щорічно виплачувала монастирю значні кошти. Багато старих козаків тут стриглися у ченці й закінчували своє земне життя.

Священниками січової церкви були тільки вихідці з Межигірського монастиря. Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський побудував чотири монастирських будинки, велику браму з церквою та дзвіницею на ній. У XVIII (18) столітті цей монастир поступався своїм багатством лише Києво-Печерській Лаврі.

Після ліквідації Запорозької Січі монастир було закрито. Всі цінності вивезено до Росії. Пізніше він відновив свою роботу, але як жіноча обитель.

За радянських часів Межигірський монастир було знищено, а на його місці було побудовано державну урядову резиденцію. З 2014 року доступ до резиденції «Межигір'я» вільний.

Межигірський монастир *(початок XX (20) століття)*

ТЕМА 2

РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА І ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

На минулому уроці ви дізналися про суспільні стани козацької України. Пригадайте, що таке «стан»? На які стани поділялося українське суспільство? Які права й обов'язки мало козацтво? Що вам відомо про українську шляхту? Які права мало духовенство? Як жили міщани? Які повинності відбували українські селяни?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про розвиток господарства й торгівлі в козацькій Україні.

Незважаючи на численні воєнні дії, які відбувалися на території України в другій половині XVII (17) – першій половині XVIII (18) століть, тут розвивалося землеробство. Значні площі українського чорнозему засівалися житом, пшеницею, льоном, коноплями, тютюном. Також українці вирощували різноманітну городину, садили садки.

Активному розвитку сільського господарства на Лівобережжі та Слобожанщині сприяло значне збільшення кількості населення через переселення селян, міщан і козаків із Правобережної України.

Удосконалювалися знаряддя праці. У плугах і боронах замість дерев'яних деталей почали використовувати залізні. Традиційно використовувалися такі сільськогосподарські інструменти, як: коси, вила, граблі, серпи тощо.

Поряд із землеробством розвивалося скотарство. Українці у своїх господарствах тримали волів, коней, корів, свиней, овець, кіз. Розводили різну птицю: курей, качок, гусей тощо.

Особливої популярності набуло розведення овець. Їх вовна йшла на виготовлення сукна, з якого робили одяг. У той час створювалися великі вівчарські ферми – «заводи», на яких утримувалися тисячі овець.

У містах і селах розвивалися ремесла. Українські майстри вміли вичиняти шкіру, шили одяг і взуття, робили з дерева меблі, діжки, вози, колеса, вікна, двері. Ковалі виготовляли із заліза різноманітні інструменти: сокири, лопати, коси, а також зброю, цвяхи, підкови тощо.

Жнива *(картина М. Пимоненка)*

У цей час швидко виникають нові промислові підприємства: **рудні**, де виробляли залізо; **гутні**, на яких виготовляли вироби із скла; **солеварні**, де добували сіль. На початку XVIII (18) століття виникають мануфактури. **Мануфактури** – це підприємство, засноване на поділі праці з використанням ручних механічних пристроїв. Першими були мануфактури з виробництва сукна, пороху, переробки тютюну тощо.

Ярмарок *(картина М. Пимоненка)*

Збільшення кількості українських міст і сіл сприяло розвитку торгівлі. Торгували місцеві мешканці на торгах, базарах та ярмарках. Найбільші ярмарки тоді відбувалися на Слобожанщині – в Харкові та Сумах. Сюди з різних куточків України привозили сукно, прядиво, шкіри, мед, зерно, худобу тощо. Із-за кордону везли шовкові тканини, прикраси, дорогоцінну зброю та інше. Встановлювалися торгові зв'язки з російськими містами. Увесь цей товар скуповувався великими партіями та розвозився купцями по інших містах України.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Рудня – дрібне підприємство з виробництва заліза.
Гутня – дрібне підприємство з виробництва скла.
Солеварня – дрібне підприємство з виробництва солі шляхом виварювання підземної солоної води.
Мануфактура – це підприємство, засноване на поділі праці з використанням ручних механічних пристроїв.
Жнива – збір урожаю.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Зі спогадів французького інженера Гійома де Боплана про українських майстрів (1660 рік)

«Серед українців є багато всяких майстрів – теслі, ковалі, кожум'яки, шевці, кравці та інші. Вони дуже добре виробляють селітру, з якої потім виходить гарний порох; жінки в них прядуть прядиво, з котрого виробляють полотна й тканини для свого вжитку. Усі вони вміють добре обробляти землю, сіяти, жати, пекти хліб, готувати м'ясо та інше…».

ЗАПИТАННЯ

1. Чим українці засівали землю?
2. Якими знаряддями праці користувалися селяни?
3. Яких домашніх тварин тримали українці?
4. Чому утримування овець було прибутковим у той час?
5. Які нові підприємства виникають в Україні?
6. Що таке мануфактура?
7. Яку продукцію виготовляли на перших мануфактурах України?
8. Які міста у цей час були центрами ярмаркової торгівлі?
9. Чим торгували на ярмарках?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть нові поняття у зошит.
2. Знайдіть на карті міста Харків та Суми.
3. Складіть речення зі слів: України, мануфактур, і, торгівлі, господарство, ремісництва, складалося, скотарства, із, землеробства.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Сучасним українцям важко уявити своє життя без картоплі, але у козацькі часи в Україні про неї майже нічого не знали.

До Європи її завезли із Південної Америки. Спочатку картопля не набула великої популярності. Жінки використовували квіти картоплі, як прикраси. Вважалося, що вона не є корисною для християн. Зрештою, через нестачу продуктів у часи війн її почали вживати селяни. Так картопля поширилися по всій Європі.

До України картоплю завезли на початку XVIII (18) століття. Спочатку населення поставилося до картоплі вороже, адже вживало неспілі бульби, які були гіркими на смак. Часто траплялися випадки отруєння. З часом, картопля набула популярності на Лівобережжі та Півдні України. До середини XVIII (18) століття її почали вирощувати й на Правобережжі.

В козацькій Україні картоплю називали по-різному: земляні яблука, тортофель, потетеси.

Гість із Запорожжя *(картина Ф. Красицького)*

Минулого разу ви дізналися про розвиток господарства й торгівлі в козацькій Україні. Пригадайте, чим засівали землю? Які знаряддя праці використовували селяни? Яку худобу тримали українці? Чому у багатьох господарствах розводили овець? Що таке мануфактура? Що виготовляли на перших мануфактурах України? Чим торгували на ярмарках?

Сьогодні ви дізнаєтеся про церковне життя в козацькій Україні.

ТЕМА 3

ЦЕРКВА ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Важливе місце в житті українського народу завжди посідала православна церква. Перебуваючи під владою Польщі, вона зазнавала всіляких утисків: закривалися храми, заборонялося священникам проводити служби, відбиралися земельні володіння у монастирів.

Важливе значення у зміцненні позицій православної церкви відіграв митрополит **Петро Могила**. Він повернув незаконно відібрані храми й монастирі православній церкві, будував нові та відновлював зруйновані релігійні споруди. Митрополит увів сувору дисципліну серед ченців та духовенства. Запровадив спеціальний духовний суд. Малограмотних служителів церкви змушував вчитися, а впертих і неслухняних карав.

Петро Могила був засновником школи при Києво-Печерській лаврі, яка пізніше стала **Києво-Могилянською академією**. У цьому закладі навчалися майже всі майбутні гетьмани України та козацька старшина.

Петро Могила приділяв значну увагу друкарській справі. За роки його діяльності в друкарні Києво-Печерської лаври було надруковано 15 різних видань, серед яких були й книги Петра Могили.

Після утворення Української козацької держави православна церква отримувала від гетьманів значні земельні володіння. Монастирські землі поступово заселялися, на них виникали села й містечка. Селяни обробляли ці землі, збирали врожай, косили сіно, рубали дрова й виконували інші роботи на користь монастирів.

Петро Могила

Гетьмани, козацька старшина, заможні козаки та міщани у другій половині XVII (17) – першій половині XVIII (18) століть виділяли кошти на будівництво нових церков і монастирів, на придбання ікон, церковних книг тощо.

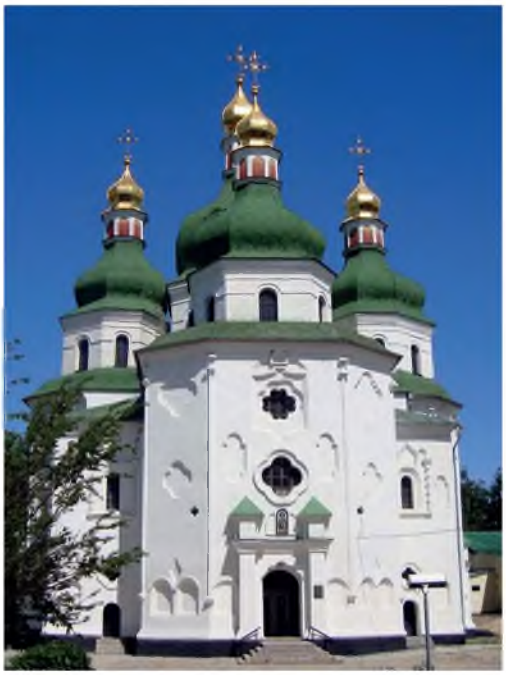

Миколаївський собор *(Ніжин, 1660 рік)*

Після укладення союзу з Московським царством, росіяни не втручалися у справи української церкви. Поступово тиск російського духовенства й влади збільшувався, що призвело до переходу в **1685 році** української церкви під владу Московського патріархату. Це призвело до значних змін. Якщо раніше на всі церковні посади в Україні обирали, то тепер на них призначали. Важливі церковні посади займали, як правило, росіяни. Було ліквідовано всі особливості української церкви. Служби дозволялося вести тільки «московською» мовою; заборонялося передруковувати давні церковні книги, які були видані в Україні; запроваджувалася **цензура** проповідей, заборонялося будівництво церков в українському стилі.

За часів правління російської цариці Катерини ІІ, українська православна церква втратила всі національні ознаки. Тепер вона нічим не відрізнялася від російської церкви.

Церква всіх святих *(Ніжин, 1782 рік)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Києво-Печерська лавра – найбільший монастир України.

Києво-Могилянська академія – один із найстаріших вищих навчальних закладів України.

Цензура – перевірка змісту, узгодження з владою перед оприлюдненням.

ІМЕНА

Петро Могила – київський митрополит.

З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із заповіту Петра Могили про передачу майна Києво-Могилянській академії

«Отож тоді Колегію (академію) заснував я, як єдину запоруку мою …, а оцим заповітом навіки даю й дарую: …гроші, ... усю бібліотеку різних мов, яку я збирав протягом всього життя, … хрест мій срібний Митрополичий на вічну пам'ять моєї любові, …а також срібла мого власного, скільки не є , всього четверту частину…

Щодо моєї Київської Колегії (академії) … іменем Божим благаю, щоб вона залишалася твердинею православної церкви… і щоб у ній виховувалися православноруські дітки і це постійно тривало…».

ЗАПИТАННЯ

1. Яких утисків зазнавала православна церква під час панування Польщі?
2. Які зміни здійснив Петро Могила?
3. Які повинності виконували селяни, котрі жили на монастирських землях?
4. Хто у козацькі часи виділяв кошти на будівництво храмів?
5. У якому році українська православна церква перейшла під владу Московського патріархату?
6. Які зміни ввела російська влада в українській церкві?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому українська православна церква перейшла під владу Московського патріархату.
2. Визначте хронологічну послідовність історичних подій:
   – утиски української церкви польською владою;
   – введення змін в українській церкві російською владою;
   – перехід української церкви під владу московського патріархату.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Петра Могилу можна вважати одним із перших українських археологів. Одного разу він пішов до руїн Десятинної церкви, яка була зруйнована монгольськими ордами хана Батия і побачив невелику яму. Зацікавившись нею, Петро Могила наказав глибше розкопати те місце. Було знайдено дві мармурові труни та срібну табличку з написами. Написи свідчили, що тут зберігаються мощі святого князя Володимира Великого та його дружини Анни.

Череп князя Володимира багато століть зберігався у Києво-Печерській лаврі, а перед Другою світовою війною був відправлений до Російської Федерації у Ленінград (сучасний Санкт-Петербург) для створення скульптурного портрету князя і зник. Доля інших часток мощей святого князя Володимира невідома.

Петро Могила прославився багатьма корисними справами для України і церкви. За великі заслуги в розвитку духовного життя України, православна церква у 1996 році визнала Петра Могилу святим.

Пам'ятник Петру Могилі

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

«ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ»

Українське суспільство за козацької доби поділялося на стани. Стан – велике угрупування людей, яке має схожі права, обов'язки та спосіб життя. У той час було п'ять станів: **козацтво, шляхта, духовенство, міщанство та селянство.** Привілейованим вважалося козацтво, шляхта й духовенство. Вони не сплачували податків, володіли земельними угіддями різних розмірів. Козаки повинні були нести службу по охороні міст і кордонів та за власний кошт брати участь у військових походах.

Міщани були вільними. Вони сплачували податки та відбували різноманітні повинності, а також за свої кошти утримували міську владу та охорону міст, у яких проживали.

Найчисленнішим станом було селянство. Певний період селяни зберігали особисту свободу. У другій половині XVII (17) століття панщина ще не набула поширення, але селяни були змушені обробляти землю, збирати урожай, косити сіно у господарствах козацької старшини. Остаточно селяни були закріпачені в **1783 році** за наказом Катерини II . Вони втратили всі свої права і повністю залежали від волі своїх поміщиків

За козацьких часів українці засівали свої землі житом, пшеницею, льоном, коноплями та тютюном. Вирощували городину, доглядали за садами. У своїх господарствах тримали волів, коней, корів, свиней, кіз. У великій кількості розводили овець. Тримали різну птицю: курей, качок, гусей тощо.

У цей час швидко виникають нові промислові підприємства: **рудні**, де виробляли залізо; **гутні**, на яких виготовляли вироби із скла; **солеварні**, де добували сіль. На початку XVIII (18) століття виникають мануфактури. **Мануфактури** – це підприємство, засноване на поділі праці з використанням ручних механічних пристроїв. Першими були мануфактури з виробництва сукна, пороху, переробки тютюну тощо.

Розвивалася торгівля. Торгували на торгах, базарах і ярмарках. Найбільші ярмарки у той час відбувалися на Слобожанщині – **в Харкові та Сумах**. Сюди з різних куточків України привозили сукно, прядиво, шкіри, мед, зерно, худобу тощо. Із-за кордону везли шовкові тканини, прикраси, дорогоцінну зброю та інше.

Важливе місце в житті українського суспільства відігравала церква. За часів Гетьманщини їй виділялися землі, а за кошти гетьманів, старшини і козаків будувалися нові храми, закуповувалося церковне обладнання, книги, ікони тощо.

Після союзу з Росією українська церква поступово втрачала свою незалежність. Коли вона перейшла під владу Московського патріархату, з

українських храмів вилучалися давні церковні книги, запроваджувалася цензура проповідей, заборонялося будівництво церков в українському стилі тощо.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**Спільнота людей, яка вела схожий спосіб життя та мала однакові права й обов'язки, називається:**	а) стан; б) мануфактура; в) союз.
2	**Який із тогочасних станів не сплачував податків, але повинен був за власні кошти відбувати військові повинності:**	а) міщани; б) козаки; в) селяни.
3	**Найчисельнішим в Україні був стан:**	а) міщани; б) козаки; в) селяни.
4	**Священники належали до стану:**	а) міщани; б) селян; в) духовенства.
5	**На яких підприємствах в Україні виробляли залізо:**	а) руднях; б) солеварнях; в) гутнях.
6	**На яких підприємствах в Україні виготовляли вироби зі скла:**	а) руднях; б) солеварнях; в) гутнях.
7	**На яких підприємствах в Україні виробляли сіль:**	а) руднях; б) солеварнях; в) гутнях.

8	**Підприємство, засноване на поділі праці з використанням ручних механічних пристроїв, називалося:**	а) мануфактура; б) завод; в) фабрика.
9	**У першій половині XVIII (18) століття великої популярності в Україні набуло розведення:**	а) корів; б) овець; в) свиней.
10	**Найбільші ярмарки за козацьких часів відбувалися на:**	а) Лівобережній Україні; б) Слобожанщині; в) Правобережній Україні.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. До яких станів відносяться зображені особи:

1

2

3

а) міщанин;
б) козак;
в) селянин.

2. Назвіть зображені знаряддя праці та зброю:

РОЗДІЛ VI
КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

ТЕМА 1
ОСВІТА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

У цьому розділі ви ознайомитеся з розвитком освіти, театру, музики, архітектури та живопису часів козацької України, будете вивчати життєвий і творчий шлях видатного філософа Григорія Сковороди, дізнаєтеся про усну народну творчість та літописання доби козаччини.

У козацькі часи по всій Україні було багато початкових шкіл. Найбільш поширеними були церковні, в яких вчителями були священники та дяки. У таких школах навчалися всі діти, незалежно від походження та віку. Всі діти навчалися в одному приміщенні. Кожний клас навчався за окремим столом. Тривалість перебування у кожному класі залежала від здібностей учня.

Учні початкових шкіл вчилися читати за букварем, а навчившись – читали церковні книги та вчили напам'ять молитви. Писати вчилися крейдою на дощечках, а потім – чорнилами на папері. Учні церковних шкіл також вивчали математику та спів.

Крім церковних, в Україні діяли й полкові школи, де навчали учнів читанню, письму, математиці, основам астрономії та військовій підготовці. Тут могли вчитися грамоті малі діти, підлітки й дорослі козаки.

Особливе місце серед початкових шкіл України займала школа Запорозької Січі. Тут навчали не тільки загальноосвітніх предметів, а й велику увагу приділяли фізичному розвитку учнів: добре плавати, веслувати, переховуватися під водою від ворога за допомогою очеретини та інше.

Хлопців учили «Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці влучно стріляти та списом добре колоти».

Навчання у початкових школах відбувалося українською мовою.

Після здобуття початкової освіти українці могли продовжити навчання у **Києво-Могилянській академії** та **колегіумах**, які були в **Чернігові**, **Переяславі** та **Харкові**. У цих навчальних закладах готували священників та державних службовців для України. З їх стін вийшло багато вчителів, науковців та письменників.

Урок у Києво-Могилянській академії *(гравюра, 1712 рік)*

Києво-Могилянська академія *(сучасний вигляд)*

Велике значення в розвитку науки, освіти та культури відіграла Києво-Могилянська академія. Вона була відкрита для вихідців з різних станів. У цьому закладі навчання тривало 12 років. Викладання відбувалося українською мовою, а у старших класах – латинською. Студенти вивчали латинську, грецьку, польську, німецьку та французьку мови. Також їм викладалася історія, географія, математика, фізика, нотний спів, медицина та інші навчальні предмети. Згодом, російська влада заборонила викладати в академії українською мовою.

«Київський Синопсис» – перший підручник з історії України (1674 рік)

Цей навчальний заклад закінчило багато відомих людей. Серед випускників Києво-Могилянської академії був і **Григорій Сковорода**. Певний час він вчителював у Переяславському та Харківському колегіумах, але за вільнодумство був звільнений. Після цього Григорій Сковорода обрав долю мандрівного філософа. **Філософ** – це шукач істини, мислитель. Він із торбинкою за плечима, в якій лежали запасні чоботи, декілька улюблених книжок і скрипка, подорожував Україною. Заходячи у села, зупинявся у них, вчив місцевих дітей, ділився з людьми своїми знаннями.

Григорій Сковорода

Григорій Сковорода писав вірші, у яких описував життя українського народу, засуджував нерівність і викривав несправедливість. Найбільшої популярності набув його твір **«Всякому городу нрав і права»**, який став народною піснею.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Початкова школа – заклад, де вчили читати, писати, рахувати і співати.

Києво-Могилянська академія – один із найстаріших вищих навчальних закладів України.

Колегіум – назва середніх навчальних закладів України в добу козацтва.

Філософ – мислитель, шукач істини.

● **З ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ**

Григорій Сковорода «Всякому городу нрав і права»

Всякому городу нрав і права,
Всяка тримає свій ум голова…
Панський Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий,
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший торгує, візьми перевір!
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум…
Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона,
Байдуже смерті, мужик то чи цар, –
Все пожере, як солому пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь!

ІМЕНА

Григорій Сковорода – мандрівний філософ, мислитель, педагог.

ЗАПИТАННЯ

1. Чому вчили у церковних школах?
2. Як вчили у початкових школах?
3. Чому вчили у полкових школах?
4. Чому вчили у січовій школі?
5. У яких містах знаходилися колегіуми?
6. Як називався вищий навчальний заклад козацької України?
7. Скільки років навчалися у Києво-Могилянській академії?
8. Чого навчали в Києво-Могилянській академії?
9. Що вам відомо про Григорія Сковороду?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті міста: Київ, Харків, Чернігів, Переяслав.
2. Випишіть з тексту вислів, який передає суть освіти січової школи.
3. Складіть речення зі слів: мандрував, селами, Григорій, і, хто, містами, Сковорода, всіх, та, хотів, вчив, українськими, цього.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Григорій Сковорода протягом 25 років подорожував по Україні. Він дуже мало спав – всього 4 години на добу. Влітку жив у лісах і полях. Полюбляв відпочивати на пасіках, біля вуликів. Взимку Григорій Сковорода зупинявся в монастирях або в знайомих. Його радо приймали в багатьох родинах, адже Григорій Сковорода був дуже відомою людиною.

Ще за життя Сковороди про нього ходило багато легенд. Наприклад, цариця Катерина II кликала його жити в тогочасну столицю Росії – Петербург. Але сидячи на пагорбі з пастухами, біля отари овець, Григорій Сковорода відповів: «Не поїду! Мені сопілка і вівця дорожче царського вінця»!

У 72-річному віці Григорій Сковорода зупинився у свого знайомого в мальовничому селі Іванівка, що на Харківщині. Одного разу він власноруч почав копати землю. Коли його спитали, що він робить, то почули відповідь: «Пора мені кінчати свою мандрівку». Потім він пройшовся селом і попрощався зі всіма знайомими людьми. Переодягнувшись у чистий одяг, ліг на лаву та помер.

На своєму надгробку Григорій Сковорода заповів написати слова «Світ ловив мене, та не спіймав».

Особисті речі Григорія Сковороди

ТЕМА 2

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

На минулому уроці ви дізналися про освіту козацької України та про життя Григорія Сковороди. Пригадайте, чому вчили в церковних школах? Які «науки» викладали в січовій школі? Як називався вищий навчальний заклад козацької України? Скільки років навчали у Києво-Могилянській академії? Чому вчили в цій академії? Що вам відомо про Григорія Сковороду?

На цьому уроці ви познайомитеся із усною народною творчістю та дізнаєтеся про літописання часів козаччини..

Козацькі часи багаті на історичні події. Протягом багатьох десятиліть на теренах України відбувалися битви, заворушення, козацькі ради, приймалися доленосні рішення. Український народ оспівував важливі події та історичних героїв у думах і піснях. Склав багато переказів, легенд, прислів'їв та приказок. З часом були забуті імена авторів, які придумали пісні чи думи, і вони стали народними. Ці твори передавалися усно від покоління до покоління. Усні твори, які подобалися народу, ширилися по всій Україні.

Творцями й виконавцями дум були народні співці – **кобзарі,** які жили серед козаків, брали участь у військових походах і битвах, оспівували подвиги захисників рідної землі. Вони своїми піснями розпалювали народний гнів, закликали людей приєднуватися до козацького війська.

Козак Мамай (з кобзою)

Головними героями козацьких дум і пісень був Богдан Хмельницький зі своїми соратниками, ватажки гайдамацьких повстань Максим Залізняк та Іван Гонта, очільник опришківського руху Олекса Довбуш та інші.

Створюючи пісні та думи, народ дещо змінював дійсні події, прикрашав їх, наділяв

народних улюбленців могутньою силою. Наприклад, у пісні **«Чи не той то хміль»,** народ так змальовував гетьмана Богдана Хмельницького:

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой, той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що по пиві грає,
Ой, той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.
Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой, той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне…

У козацькі часи народ любив слухати оповідників і казкарів. Казки у той час змальовували жадібних панів, мудрих селян, мужніх козаків. У цей час застосовувалося безліч приказок і прислів'їв. Наприклад: «Який пан, такий і жупан», «Висипав хміль із міха, наробив ляхам лиха», «Береженого Бог береже, а козака шабля стереже», «Степ і воля – козацька доля» та інші.

Великої популярності за часів козаччини набуло написання історичних творів. Найбільш популярними були **козацькі літописи**.

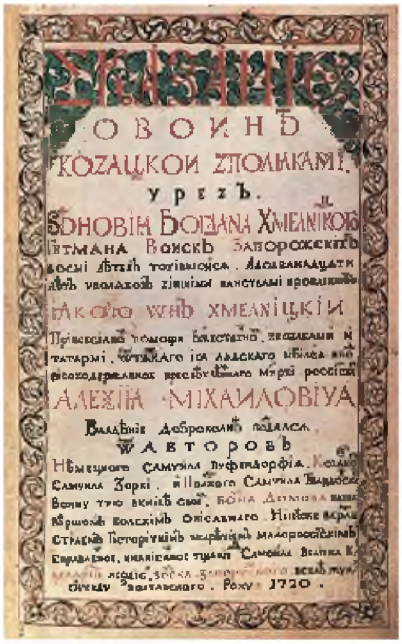
ОВОИНЪ
КОЗАЦКОИ ЗПОВИКАМІ.
УРЕЗЪ.
ВЪНОВІИ БОГДАНА ХМЕЛНИКОВ
ГЇТМАНА ВОИСКЪ ЗАПОРОЖСКИХЪ
ДОСНІ ЛѢТІЙ ТОТІВШОСЯ . ДЕСЯТКАДЦАТИ
ДВЪ УВОЛАКОВ ЗІЛНЫМЫ ВАНСТВЫ ПРОВШИВ
АКОВО WНЪ ХМЕЛНІЦКІИ
Пріѣхавшіи тамо блистательно, звѣздами и
татарми, отъ каго іа ласкаго вѣнца вѣнц
всехдрѣвнѣйшаго преобывшаго мирѣ россіи
АЛЕХІИ МІХАИЛОВІУА
Владѣніе добропокой пѣлася,
ЖАТОРОВЪ
Нѣмцкого Самуила Іофпторфія. Коллек
Самуила Зорки . и Пляхого Самуила Бадовск
Всему тую вкоиѣ сыи. Бога Дѣтопса вашс
Кршеной Колскимъ описалъ. Нынѣ кирил
Стараніе Історитиимъ мѣрилымъ малороссіискимъ
Сводилъ, инлѣлъ тщаніе Самуила Величка К
Малыя лѣтописи, зѣло Запорожского всѣхъ тур
отчизны Завлавского . Року 1720 .

Титульна сторінка літопису Самійла Величка

У цих творах описувалася історія Української козацької держави. Головна увага у козацьких літописах приділялася Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Звісно, не всі тогочасні літописи збереглися до нашого часу, але деякі вціліли. Відомими є козацькі літописи **Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка.** Цінним є те, що літописці під час написання своїх творів були свідками багатьох тогочасних подій. Також при створенні літописів їх автори використовували значну кількість іноземних джерел та листів, універсалів, розпоряджень із гетьманської канцелярії. Козацькі літописи були написані тогочасною українською мовою.

Самійло Величко

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Кобзар – український народний співець, музикант.
Дума – усний народний твір про життя козаків.
Козацький літопис – історико-літературний твір, присвячений козацьким війнам.

ІМЕНА

Самійло Величко – козацький літописець.
Григорій Грабянка – козацький літописець.
Самовидець – козацький літописець.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Народна пісня про зруйнування Запорозької Січі

Ой Боже. Боже, зглянься на нас,
Дай же нам кращої долі.
Ой Боже. Боже, зглянься на нас,
Визволи нас із неволі.
Ой Боже. Боже, зглянься на нас,
Зніми тяжкії кайдани,
Що крають тіло козацькеє
Болять кривавії рани.
Була колись Україна,
Були вкраїнські гетьмани,
Лиш Катерина, вража мати,
Розбила Січ, зруйнувала.
Зруйнувала вона Січ,
А козаків розігнала.
Ой тоді, тоді Україна
Та й безталанною стала.
Ой Боже. Боже, зглянься на нас,
Дай же нам кращої долі.
Ой Боже. Боже, зглянься на нас,
Визволи нас із неволі.

ЗАПИТАННЯ

1. Які твори відносяться до усної народної творчості?
2. Хто розповсюджував думи та пісні?
3. Про що співалося у козацьких думах і піснях?
4. Хто був героєм історичних пісень та дум?
5. Які події описувалися у козацьких літописах?
6. Хто був автором козацьких літописів?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті прислів'я козацької доби та перепишіть їх у зошит.
2. Поясніть значення переписаних прислів'їв.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Кобза була улюбленим музичним інструментом запорозьких козаків. Багато гетьманів України полюбляли грати на кобзі. Серед кобзарів було багато сліпих, як від народження, так і тих, хто втратив зір у дорослому віці. Українських козаків, які потрапили в полон до турків чи татар і здійснили невдалу спробу втекти на Батьківщину, осліплювали. Такі люди ставали кобзарями. Їх водили хлопчики-поводирі. Вони відвідували села і міста, співали пісні й думи на різні смаки. Ходили по селах цілий рік, окрім морозних зим та під час жнив (збору урожаю). За музику й пісні люди віддячували кобзарям продуктами й грошима.

Пісні кобзарів виховували в українців любов до Батьківщини, повагу до оточуючих людей. Тарас Шевченко писав, що як поет зростав на піснях і думах кобзарів, і з великої поваги до цих народних співців назвав свою першу збірку творів – «Кобзар».

Сліпий музика

ТЕМА 3
ТЕАТР І МУЗИКА

Минулого разу ви знайомилися з усною народною творчістю та козацьким літописанням. Пригадайте, які твори відносяться до усної народної творчості? Хто в козацькі часи розповсюджував думи та пісні? Про що співалося у козацьких думах і піснях? Хто був героєм історичних пісень та дум? Які події описувалися у козацьких літописах? Назвіть авторів козацьких літописів.

Сьогодні ви дізнаєтеся про розвиток театру і музики в козацькій Україні.

Театр – це вид мистецтва, у якому актори грають певні ролі перед глядачами. Перші вистави в Україні були зіграні в навчальних закладах (школах, колегіумах, академіях). За попередньо складеним текстом двоє чи більше учнів, одягнених у відповідні костюми, перед гуртом школярів та запрошених гостей розігрували окремі сценки релігійного змісту. Поступово сценарій ускладнювався, а кількість акторів збільшувалалася.

Розвиток українського театру тісно пов'язаний із діяльністю Києво-Могилянської академії. Її студенти, мандруючи містами й селами України, ставили вистави. Найбільшої популярності набули новорічні, різдвяні та великодні вистави. Для цього готувалися **декорації**, шилися костюми, використовувалися музичні інструменти тощо.

На ярмарках та базарах діяли тимчасові театри – **балагани.** Їх актори ставили вистави з історії та щоденного життя місцевого населення. Головними героями вистав були козаки, пани, шинкарі, студенти і селяни. Вистави були улюбленим видовищем для простого люду.

У **Глухові** при дворі останнього гетьмана України **Кирила Розумовського** був створений театр, де ставилися комедії. **Комедія** – це вистава, у якій висміювалися негативні сторони суспільного життя. У цьому театрі виконувалися комедії як вітчизняних, так і закордонних авторів.

Особливої популярності у добу козаччини набув ляльковий театр – **вертеп**. Він мав форму двоповерхової дерев'яної скриньки. На першому поверсі вертепу відображалося земне життя людей, а на другому зображувалося життя на небі – серед богів.

Студенти-актори

Під супровід танців і співів у вертепі розігрувалися комічні сценки з життя, а персонажі мали вигляд ляльок, які розмовляють народною мовою. У вертепах зображувалося життя і дії простих людей, показувався їхній розум, дотепність і кмітливість.

Вертеп

У козацькі часи розвивалося музичне мистецтво. Україною мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, пісні яких були зрозумілі й популярні серед простих людей.

Великою популярністю користувалися **троїсті музики**, які грали, переважно, на скрипці, сопілці та бубоні. Вони виступали на ярмарках, весіллях та інших святах.

У Києво-Могилянській академії існував хор та оркестр. З її стін вийшли відомі українські композитори того часу: Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артемій Ведель.

У Глухові діяла музична школа, яка виховала багато відомих співаків і музик.

Різдвяний вертеп

Троїсті музики *(малюнок М. Маловського)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Театр – це вид мистецтва, у якому актори грають певні ролі перед глядачами.
Декорація – оформлення сцени.
Балаган – тимчасовий театр, який діяв на ярмарках, базарах або народних гуляннях.
Комедія – це вистава, у якій висміювалися негативні сторони суспільного життя.
Вертеп – ляльковий театр-скринька.
Троїсті музики – музиканти, які одночасно грають на трьох інструментах.

ІМЕНА

Максим Березовський – український композитор.
Дмитро Бортнянський – український композитор.
Артемій Ведель – український композитор.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке театр?
2. Хто грає в театрі?
3. Де в Україні були зіграні перші театральні вистави?
4. Що таке балаган?
5. Про що грали в тогочасних виставах?
6. Що таке вертеп?
7. Що таке комедія?
8. Хто такі троїсті музики?
9. Назвіть українських композиторів першої половини XVIII (18) століття.

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть нові поняття у зошит.
2. Знайдіть на карті міста: Київ, Глухів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

З посиленням кріпацтва поміщикам дозволялося створювати власні кріпосницькі театри. Така діяльність набула масового характеру серед панства у середині XVIII (18) століття. У таких театрах виступали талановиті актори-кріпаки. Одні поміщики засновували кріпацькі театри через любов до цього мистецтва, а інші – з метою отримання прибутків. Гастролі таких театрів давали можливість акторам-кріпакам подорожувати й бачити світ.

Найбільші кріпосницькі театри були у Кирила Розумовського та чернігівського поміщика Дмитра Ширая. У останнього в театрі працювало близько 200 чоловік, серед яких були оперні співаки, хор, оркестр та балетна група.

ТЕМА 4

АРХІТЕКТУРА ТА ЖИВОПИС

На минулому уроці ви познайомилися із розвитком театрального мистецтва й музики в козацькій Україні. Пригадайте, що таке театр? Хто там виступав? Що таке балаган? Які теми висвітлювалися у тогочасних виставах? Що таке вертеп? Хто такі троїсті музики? Кого з відомих українських композиторів того часу ви пам'ятаєте?

На цьому уроці ви познайомитеся із українською архітектурою та живописом доби козаччини.

Архітектура – це проектування та спорудження різноманітних будівель. У кожні часи будували різні будівлі. Козацька архітектура і будівництво розвивалися в Україні на місцевій, самобутній народній основі. У селах будувалися одноповерхові будинки з дерева, які називалися **хатами**. Стіни обмазувалися глиною, а потім білилися. Дах вкривався соломою. Підлогу встилали глиною та втрамбовували.

Українська хата *(перша половина XVIII (18) століття)*

У цей час відбулися значні зміни у будівлях козацької старшини. Вони будували кам'яні споруди, а найбільш заможна частина правлячої верхівки споруджувала вишукані палаци. Такі палаци прикрашалися скульптурами, оздоблювалися декоративними прикрасами і творами мистецтва. Розкішні палаци були зведені в **Києві, Батурині, Білій Церкві, Умані** та інших містах. Наприклад, **Маріїнський палац** у Києві був збудований для Олексія Розумовського – брата останнього гетьмана і чоловіка російської цариці Єлизавети.

Маріїнський палац *(сучасний вигляд)*

Велика увага у добу козацтва приділялася будівництву релігійних споруд. Відновлювалися зруйновані храми та будувалися нові церкви. Найбільш популярним архітектурним стилем тогочасної України було – **козацьке барокко**. У цьому стилі збудовано багато визначних пам'яток архітектури. Наприклад: Спасо-Преображенська церква у **Великих Сорочинцях** (1), Церква Феодосія Печерського в **Києві** (2), Церква святої Катерини в **Чернігові** (3), Спасо-Преображенський собор у **Прилуках** (4) та багато інших. Церкви будувалися не тільки як релігійні споруди, а і як оборонні укріплення від ворога. Товщина церковних стін сягала одного метра й більше. Вікна робили вузькими – бійницями. Самі будівлі були немов би витягнуті у гору – для зручності захисту та спостереження навкруги.

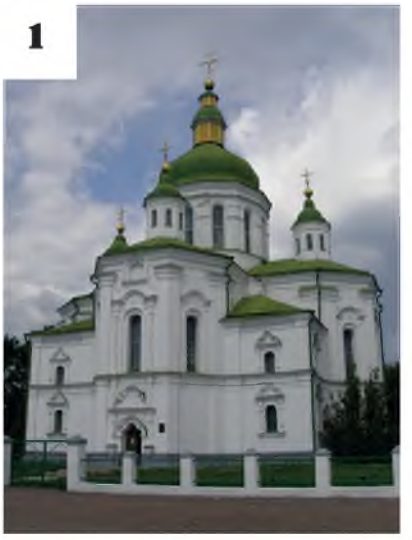

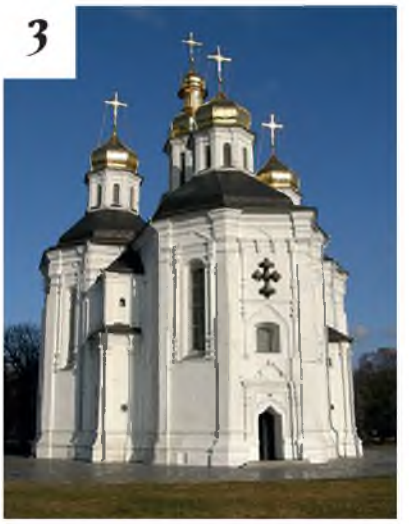

У козацькій Україні великої популярності набув живопис. З високою майстерністю українські художники передавали на іконах сцени релігійного змісту. Поруч з Ісусом Христом та іншими святими художники зображували впливових діячів тогочасної України.

Великої популярності в народі набуло малювання картини «Козак Мамай». На ній зображувався козак, який сидить схрестивши ноги. Він грає на кобзі, а поруч, на дереві, висить його зброя та чекає вірний кінь. Майже у кожній українській хаті можна було побачити таке зображення. Козака Мамая малювали на полотнах, стінах хат, на дверях, на віконницях, на печах, скринях і кахлі.

Розп'яття з лубенським полковником Леонтієм Свічкою *(кінець XVII (17) століття)*

Козак Мамай

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Архітектура – це проектування та спорудження різноманітних будівель.

Хата – одноповерховий сільський будинок.

Козацьке барокко – архітектурний стиль у якому будувалася більшість храмів України у другій половині XVII (17) – першій половині VIII (18) століття

Козак Мамай – улюблений герой народних картин XVIII (18) століття.

ЗАПИТАННЯ

1. Як будували хати у козацькій Україні?
2. Як називалися будинки, в яких мешкали заможні особи?
3. У яких містах України було збудовано палаци?
4. У якому стилі будувалися церкви в козацькій Україні?
5. Назвіть особливість українського іконопису в цей час?
6. Хто був головним героєм українських народних картин?
7. На яких предметах побуту зображувався козак Мамай?

ЗАВДАННЯ

1. Намалюйте козацьку зброю.
2. Користуючись змістом тексту, співставте назви церков та міст, у яких вони були збудовані:

Спасо-Преображенська церква	Чернігів
Церква Феодосія Печерського	Прилуки
Церква святої Катерини	Великі Сорочинці
Спасо-Преображенський собор	Київ

3. Складіть речення зі слів: нескореності, народу, козак, і, втілював, свободи, українського, Мамай, дух.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На території земель Запорозької Січі в місті Самарі (сучасний Новомосковськ) був збудований Троїцький собор. Це дерев'яна церква, зроблена без жодного залізного цвяха. Її архітектор, народний майстер Яким Погребняк, вважав недоречним використання цвяхів, якими прибивали Ісуса до хреста.

Ця споруда має дев'ять куполів і висотою сягає до 65 метрів. В Україні – це єдиний збережений дерев'яний храм з такою кількістю куполів. Троїцький собор є винятковою пам'яткою дерев'яної архітектури України. Він належить до 100 найкращих дерев'яних споруд світу.

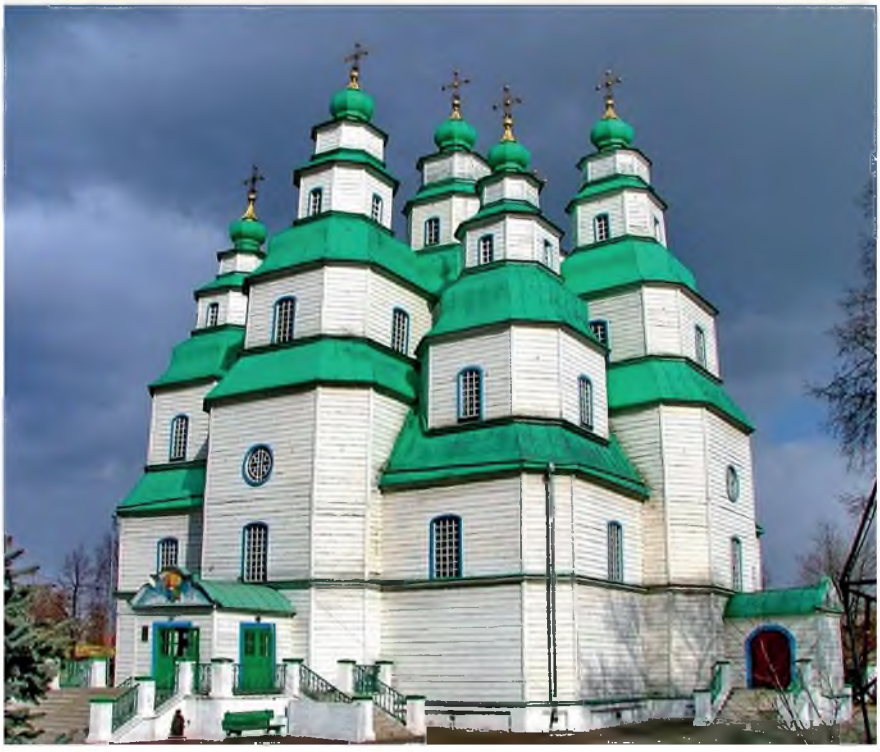

Троїцький собор

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

«КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ»

У козацькій Україні рівень освіти був високим. Дітей навчали у початкових школах: **церковних, полкових і січовій**. Навчатися могли всі, незалежно від походження. У початкових школах учні вчилися читати, писати, рахувати, співати тощо. Хто хотів більше знати, той міг навчатися у колегіумах та **Києво-Могилянській академії**.

У Києво-Могилянській академії навчалося багато відомих українців. Зокрема, **Григорій Сковорода**, який був мандрівним філософом. Він ходив по селах і містах України, вчив дітей і писав вірші, у яких описував життя українського народу, засуджував нерівність і несправедливість серед людей.

У цей час популярності набули пісні та думи, у яких оспівувалася боротьба українського народу за волю та краще життя. Творцями й виконавцями дум були народні співці – **кобзарі**. Історичну правду про минуле українського народу передавали козацькі літописці **Самовидець**, **Григорій Грабянка та Самійло Величко**. У своїх творах – **козацьких літописах**, вони описували Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького та події, які відбулися пізніше.

У добу козаччини в Україні виникає театр. Перші вистави в Україні були зіграні в навчальних закладах (школах, колегіумах, академіях). Студенти Києво-Могилянської академії, мандруючи містами й селами України, ставили вистави. Найбільшої популярності набули новорічні, різдвяні та великодні вистави. Для цього готувалися **декорації**, шилися костюми, використовувалися музичні інструменти тощо.

На ярмарках та базарах діяли тимчасові театри – **балагани**. Актори ставили вистави з історії та щоденного життя місцевого населення. Головними героями вистав були козаки, пани, шинкарі, студенти і селяни. Вистави були улюбленим видовищем для простого люду. Особливої популярності набув ляльковий театр – **вертеп**. Він мав форму двоповерхової дерев'яної скриньки. На першому поверсі вертепу відображалося земне життя людей, а на другому зображувалося життя на небі – серед богів.

У козацькі часи розвивалося музичне мистецтво. Україною мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, пісні яких були зрозумілі й популярні серед простих людей. На ярмарках, весіллях та інших святах виступали **троїсті музики**.

У другій половині XVII (17) – першій половині VIII (18) століття мешканці України будували одноповерхові будинки з дерева – **хати**, а правляча

верхівка жила у **палацах**, які прикрашалися скульптурами, прикрасами і творами мистецтва.

У цей час будується багато церков у стилі **козацького барокко**. Ці споруди будувалися не тільки як релігійні будівлі, а і як оборонні укріплення. Товщина стін сягала більше одного метра. Вікна робили вузькими – бійницями. Самі будівлі були немов би витягнуті у гору – для зручності захисту та спостереження навкруги.

Великої популярності набув живопис. Народні майстри малювали не тільки ікони, а й картини на світську тематику. Улюбленим героєм таких картин став – **козак Мамай**. Його малювали на полотнах, стінах хат, на дверях, на віконницях, на печах, скринях і кахлі.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**Який із перелічених закладів давав початкову освіту:**	а) Харківський колегіум; б) церковна школа; в) Києво-Могилянська академія.
2	**Хто був мандрівним філософом:**	а) Самійло Величко; б) Петро Могила; в) Григорій Сковорода.
3	**Творцями й виконавцями дум були:**	а) кобзарі; б) літописці; в) троїсті музики.
4	**Козацький літопис – це:**	а) збірка віршів; б) опис історичних подій; в) оповідання з малюнками.
5	**Хто із зазначених діячів був козацьким літописцем:**	а) Самійло Величко; б) Григорій Сковорода; в) Пилип Орлик.
6	**Місце, у якому актори грають певні ролі перед глядачами, називається:**	а) канцелярія; б) церква; в) театр.

7	**Вертеп – це:**	а) новорічні свята; б) ляльковий театр в) оформлення сцени.
8	**Музиканти, які одночасно грають на трьох інструментах, називаються:**	а) капела бандуристів; б) церковний хор; в) троїсті музики.
9	**Правляча верхівка мешкала у:**	а) хатах; б) палацах; в) балаганах.
10	**Улюбленим героєм народних картин був:**	а) козак Мамай; б) Богдан Хмельницький; в) Іван Гонта.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. Із запропонованих портретів відомих українців вкажи Григорія Сковороду:

1

2

3

2. Напиши будь-які 5 дат, які входили б у хронологічні межі:
друга половина XVII (17) – перша половина VIII (18) століття.

РОЗДІЛ VII

УКРАЇНА У XIX (19) СТОЛІТТІ

У цьому розділі ви познайомитеся з життям наших предків у XIX (19) столітті в різних куточках України, які потрапили під владу інших держав – Російської та Австро-Угорської імперій. Дізнаєтеся про спроби боротьби українців з чужоземними режимами та подальшим знищенням всього українського цими імперіями.

Сьогодні ви дізнаєтеся про складне життя українців під владою Росії та селянський рух на чолі з Устимом Кармелюком.

ТЕМА 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX (19) СТОЛІТТЯ. УСТИМ КАРМЕЛЮК

На початку XIX (19) століття переважна частина українських земель входила до складу Російської імперії. Лівобережна, Правобережна та Південна Україна і Слобожанщина були поділені на губернії. Ними керували губернатори, яких призначав російський цар. Як правило, губернаторами українських губерній призначалися російські чиновники.

Російська влада заборонила вживати слово **«Україна»**. Лівобережні та центральні землі назвали **Малоросією**, Правобережну Україну – **Південно-Західним краєм**, а Південну Україну – **Новоросією.**

Українські землі у складі Російської імперії

Українська мова була заборонена для викладання у школах. Її було замінено на російську. Усі документи велися виключно російською мовою. Більшість українського панства, чиновників, духовенства, заможного міщанства перейшли на вживання російської мови.

У першій половині XIX (19) століття в Україні основним заняттям було сільське господарство. Переважна більшість українських земель перебувала у володінні поміщиків. Поміщицькі господарства існували за рахунок праці селян-кріпаків. Для збільшення власних прибутків поміщики збільшували панщину для кріпаків, що призводило до подальшого зубожіння українського селянства. Особливо важким було становище селян на Правобережній Україні. У багатьох селах цього краю панщина складалася з 5-6 днів на тиждень, а на Поділлі в деяких маєтках селяни працювали весь тиждень, не маючи вільного часу для власних потреб. Вони ставали повністю безправними. Пани могли продати кріпаків, обміняти, подарувати чи покарати.

Продаж кріпаків *(картина М. Нєвєрова)*

У поміщицьких маєтках розвивалося тваринництво. Розводили коней, велику рогату худобу, овець. Українська вовна постачалася на місцеві та російські фабрики, а також вивозилася за кордон.

У цей період в Україні виникають перші цукроварні та збільшуються посіви цукрових буряків. До середини XIX (19) століття кількість цукрових заводів зросла до 200. Також почалося будівництво перших заводів і

фабрик. На машинобудівних заводах розпочався випуск знарядь праці та перших парових двигунів.

Але багато поміщицьких господарств України були вкрай відсталими. Землю обробляли кріпаки застарілими знаряддями праці: плугами, косами і серпами. Зібраний урожай поміщики вивозили за кордон або продавали на ярмарках та місцевих базарах.

Важке життя селян-кріпаків змушувало їх протестувати. Вони відмовлялися ходити на панщину, виконувати різноманітні повинності, підпалювали маєтки, тікали від поміщиків тощо. Особливого розмаху набув селянський рух на Поділлі. Його очолив **Устим Кармелюк**. У селянських виступах брали участь близько 20 тисяч селян-бунтарів. Разом із своїми однодумцями-побратимами Устим Кармелюк нападав на панські маєтки, захоплював їхнє майно та худобу і роздавав бідним селянам. Кілька разів Кармелюка ловили, арештовували й засилали до Сибіру, але він звідти тікав і далі продовжував боротьбу проти панського гніту. Виступи селян під керівництвом Устима Кармелюка тривали майже чверть століття.

Устим Кармелюк *(портрет В. Тропініна)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Малоросія – назва Центральної та Лівобережної України в російських офіційних документах.

Поміщик – власник земель, на яких проживали селяни, господар кріпаків.

ІМЕНА

Устим Кармелюк – очільник селянського руху на Правобережній Україні.

ЗАПИТАННЯ

1. Як росіяни назвали українські землі?
2. Кого призначали очільниками українських губерній?
3. Чому росіяни заборонили вживати слово «Україна»?
4. Які галузі господарства розвивалися в Україні в першій половині XIX (19) століття?
5. Що таке панщина?
6. Якою була панщина на Правобережній Україні?
7. Яку продукцію виготовляли на нових заводах і фабриках?
8. Як протестували селяни проти свого важкого становища?
9. Що вам відомо про Устима Кармелюка?

ЗАВДАННЯ

1. Користуючись картою, випишіть у зошит всі губернські центри України.
2. Складіть речення зі слів: символом, є, і, Кармелюк, нескореності, українського, Устим, свободи, духу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Устим Кармелюк народився у кріпацькій родині на Поділлі. Коли йому виповнилося 17 років, його поміщик віддав на 25-річну службу в царську армію. Устим Кармелюк не хотів служити російському уряду, тому й втік. Його спіймали і засудили до 500 ударів батогами, після чого знову відправили до війська. На шляху до армії Устим Кармелюк втік і, повернувшись у рідний край, підняв селянське повстання проти поміщиків та російської влади.

Через три роки його впіймали та засудили до страти. Потім замінили це покарання на 10-річну каторгу в Сибір. Але по дорозі в заслання, Кармелюк втік, повернувся на Поділля і продовжив боротьбу. Через певний час його знову заареш-

тували та посадили до в'язниці. Разом із іншими арештантами він здійснив чергову втечу, під час якої був поранений і знову схоплений. Щоб Кармелюк не втік, його прикували до кам'яного стовпа Кам'янець-Подільської фортеці.

Знаючи бунтівний характер Устима Кармелюка, російські чиновники покарали його 101 ударом батога, затаврували розпеченим залізом і знову відправили до Сибіру. Наступних два роки Кармелюк був у в'язниці. Вже перебуваючи в Сибіру, він здійснив невдалу спробу втечі і був запроторений у набагато гірші умови. Тут, під час нічної бурі, Кармелюк виламав тюремні грати, зібрав сорочки всіх співкамерників і зв'язав їх у довге полотнище. Прив'язавши до кінця камінь, Кармелюк закинув цей «ланцюг» за огорожу в'язниці і разом із іншими бранцями втік.

Після цього Кармелюка знову арештували, але він розібрав стелю тюремної камери й втік. Його ще неодноразово арештовували, але він все ж тікав і боровся за краще життя українського селянства. Лише куля найманця зупинила Устима Кармелюка.

Пам'ятник Устиму Кармелюку *(с. Летичів, Хмельниччина)*

На минулому уроці ви познайомилися з життям українців у Російській імперії в першій половині XIX століття. Подумайте, чому російська влада заборонила вживати слово «Україна»? Пригадайте, які галузі господарства розвивалися в Україні в першій половині XIX (19) століття? Що таке панщина? Якою була панщина на Правобережній Україні? Яку продукцію виготовляли на нових заводах і фабриках? Хто очолив селянський рух на Правобережній Україні? Що робили селяни-бунтівники?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про життя українців на західноукраїнських землях в першій половині XIX (19) століття.

ТЕМА 2

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX (19) СТОЛІТТЯ

На початку **XIX (19) століття** західноукраїнські землі – **Східна Галичина, Буковина та Закарпаття** перебували у складі **Австрійської імперії**. Про розвиток цих земель іноземна влада не дбала, тому вони були відсталими провінціями, де основним видом діяльності було сільське господарство. Землеробство залишалося примітивним – використовувалися найпростіші знаряддя праці: рало, плуг, серп, коса. Урожайність була низькою, але й за таких умов більша частина зерна вивозилася до Австрії. Власні земельні наділи селян були настільки малими, що не забезпечували мінімальних життєвих потреб, тому місцеве населення часто голодувало.

Переважна більшість українських селян були кріпаками, які повністю залежали від панів-землевласників. У Австрійській імперії панщина складала три дні на тиждень, а влітку досягала шести днів на тиждень. Крім повинностей, селяни платити великі податки.

Українські землі у складі Австрійської імперії

Українці, які проживали в Австрійській імперії, зазнавали національних утисків. Їм насаджувалася чужа й незрозуміла німецька мова, яка була державною у цій країні. У початкових школах, які були створені на західноукраїнських землях, лише в однокласних закладах дозволялося навчати дітей рідною мовою, а у школах, де навчання тривало три-чотири роки, учні навчалися тільки німецькою мовою. Крім того, у Східній Галичині більшість земель належала полякам, і вони намагалися ополячити українців, на Буковині відбувалася румунізація українського населення, а на Закарпатті нав'язували угорську мову.

На Західній Україні повільними темпами створювалися промислові підприємства. Як правило, це були **мануфактури**, які діяли у маєтках великих землевласників. Поширеним на західноукраїнських землях було ткацтво. **Ткацтво** – це виробництво необробленої, грубої тканини. Українське полотно відправлялося до Австрії для подальшої переробки. Також із західноукраїнських земель у необробленому стані вивозилася нафта, ліс, шкіра до австрійських підприємств. Для власного користування

у західноукраїнських землях діяли дрібні майстерні з виготовлення керамічного посуду, обробки заліза та добування солі.

Австрійська влада свідомо гальмувала розвиток промисловості Західної України, робила з цих земель сировинний придаток імперії. Чиновники заявляли, що Галицькі землі з Буковиною можуть бути тільки постачальниками сировини для Австрії.

Ткацький верстат

На західноукраїнських підприємствах були найгірші умови праці в Австрійській імперії. Тут була найменша заробітна плата й водночас найдовший робочий день, який тривав від 10 до 12 годин, а нерідко й 14-16 годин на добу.

Вільні селяни із західноукраїнських земель ходили на заробітки в інші регіони або переселялися цілими родинами на інші землі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Східна Галичина, Буковина та Закарпаття – українські землі, які входили до складу Австрійської імперії у першій половині XIX (19) століття.

Мануфактура – дрібне підприємство з використанням технічних пристроїв.

Ткацтво – виробництво необробленої, грубої тканини.

На заробітки *(картина М. Кузнєцова)*

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Іван Франко про становище західноукраїнських селян

«У неврожайні роки в краю вибухав голод, люди жили кропивою, гірчицею та корою, цілими громадами тікали на Поділля, у Бессарабію і Бог знає куди, а бувало й таке, що їли трупи померлих людей…».

ЗАПИТАННЯ

1. Які західноукраїнські землі входили до складу Австрійської імперії?
2. Як жили селяни Західної України?
3. Яких утисків зазнавали жителі західноукраїнських земель?
4. Що таке мануфактура?
5. Яку продукцію та сировину вивозили із Західної України?
6. Які умови праці були на західноукраїнських підприємствах?

ЗАВДАННЯ

1. Складіть речення зі слів: Східна, до, землі, та, західноукраїнські, Закарпаття, імперії, входили, Галичина, Австрійської, Буковина, складу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

З давніх-давен західноукраїнські землі були багаті нафтою. Звичайно, нафту тоді ніхто не видобував, її брали з природних джерел, які виходили на поверхню землі. Людей, які займалися видобутком нафти, називали либаками. Спочатку нафту використовували для змащення коліс возів, щоб вони не скрипіли.

З часом люди дізналися, що нафта має цілющі властивості і нею змазували рани. Також з нафти робили таблетки для овець, щоб у них не випадала шерсть. Пізніше її почали заливати у спеціальні лампи й використовувати для освітлення приміщень.

Місцеве населення називало нафту «кип'ячкою», а місця, де вона виходила на поверхню – «мразями». У багатьох місцях Західної України були копанки-колодязі, наповнені нафтою.

У наш час на основі нафти виготовляють бензин, мастила, мазут, фарби, вазелін та інші мазі й креми тощо.

Збирачі нафти (либаки)

ТЕМА 3

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО

Минулого разу ви познайомилися з життям українців у Австрійській імперії в першій половині XIX (19) століття. Пригадайте, які західноукраїнські землі входили до складу Австрійської імперії? Як жили селяни Західної України? Яких утисків зазнавали жителі західноукраїнських земель? Яку продукцію та сировину вивозили із Західної України? Які умови праці були на західноукраїнських підприємствах?

Сьогодні ви дізнаєтеся про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

У середині XIX століття у середовищі українців з'являються сили, які здійснюють перші спроби для поліпшення життя простого люду. Першою з таких організацій було **Кирило-Мефодіївське братство**. Воно виникло у **Києві** в **1845 році.** Членами товариства були вчені, письменники і студенти. Всього 12 осіб. Серед них були відомі діячі науки, освіти та культури: **Микола Костомаров, Микола Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш** та інші.

На своїх зібраннях члени Кирило-Мефодіївського товариства обговорювали майбутню долю України. Вони виступали за ліквідацію кріпацтва та знищення царської влади. На думку братчиків, всі слов'янські народи повинні об'єднатися в єдину державу та жити мирно й дружно. Кирило-Мефодіївське товариство було таємною організацією, бо його учасники мріяли про те, що у майбутній слов'янській державі «не залишиться ні царя, ні царевича», а всі люди будуть мати рівні права й можливості.

Єдиних поглядів щодо здійснення своїх планів у братчиків не було. **Тарас Шевченко** пропонував революційним шляхом скинути царя, відмінити кріпацтво та встановити справедливу владу. Інші члени братства – **Микола Костомаров** та **Пантелеймон Куліш** вважали, що це потрібно робити мирним шляхом, через реформи, які змінили б життя українців на краще.

Головні ідеї братчиків були висвітлені у документі, який отримав назву **«Закон Божий або книга буття українського народу»**. У цьому документі різко засуджувалися царі й пани та поділ суспільства на стани. Натомість пропонувалося народне правління, рівність громадян та повага й любов між слов'янськими народами.

Микола Костомаров

Микола Гулак

Пантелеймон Куліш

Тарас Шевченко

Свої ідеї братчики поширювали в навчальних закладах Києва. Члени Кирило-Мефодіївського товариства спілкувалися зі студентами, яким довіряли, проводили диспути, читали вірші Тараса Шевченка, обговорювали майбутнє України.

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства була нетривалою. Воно проіснувало близько 14 місяців. Унаслідок доносу на початку **1847 року** його члени були заарештовані. Члени братства на слідстві нічого не сказали про організацію, не зреклися своїх поглядів і були суворо покарані. Російський цар Микола I власноруч затвердив вироки кожному члену братства.

Трагічною була доля Тараса Шевченка – людини, у якій російська влада вбачала найбільшу небезпеку. Його на 10 років віддали у солдати і заслали далеко за межі України. Сам Микола I дописав до вироку наступні слова: «**перебувати під суворим наглядом і заборонено писати й малювати**».

Кирило-Мефодіївське братство відіграло величезну роль у формуванні в Україні визвольного руху. Вперше, після зруйнування автономії в Україні, його члени знову порушили питання про волю народу та його майбутнє.

Тарас Шевченко у солдатах

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Самодержавство – одноосібна влада царя у державі.
Реформа – заходи, які призводять до змін у житті суспільства.
Стан – велике угрупування людей, яке має схожі права, обов'язки та спосіб життя.
Диспут – публічне обговорення важливої теми.
Автономія – право самостійного управління у певній частині держави.

ІМЕНА

Тарас Шевченко – письменник і художник, член Кирило-Мефодіївського братства.
Микола Костомаров – історик, член Кирило-Мефодіївського братства.
Микола Гулак – педагог, член Кирило-Мефодіївського братства.
Пантелеймон Куліш – письменник, член Кирило-Мефодіївського братства.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Уривок із документа «Закон Божий або книга буття українського народу»

«І пропала Україна. Але так здається. Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, а хоч з української крові були, але вже не розмовляли українською мовою і самі себе не називали українцями, а справжній українець, хоч був він з простого чи панського роду, тепер повинен не любити царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було раніше, так і тепер зосталось…».

ЗАПИТАННЯ

1. Як називалася таємна організація, яка намагалася поліпшити життя в Україні?
2. У якому році було створено Кирило-Мефодіївське братство?
3. У якому місті діяло Кирило-Мефодіївське товариство?
4. Хто входив до Кирило-Мефодіївського братства?
5. Скільки було членів у Кирило-Мефодіївському товаристві?
6. Як називався документ, у якому братчики розкривали свої погляди?
7. За що боролися члени Кирило-Мефодіївського братства?
8. У якому році російська влада припинила діяльність братства?
9. Яке покарання отримав Тарас Шевченко?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому діяло Кирило-Мефодіївське братство.
2. З поданих слів складіть назву документа Кирило-Мефодіївського братства: книга, народу, Божий, або, Закон, українського, буття.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства було викрито завдяки доносу студента Олексія Петрова. Йому постійно не вистачало грошей, часом він голодував і мав жалюгідний вигляд. Він проживав неподалік квартири, де збиралися члени Кирило-Мефодіївського братства. Одного разу Микола Гулак познайомився з Олексієм Петровим і запросив його у товариство. Тут він почув, як братчики обговорювали питання повалення царського режиму та скасування кріпацтва.

У лютому 1847 року Олексій Петров зробив усний донос керівнику навчальних закладів Київської губернії. Потім зробив це письмово. Пізніше потрапив на прийом до ще вищого керівництва й там все детально доповів.

Після таких дій про діяльність Кирило-Мефодіївського братства стало відомо поліції, а потім було проінформовано й російського царя. Розпочалися арешти. Якщо у деяких братчиків поліція знаходила «заборонені» документи, то в Тараса Шевченка, крім його віршів та малюнків, нічого не знайшли. Прочитавши твори, російські чиновники особливо обурились віршем «Сон».

Тараса Шевченка відправили у солдати, а його «Кобзар» було заборонено й вилучено з продажу.

Тараса Шевченка везуть на заслання *(картина М.Самокиша)*

ТЕМА 4

СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ

На минулому уроці ви познайомилися з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Пригадайте, у якому році було створено Кирило-Мефодіївське братство? У якому місті діяло це товариство? Хто входив до його складу? Як називався документ, у якому братчики розкривали свої погляди? За що боролися члени Кирило-Мефодіївського братства? У якому році братчиків було арештовано? Яке покарання отримав Тарас Шевченко?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про скасування кріпацтва та розвиток промисловості на українських землях.

Переважна більшість українських земель у XIX (19) столітті перебувала у складі Російської імперії. Промисловість цієї держави була відсталою. На поміщицьких підприємствах працювали кріпаки, яким не виплачувалася заробітна плата. Якість виробів була низькою. Умови праці кріпаків були незадовільними.

Щоб зробити зміни в імперії на краще, російський цар провів селянську реформу. **19 лютого 1861 року** ним було оголошено про скасування кріпосного права. За цією реформою селяни ставали особисто вільними. Тепер поміщики не мали права купувати, продавати або дарувати селян. Відтепер селяни могли самостійно вступати в шлюб без дозволу поміщика, мали право самостійно торгувати або займатися промислами, могли віддавати своїх дітей у навчальні заклади або на державну службу, купувати рухоме та нерухоме майно, вільно розпоряджатися нажитим майном та успадковувати його.

Землі залишалися у поміщиків. Панам надавалися широкі права щодо зменшення площ селянських земель. Після селянської реформи багато колишніх кріпаків залишилися зовсім безземельними або отримали такі наділи, урожаї з яких не могли прогодувати селянські родини.

За реформою селянам пропонувалося викупити землю у своїх поміщиків, але ті завищували ціни, тому селян, які викупили земельні наділи

було дуже мало. Крім того, пани залишали собі найкращі (родючі) землі, не дозволяли селянам користуватися випасами, водопоями, луками та іншими угіддями.

Після скасування кріпацтва в Україні поступово збільшується кількість заводів і фабрик. Для перевезення товарів по регіонах країни будується залізниця. Перша залізниця в Україні була збудована у **1865 році**. Вона з'єднала Одесу з Балтою. Із розвитком транспорту зріс попит на метал і паливо. Відповідно почали розвиватися вугільна, залізорудна та металургійна галузі. На шахтах Донбасу видобувалася найбільша кількість вугілля в Російській імперії.

Селянам оголошують про скасування кріпацтва
(картина Б. Кустодієва)

У кінці XIX (19) в Україні було збудовано близько 30 великих металургійних та машинобудівних заводів, на яких вироблялися парові машини, технічні пристрої, різноманітні деталі тощо. Збільшення кількості підприємств потребувало робочої сили. На заводи йшли працювати безземельні та малоземельні селяни.

Умови праці робітників були тяжкими. Особливо важкою та небезпечною була робота на вугільних шахтах. Робочий день тогочасного робітника тривав по 12 годин, а іноді доходив і до 15. Цехи фабрик і заводів були тісними й задушливими. Поруч з дорослими робітниками, щоб заробити кошти на прожиття, працювали жінки й діти. Частими випадками на підприємствах були травми та каліцтво.

Добування вугілля

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Металургія – одержання металів з руд.
Машинобудування – виробництво машин та інструментів.
1861 рік – скасування кріпацтва в Російській імперії.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Із маніфесту російського царя Олександра II про скасування кріпацтва

«… в силу нових положень, кріпосні люди отримають повні права вільних сільських обивателів. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування їх садибу, а для забезпечення їх побуту визначену в положеннях кількість польової землі та інших угідь…».

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році було скасовано кріпацтво?
2. Які права отримували звільнені з кріпацтва селяни?
3. Які права залишалися у поміщиків?
4. У якому році була збудована перша залізниця в Україні?
5. Які галузі промисловості розвивалися в Україні в другій половині XIX (19) століття?
6. Які умови праці були в українських робітників у другій половині XIX (19) століття?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття, у якому було скасовано кріпацтво.

2. Знайдіть на сучасній карті України міста: Одеса, Харків, Донецьк, Луганськ.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На території України в кінці XIX (19) століття швидкими темпами йшло будівництво залізничних колій. Для обслуговування підприємств та населення не вистачало закуплених за кордоном паровозів. До 1900 року їх виробництво було налагоджено у Харкові та Луганську. Перші паровози рухалися за допомогою дров, наче піч на колесах. Кочегар кидав дрова у спеціальний отвір – топку і гаряче повітря (пар) рухало паровоз, а дим виходив через трубу. Щоб така техніка рухалася, потрібно було постійно підкидати дрова. Пізніше дрова замінили на вугілля. До паровоза був прикріплений вагон із вугіллям і кочегар лопатою кидав його в топку.

Паровози перевозили вагони з пасажирами. Вагони поділялися на три класи. Найнижчими були вагони третього класу. У них у передній частині не було даху. І якщо йшов дощ, то пасажирам нічого не залишалося, як залазити під лави й далі продовжувати свою подорож.

Першими залізничними квитками були латунні жетони, на яких було вибито номер та станцію призначення.

Паровоз XIX (19) століття

ТЕМА 5

ЗАБОРОНА УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА. ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 РОКУ. ЕМСЬКИЙ УКАЗ 1876 РОКУ

Минулого разу ви дізналися про скасування кріпацтва та розвиток промисловості на українських землях. Пригадайте, у якому році було скасовано кріпацтво? Які права отримували звільнені з кріпацтва селяни? Які права залишалися у поміщиків? У якому році була збудована перша залізниця в Україні? Які галузі промисловості розвивалися в Україні в другій половині XIX (19) століття? Які умови праці були в українських робітників у другій половині XIX (19) століття?

Сьогодні ви дізнаєтеся про заборону царським урядом українського слова.

Протягом багатьох років XIX (19) століття російська влада робила всі спроби, щоб українці забули своє минуле. Але в народі співали українські пісні і думи, слухали перекази про героїчне минуле та козаччину.

Наступ на українське слово розпочав російський міністр внутрішніх справ **Петро Валуєв**. Він вважав, що книги, надруковані українською мовою, можуть викликати інтерес у мешканців України до свого минулого та сприяти виникненню боротьби українського народу за свою незалежність.

У **1863 році Петро Валуєв** видав таємний циркуляр. **Циркуляр** – розпорядження вищого органу з роз'ясненням. Згідно з **Валуєвським циркуляром** по всій території України заборонявся друк церковної літератури та підручників українською мовою. Валуєв стверджував, що української мови не було, немає і бути не може.

Дія Валуєвського циркуляру тривала багато років. Деякі українські діячі зустрічалися з Петром Валуєвим і просили відмінити заборону друку

українських книг. На всі прохання російський чиновник відповідав відмовою.

Після переходу Валуєва на іншу посаду було послаблено контроль російською владою українського питання. У **1874 році** українські активісти викупили газету **«Київський телеграф»** і почали в ній висвітлювати події з життя українського народу. На сторінках цієї газети розміщувалися матеріали, у яких висвітлювалося майбутнє України під владою Російської імперії.

Активізація українського руху була недовподоби російському режиму, тому **в 1876 році цар Олександр II видав Емський указ**. Цей документ був спрямований на витіснення української мови з культурного життя та дозволяв українцям використовувати рідну мову лише у побуті. За Емським указом заборонялося:

– ввозити книги, написані українською мовою на територію Російської імперії;
– друкувати будь-які книги українською мовою;
– видавати та перекладати з іноземної на українську мову тексти для нот;
– ставити театральні вистави українською мовою;
– влаштовувати концерти з українськими піснями;
– вчити дітей українською мовою в початкових школах.

Російська влада наказувала місцевим адміністраціям посилити нагляд за початковими школами, щоб там не відбувалося викладання українською мовою. Також наказувалося вилучити з бібліотек книги надруковані українською мовою.

На підставі Емського указу було заборонено видання газети «Київський телеграф», звільнено низку професорів-українців із університетів, закрито діяльність українських наукових товариств тощо. **Російська влада на багато десятиліть заборонила використання української мови та переслідувала все українське.**

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Циркуляр – розпорядження вищого органу з роз'ясненням.
Валуєвський циркуляр – документ, який забороняв друк книг українською мовою.
Емський указ – розпорядження російського царя, спрямоване на витіснення української мови з культурного життя.
1863 рік – видання Валуєвського циркуляру.
1876 рік – підписання російським царем Емського указу.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Витяг з Валуєвського указу 1863 року

«... ніякої малоросійської (української) мови не було, немає і бути не може, і що наріччя, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, зіпсована впливом на неї Польщі…

Пропуск книжок малоросійською (українською) мовою як духовного змісту, так і навчальних та взагалі призначених для початкового читання народу, припинити…».

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке циркуляр?
2. У якому році було видано Валуєвський циркуляр?
3. Про що йшлося у Валуєвському циркулярі?
4. У якій газеті українські активісти друкували матеріали про Україну?
5. У якому році було підписано Емський указ?
6. Що забороняв Емський указ?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому було підписано Валуєвський циркуляр та Емський указ.
2. Визначте хронологічну послідовність історичних подій: Емський указ, скасування кріпацтва, Валуєвський циркуляр.
3. Співставте дати з подіями:

Емський указ	1863 рік
Валуєвський циркуляр	1874 рік
Викуп українськими активістами газети «Київський телеграф»	1876 рік

ЦІКАВО ЗНАТИ

Після викупу активістами українського руху газети «Київський телеграф» у ній з'явилося багато публікацій про економічне та культурне життя на українських землях. Серед осіб, які публікувалися в цій газеті, був і автор національного гімну «Ще не вмерла Україна» – Павло Чубинський. Після виходу Емського указу, Павла Чубинського було вислано з Києва із забороною проживати в Україні. Решту років Чубинський доживав у Петербурзі. Похований Павло Чубинський у Борисполі.

Павло Чубинський

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

«УКРАЇНА В XIX (19) СТОЛІТТІ»

На початку XIX (19) століття **переважна частина українських земель (Лівобережна, Правобережна, Південна Україна і Слобожанщина) перебувала у складі Російської імперії.** Західноукраїнські землі входили до Австрійської імперії. Чужоземні влади намагалися якомога швидше зробити з українських земель звичайні провінції.

Російська влада заборонила вживати навіть слово **«Україна»**, замінивши його спеціально вигаданим поняттям «Малоросія». На українських землях, які належали Російській імперії, нав'язувалася російська мова. Навчання у школах, гімназіях та університетах відбувалося російською мовою. Всі документи також потрібно було заповнювати чужою мовою. Українське духовенство, дворянство та частина мешканців міст перейшли на використання російської мови. Українська мова вважалася мовою неосвічених селян.

У **1863 році** вийшов **Валуєвський циркуляр**, за яким заборонявся друк церковної літератури та підручників українською мовою. Автор цього документа, Петро Валуєв вважав, що української мови не було, немає і бути не може.

У **1876 році** російський **цар Олександр II** видав **Емський указ,** у якому заборонялося: ввозити книги, написані українською мовою на територію Росії, друкувати будь-які книги українською мовою, ставити театральні вистави українською мовою, влаштовувати концерти з українськими піснями, вчити дітей українською мовою в початкових школах тощо.

В австрійській імперії українці також зазнавали національних утисків. Їм насаджувалася чужа й незрозуміла німецька мова. Крім того, у Східній Галичині більшість земель належала полякам і вони намагалася ополячити українців. На Буковині відбувалася румунізація українського населення, а на Закарпатті нав'язували угорську мову.

У середині XIX століття у середовищі українців з'являються сили, які здійснюють перші спроби для поліпшення життя простого люду. Однією з таких організацій було **Кирило-Мефодіївське братство**, яке виникло **у Києві** в **1845 році**. До його складу входили: **Микола Костомаров, Микола Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш** та інші. Братчики мріяли про повалення царського режиму та скасування кріпацтва. Після доносу членів Кирило-Мефодіївського товариства було арештовано й суворо покарано. Найбільше покарання отримав Тарас Шевченко, якого на 10 років віддали в солдати із забороною писати й малювати.

Відсталість російської промисловості змусила царський уряд **у 1861 році скасувати кріпацтво**. Унаслідок цього велика кількість селян залишилася безземельними. Вони поповнили ряди найманих робітників у містах. Умови праці робітників були тяжкими. Робочий день тривав по 12-14 годин. Цехи фабрик і заводів були тісними й задушливими. Поруч із

дорослими робітниками працювали жінки й діти. Частими випадками на підприємствах були травми та каліцтва.

У кінці XIX (19) століття в Російській імперії швидкими темпами розвивається промисловість. В Україні будуються підприємства вугільної, залізорудної та металургійної галузей. Будуються великі металургійні та машинобудівні заводи. Збільшується кількість залізниць. Налагоджено випуск паровозів.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**Західноукраїнські землі у XIX (19) столітті входили до складу:**	а) Російської імперії; б) Австрійської імперії; в) Турецької імперії.
2	**Більшість українських земель у XIX (19) столітті входили до складу:**	а) Російської імперії; б) Австрійської імперії; в) Турецької імперії.
3	**Царський режим Росії у XIX (19) столітті заборонив вживати слово:**	а) свобода; б) козацтво; в) Україна.
4	**Валуєвський циркуляр був підписаний у:**	а) 1763 році; б) 1863 році; в) 1963 році.
5	**У Києві в 1845 році почало діяти:**	а) Києво-Печерське братство; б) Києво-Братське товариство; в) Кирило-Мефодіївське братство.
6	**Кого відправили на 10 років у солдати без права писати й малювати:**	а) Миколу Костомарова; б) Пантелеймона Куліша; в) Тараса Шевченка.

7	**Кріпацтво було скасовано у:**	а) 1861 році; б) 1900 році; в) 1961 році.
8	**Селянський рух на Правобережній Україні очолив:**	а) Тарас Шевченко; б) Григорій Сковорода; в) Устим Кармелюк.
9	**Емський указ був спрямований на:**	а) розвиток і підтримку українського слова; б) заборону українського слова; в) розбудову початкових шкіл в Україні.
10	**Емський указ був підписаний у:**	а) 1876 році; б) 1896 році; в) 1908 році.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. Співстав дати з подіями:

Скасування кріпацтва	1876 рік
Початок діяльності Кирило-Мефодіївського братства	1861 рік
Підписання Емського указу	1845 рік

2. Користуючись картою, запиши українські землі, які входили до Російської та Австрійської імперій.
(карту дивись на сторінці 192)

РОЗДІЛ VIII

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XIX (19) СТОЛІТТІ

ТЕМА 1

РОЗВИТОК ОСВІТИ І НАУКИ

У цьому розділі ви дізнаєтеся про розвиток освіти і театру, досягнення українських науковців, літераторів, музикантів, архітекторів та художників у XIX (19) столітті.

Сьогодні ви познайомитеся з розвитком освіти та науки в Україні у XIX (19) столітті.

У XIX (19) столітті українська культура розвивалася у надзвичайно складних і несприятливих умовах. Уряди Російської та Австрійської імперій намагалися тримати український народ у темряві та нав'язати йому свою мову й культуру. Для збереження власної самобутності вирішальне значення відіграла освіта. Попри всі перепони в Україні освіта розвивалися. За власний кошт громадські діячі створювали недільні школи, у яких навчалися неписьменні дорослі селяни й робітники. **Недільні школи** відіграли важливу роль у поширенні знань серед простого люду.

Читання у недільній школі *(картина М. Богданова-Бєльського)*

Більшість українських дітей у Російській імперії навчалися у початкових школах, які були перейменовані у **початкові народні училища**. У цих навчальних закладах вчили читати, писати і рахувати. Навчання відбувалося російською мовою. Такі дії гальмували розвиток початкової освіти в Україні. Навчанням була охоплена лише третина українських дітей.

В сільській школі *(картина В. Маковського)*

У стані справжнього занепаду перебувала освіта в Західній Україні. На Закарпатті навчання у початкових школах велося угорською мовою, у Східній Галичині – німецькою та польською мовами, на Буковині – німецькою та румунською мовами. Незважаючи на прийнятий закон про обов'язкове навчання дітей, переважна більшість українського населення на цих землях була неписьменною.

Урок гімнастики в Києво-Печерській гімназії

Середню освіту діти отримували у **гімназіях**. Термін навчання тривав 8 років. Навчання хлопців і дівчаток відбувалося окремо. Для цього створювалися чоловічі та жіночі гімназії. Навчання було платним і доступним лише для заможних родин.

Вищу освіту в Україні у другій половині XIX (19) століття можна було здобути в університетах. На українських землях, які входили до складу Російської імперії, університети знаходилися в **Києві, Харкові та Одесі.** На західноукраїнських землях діяли університети у **Львові та Чернівцях.** Студентами цих закладів могли стати лише вихідці з дворянських сімей. Навчання у них відбувалося чужоземними мовами: російською (у Києві, Харкові та Одесі), німецькою (у Чернівцях) та польською (у Львові).

Але деякі навчальні предмети у Львівському університеті викладалися українською мовою. Також тут викладали студентам історію України. Одним із видатних професорів цього університету був **Михайло Грушевський**, який досліджував минуле українського народу та надрукував багато праць з історії України.

Велике значення у розвитку освіти й науки відіграло **Наукове товариство імені Шевченка**. Це товариство було засноване у **Львові в 1892 році.** Тривалий час його очолював Михайло Грушевський. Товариство мало свою друкарню, тому постійно друкувало результати досліджень з історії, української мови і літератури, фольклору, математики, географії, медицини тощо. У друкарні товариства були надруковані підручники для українських гімназій та початкових шкіл. До Наукового товариства імені Шевченка тоді входили **Іван Франко, Ольга Кобилянська** та багато інших діячів культури й науки.

Михайло Грушевський

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Недільна школа – навчальний заклад, який діяв у вихідний день – неділю.

Початкове народне училище – навчальний заклад, у якому навчали писати, читати і рахувати.

Гімназія – середній навчальний заклад.

Університет – вищий навчальний заклад.

Фольклор – усна народна творчість.

ІМЕНА

Михайло Грушевський – український історик, очільник Наукового товариства імені Шевченка.

Іван Франко – український поет, письменник, науковець, громадський діяч.

Ольга Кобилянська – українська письменниця, громадська діячка.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

З положення про початкові народні училища (1864 рік)

«Предметами навчального курсу початкових народних училищ служать: Закон Божий (короткий курс віровчення та історії церкви); читання по книгах цивільного та церковного друку; письмо; перші чотири дії арифметики (додавання, віднімання, множення і ділення); церковний спів там, де викладання його буде можливим…

У початкових народних училищах викладання здійснюється російською мовою…В училища можуть бути прийняті діти всіх станів незалежно від віросповідання…».

ЗАПИТАННЯ

1. Чому недільні школи отримали таку назву?
2. Які предмети вивчали у початкових народних училищах?
3. Чому українські школярі зазнавали національних утисків?
4. У яких навчальних закладах діти отримували середню освіту?
5. Де здобували вищу освіту?
6. У яких містах України в XIX (19) столітті діяли університети?
7. Що вам відомо про Михайла Грушевського?
8. Чим займалося Наукове товариство імені Шевченка?
9. Хто з відомих українців входив до складу Наукового товариства?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті міста: Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці.
2. Співставте навчальні заклади з рівнями освіти, яку здобували в них:

Початкове народне училище	вища освіта
Гімназія	середня освіта
Університет	початкова освіта

ЦІКАВО ЗНАТИ

У XIX (19) столітті в Україні жили і творили науковці й винахідники, які були першовідкривачами у своїй галузі. Так, наприклад, українець Петро Прокопович у 1814 році розробив модель вулика, яким користуються мільйони пасічників усього світу й донині.

Винахідник придумав рамки для вуликів, завдяки чому пасічники змогли вільно оглядати бджолині сім'ї. Вулик Прокоповича дозволив вилучати мед, не знищуючи бджіл димом, як це робилося у ті часи. Усвідомлюючи важливість свого відкриття, Петро Прокопович створив першу в Європі школу пасічників. За більш ніж півстолітнє існування школи з неї вийшло понад 700 пасічників. Цю школу відвідав у 1843 році й Тарас Шевченко.

Згодом пасіка Петра Прокоповича стала найбільшою в світі – вона нараховувала близько десяти тисяч вуликів. Пасіку Прокоповича відвідав навіть російський цар Микола I, після чого було укладено угоду про постійні поставки меду до царського двору.

За своє життя Петро Прокопович надрукував понад 60 статей про бджільництво у журналах і газетах.

Пасіка *(картина Я. Бровара)*

ТЕМА 2
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIX (19) СТОЛІТТЯ

На минулому уроці ви дізналися про розвиток української освіти й науки в XIX (19) столітті. Пригадайте, чому вчили у початкових народних училищах? Яких утисків зазнавали українські школярі? У яких навчальних закладах здобували середню освіту? Де здобували вищу освіту? Що вам відомо про Михайла Грушевського? Чим займалося Наукове товариство імені Шевченка?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про розвиток української літератури в XIX (19) столітті.

У XIX (19) столітті, не зважаючи на всі перепони, українська література досягла помітних успіхів. На початку цього століття продовжував творити **Іван Котляревський.** Саме він першим написав свої твори новою українською літературною мовою. Його перу належить поема **«Енеїда»**. Поява цього твору ознаменувала початок українського відродження, якому був властивий дух боротьби українців за свої права і свободу. «Енеїда» написана живою розмовною українською мовою. У цьому творі було розкрито багатство, красу та мелодійність української мови, використано безліч прислів'їв і приказок. Поема сповнена дотепними жартами, народними звичаями, описом побуту тогочасних українців. Повністю «Енеїда» була надрукована вже після смерті Івана Котляревського, у **1842 році**.

Іван Котляревський також написав дві **п'єси «Наталка-Полтавка»** та **«Москаль-Чарівник»,** у яких автор з любов'ю змальовує життя українського народу.

Іван Котляревський

У середині XIX (19) століття писав свої твори великий український поет **Тарас Шевченко**. Син селянина-кріпака, він тривалий час жив у тяжких умовах, пізнав усі страждання простого люду та змалював їх у своїх віршах. У **1840 році** вийшла друком книга Шевченка **«Кобзар»**. У ній автор розповідав про рідну землю, про боротьбу українців за свою волю та державу. У своїх віршах Тарас Шевченко оспівував народних ватажків, гетьманів, події

Хмельниччини та Коліївщини. Він закликав не тільки пам'ятати давню славу наших предків, але й прикласти зусиль для її повернення, закликаючи до боротьби зі зброєю в руках за свою свободу.

Доля Шевченка була складною. Відчув він любов і визнання у співвітчизників та переслідування і неволю від царського режиму. Повернувшись із заслання, Тарас Шевченко прожив недовго, його здоров'я було підірване і він **помер у 1861 році в Санкт-Петербурзі**. Тіло Великого Кобзаря перевезли в Україну і поховали за його заповітом над **Дніпром у Каневі**.

Тарас Шевченко

Іван Франко

Збагатили українську літературу другої половини XIX (19) століття твори Івана Франка. За роки своєї творчої діяльності **Іван Франко** написав більше восьми тисяч художніх і наукових творів. Писав Франко дитячі й історичні твори, а також вірші. Улюбленими творами дітей були **«Грицева шкільна наука»** та казки із збірки **«Коли ще звірі говорили»**. Серед віршів Франка особливою популярністю у народі користувалися **«Каменярі»**, **«Гімн»**, **«Україна моя любов»** та інші.

У своїх творах автор висловлював симпатії та повагу до знедоленого, трудящого люду. Іван Франко змальовував простих селян і робітників як чесних, працьовитих і справедливих людей. У своїх творах Франко відображав прагнення українського народу до волі та кращого життя.

За активну громадську діяльність Іван Франко постійно зазнавав переслідувань з боку влади, його арештовували, але до останньої миті життя він залишався незламним борцем за волю і незалежність України.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

П'єса – драматичний твір для театральної вистави.
«Енеїда» – поема Івана Котляревського.
«Кобзар» – збірник віршів Тараса Шевченка.
1842 рік – вперше надруковано повне видання «Енеїди» Івана Котляревського.
1840 рік – вперше вийшла друком збірка віршів Тараса Шевченка «Кобзар».

ІМЕНА

Іван Котляревський – український письменник, основоположник нової української літературної мови.
Тарас Шевченко – великий український поет, письменник, художник.
Іван Франко – великий український поет, письменник, науковець.

• З ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

Уривок з твору Івана Франка «Великі роковини»

До великого моменту
Будь готовий кожний з вас, –
Кожний може стать Богданом,
Як настане слушний час.
Мовиш: «Нині інші війни».
Ну, то іншу зброю куй,
Ум гостри, насталюй волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!

ЗАПИТАННЯ

1. Кого вважають основоположником нової української літературної мови?
2. Які твори написав Іван Котляревський?
3. У якому році вийшло повне видання «Енеїди»?

4. До чого закликав у своїх творах Тарас Шевченко?
5. Яку назву мала збірка віршів Тараса Шевченка?
6. У якому році вийшла перша збірка віршів Шевченка?
7. Що вам відомо про долю Тараса Шевченка?
8. Що відображав у своїх творах Іван Франко?
9. Які твори написав Іван Франко?

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть назви творів літераторів XIX (19) століття.
2. Випишіть із тексту дати та вкажіть події, які відбулися у цей час.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На території України у багатьох регіонах під час усних розмов використовують поєднання слів із української та російської мов. Цю штучну мову називають – **суржиком**. Це явище в мові виникло давно, з тих часів, коли на терені українських земель, які входили до складу Російської імперії, було введено заборону на навчання рідною мовою. Діти навчалися російською мовою, а в побуті спілкувалися українською, що в подальшому й призводило до мішанини й плутанини.

ТЕМА 3
АРХІТЕКТУРА ТА ЖИВОПИС

Минулого разу ви дізналися про розвиток української літератури XIX (19) століття. Пригадайте, кого вважають засновником сучасної української літератури? Які твори написав Іван Котляревський? Що вам відомо про долю Тараса Шевченка? До чого закликав у своїх творах Тарас Шевченко? Як називалася збірка віршів Тараса Шевченка? Що відображав у своїх творах Іван Франко? Які твори написав Іван Франко?

Сьогодні ви познайомитеся з досягненнями вітчизняної архітектури та живопису XIX (19) століття.

Більшість земель України перебували під владою російського уряду, який забороняв все українське і навіть будівництво церков місцевого типу. У першій половині XIX (19) століття будувалися будівлі переважно понурих і суворих форм. У цей період набуло поширення будівництво споруд у класичному стилі, де основним елементом були колони. У **1837-1843 роках** був побудований червоний корпус Київського університету.

Червоний корпус Київського університету *(сучасний вигляд)*

Промисловий розвиток спричинив будівництво в Україні нових архітектурних споруд – заводських корпусів, банків, готелів, навчальних закладів, театрів, музеїв тощо. У другій половині XIX (19) століття архітектори використовувати різні будівельні матеріали та намагалися поєднувати

елементи різних стилів. Такий підхід призвів до будівництва низки чудових архітектурних споруд, зокрема, оперних театрів у **Львові та Одесі**, навчальних закладів у **Києві, Харкові, Одесі** та інших міст.

Оперний театр у Львові *(сучасний вигляд)*

У кінці XIX (19) століття розпочалося планування забудови міст. Обов'язково виділявся центр міста з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі місцевої влади. У цей час швидкими темпами забудовуються міста півдня України та Криму – **Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса.** Відбувається упорядкування міст **Харкова**, **Полтави** та інших.

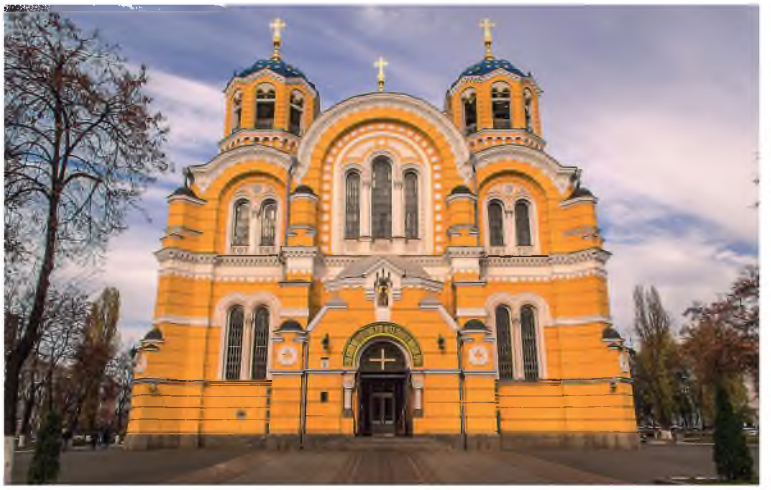

Володимирський собор у Києві *(сучасний вигляд)*

Серед релігійних архітектурних споруд другої половини XIX (19) століття особливої уваги заслуговує **Володимирський собор** який було збудовано **у Києві**. Цю споруду називають храмом-музеєм, адже не дивлячись на небагатий зовнішній вигляд, внутрішнім оздобленням церкви займалися відомі художники того часу Віктор Васнєцов, Михайло Врубель, Михайло Нестеров та інші.

Образотворче мистецтво XIX (19) століття в Україні розвивалося на основі інтересу до народного життя. Різні сторони побуту українських селян відображав у своїх картинах відомий український художник **Микола Пимоненко** («Свати», «Гадання», «Сінокіс» та інші)

Свати *(картина М. Пимоненка)*

Сільська околиця *(картина С. Васильківського)*

Героїчне минуле надихало художників до зображення історичних подій у своїх творах. **Сергій Васильківський** у своїх картинах зображував запорозьких козаків та їх нащадків. Полюбляв художник малювати сільські пейзажі, українські хати, ярмарки, сцени селянського побуту тощо.

Значних успіхів у другій половині XIX (19) століття досягла українська скульптура. У цей час у **Києві** було встановлено пам'ятник **Богдану Хмельницькому**. Ця пам'ятка мистецтва стала одним із символів столиці України – міста Києва.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Архітектура – проектування та спорудження будівель.
Живопис – малювання фарбами на поверхні (папері, полотні тощо).
1837-1843 роки – будівництво червоного корпусу Київського університету.

ІМЕНА

Микола Пимоненко – український художник.
Сергій Васильківський – український художник.

ЗАПИТАННЯ

1. Яку відому споруду в Україні було збудовано в першій половині XIX (19) століття?
2. Які нові архітектурні споруди будувалися в Україні у другій половині XIX (19) століття?

3. Які міста швидкими темпами забудовувалися в Україні у другій половині XIX (19) століття?
4. Яку споруду називають храмом-музеєм?
5. Чому ця споруда вважається храмом-музеєм?
6. Які художники творили у XIX (19) столітті?
7. Що українські живописці зображували у своїх картинах?
8. Пам'ятник якому історичному герою є одним із символів Києва?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті міста: Київ, Львів, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Харків, Полтава, Миколаїв, Маріуполь.
2. Запиши у зошит імена українських художників та їх твори.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У середині XIX (19) століття в українських діячів культури виникла думка встановити пам'ятник Богдану Хмельницькому. Проект майбутнього монумента розробив відомий у той час художник і скульптор Михайло Микешин. Перший проект пам'ятника був виконаний з грандіозним розмахом, де крім постаті Богдана Хмельницького, було розміщено багато осіб та сцен із зображенням подій тих часів.

Коштів на будівництво пам'ятника не вистачало, а пожертвування надходили повільно, тому було вирішено залишити тільки Хмельницького на коні. Морське відомство на виготовлення пам'ятника виділило більше 25 тонн старої корабельної міді. У 1879 році пам'ятник був відлитий і привезений до Києва. Тут він простояв вісім років на подвір'ї поліцейської дільниці, тому що влада не могла визначитися з місцем його встановлення, а також бракувало коштів на будівництво постаменту. Місцеві жителі, дивлячись на таке, жартували, що влада арештувала Богдана Хмельницького, бо він без документів.

Після того, як міська влада виділила гроші на постамент, пам'ятник було встановлено в 1888 році під час святкування 900-річчя хрещення Русі.

ТЕМА 4

ТЕАТР І МУЗИКА

На минулому уроці ви познайомилися з розвитком архітектури та живопису в Україні в XIX (19) столітті. Пригадайте, які відомі споруди було збудовано в Україні в цей час? Які міста України активно забудовувалися в цей період? Яку споруду Києва називають храмом-музеєм? Чому? Які українські художники творили у XIX (19) столітті? Що вони зображували у своїх картинах? Пам'ятник якому історичному герою є одним із символів Києва?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про розвиток українського театру і музики в XIX (19) столітті.

Великий вплив на розвиток українського театру мав **Іван Котляревський**. Саме з постановки його п'єс **«Наталка Полтавка»** та **«Москаль-Чарівник»** зароджується сучасний театр в Україні.

У другій половині XIX (19) століття відбувається посилення інтересу суспільства до українського театру. Це проявлялося у створенні аматорських (непрофесійних) колективів, які виступали у **Києві, Полтаві, Харкові, Одесі** та інших містах. До репертуару цих театральних труп входили твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка та інших.

Після заборони української мови, театральні вистави ставилися в маленьких гуртках. Завдяки послабленню цієї заборони, у **1882 році, Марко Кропивницький** створив у **Єлисаветграді** (нині місто Кропивницький) першу українську професійну трупу – **Театр корифеїв**. Поступово кількість вітчизняних театральних колективів збільшувалася. Українські артисти з великим успіхом виступали на сценах багатьох українських та російських міст.

Марко Кропивницький

З появою театрів з'являються й імена перших українських акторів. У ці часи уславилися своєю акторською грою **Михайло Старицький, Панас Саксаганський, Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий та Марія Заньковецька**. Грали вони дуже правдиво і переконливо. Глядачі інколи забували, що все відбувається в театрі, – так актори майстерно виконували свої ролі.

Афіша театру М. Кропивницького

Українські театри виступали під музичний супровід. Музичні твори на тексти українських п'єс писало багато композиторів. Визначну роль у творенні національної музичної культури відіграв **Микола Лисенко**. Він написав музику до поезій Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших. Микола Лисенко зробив музичну обробку багатьох українських народних пісень. Він був автором декількох опер. **Опера** – це поєднання музики, слова та дії на сцені. Його найкращими операми вважаються **«Наталка-Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба»**. Микола Лисенко писав музику й для дітей. Відомими дитячими операми стали **«Коза-дереза», «Пан Коцький»** та інші.

Микола Лисенко

Михайло Вербицький

У XIX (19) столітті творив видатний український композитор **Михайло Вербицький**. Завдяки його музиці театральні вистави на західноукраїнських землях здобули велику популярність. Вербицький є автором

низки популярних театральних п'єс та музики для церковної служби, але найбільшим досягненням цього композитора є те, що він написав музику до вірша **«Ще не вмерла Україна»**, який став гімном нашої Батьківщини. І коли ви чуєте гімн України – пам'ятайте музику до нього написав **Михайло Вербицький.**

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Театр – це вид мистецтва, у якому актори грають певні ролі перед глядачами.
Композитор – автор музичних творів, людина яка створює музику.
Аматор – непрофесійний актор.
Трупа – театральний колектив.
Репертуар – перелік вистав, які грають актори в театрі.
Гастролі – виступ артистів у інших містах і країнах.

ІМЕНА

Марко Кропивницький – актор, засновник першого професійного театру в Україні.
Микола Лисенко – видатний український композитор.
Михайло Вербицький – український композитор, автор музики до гімну «Ще не вмерла Україна».

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Із спогадів Миколи Лисенка

«Яка то є велика потреба музиканту, а заразом і народникові повештатися поміж селянського люду, відчути його світогляд, записати перекази, спомини, згадки, прислів'я, пісні та спів до них. Все це, як повітря людині потрібне, без цього гріх починати свою працю і музиканту, і письменнику…».

ЗАПИТАННЯ

1. Хто заснував першу професійну театральну трупу в Україні?
2. Яку назву отримала ця трупа?
3. У якому місті зародився професійний театр в Україні?
4. У якому році було створено перший професійний театр в Україні?

5. Хто з українських акторів грав у театрах в XIX (19) столітті?
6. Хто з українських композиторів творив у цей період?
7. Які твори написав Микола Лисенко?
8. Які твори написав Михайло Вербицький?

ЗАВДАННЯ

1. Заповніть таблицю «Українські актори і композитори XIX століття»:

Актори	Композитори

2. Запишіть у зошит нові слова.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Михайло Вербицький народився у сім'ї священника. У 10 років став сиротою. Змалечку він співав у церковному хорі та навчався у музичній школі. Згодом Михайло Вербицький вступив до Львівської духовної семінарії, але змолоду цей заклад закінчити йому так і не вдалося. Вербицького двічі виключали за «веселі пісні, гру на гітарі, запізнення на ранкові молитви». Втретє припинив навчання Вербицький через шлюб та необхідність утримувати сім'ю.

У ці роки Михайло Вербицький активно займається музикою: керує хором, грає на гітарі. Він написав численні твори для гри на цьому інструменті. До наших днів збереглося створене Вербицьким «Поученіє Гітари», яке стало першим посібником в Україні з гри на цьому інструменті.

Михайло Вербицький став автором музики двох українських гімнів. У середині XIX (19) століття на Галичині було обрано гімном пісню «Мир вам, браття, всі приносим» музику до гімну написав саме цей композитор. Дещо пізніше Вербицький поклав на музику вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Вперше цей твір було виконано у 1865 році в Перемишлі, на концерті, присвяченому Тарасу Шевченку.

У наш час «Ще не вмерла Україна» – державний гімн нашої Батьківщини.

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

«КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XIX (19) СТОЛІТТІ»

У XIX (19) столітті для збереження власної самобутності вирішальне значення відіграла освіта. В Україні початкову освіту надавали у **недільних школах** та **початкових народних училищах**, де навчали читати, писати і рахувати. Середню освіту діти отримували у гімназіях, де термін навчання тривав 8 років. У цих закладах навчання було платним і доступним лише для заможних родин. Вищу освіту в Україні здобували в університетах. На українських землях, які входили до складу Російської імперії університети діяли в **Києві, Харкові та Одесі**.

На західноукраїнських землях університети знаходилися у **Львові** та **Чернівцях**. У кінці XIX (19) століття тут було послаблено національний тиск і у Львівському університеті почалося викладання історії України та було дозволено читати лекції з деяких навчальних предметів українською мовою.

Велике значення у розвитку української науки в XIX (19) столітті відіграло **Наукове товариство імені Шевченка**. Це товариство було засноване у **Львові в 1892 році**. Тривалий час його очолював видатний історик **Михайло Грушевський**. Науковці товариства проводили дослідження з історії, української мови й літератури, математики, географії, медицини тощо. Його членами були **Іван Франко**, **Ольга Кобилянська** та інші.

У цей час, незважаючи на всі заборони, розвивалася література. Основоположником нової української літературної мови був **Іван Котляревський**. Саме з його «Енеїди» розпочалося відродження українського слова. Літераторам цього часу був властивий дух боротьби українців за свої права і свободи. Живою українською мовою писав **Тарас Шевченко**, який у **1840 році** вперше видав свою збірку віршів **«Кобзар»**. У цей час працював **Іван Франко**, який у своїх творах описував важке життя простого люду та закликав українців до боротьби за волю та краще життя.

У XIX (19) столітті розвивалася архітектура. У першій половині цього століття будувалися споруди переважно понурих і суворих форм у класичному стилі, де основним елементом були колони. Промисловий розвиток спричинив будівництво в Україні нових архітектурних споруд – заводів, банків, готелів, навчальних закладів, театрів, музеїв тощо. Швидкими темпами будуються міста півдня України – **Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса**.

У цей час архітекторами використовується різний будівельний матеріал та поєднуються елементи різних стилів. Такий підхід призвів до будівництва низки чудових архітектурних споруд, зокрема, оперних театрів у Львові та Одесі, навчальних закладів у **Києві, Харкові, Одесі** та в інших містах.

Образотворче мистецтво XIX (19) століття в Україні розвивалося на основі інтересу до народного життя. Різні сторони народного побуту відображали у своїх картинах відомі українські художники **Микола Пимоненко** та **Сергій Васильківський**.

У цей час зароджується український професійний театр. У **1882 році Марко Кропивницький** створив у **Єлисаветграді (Кропивницький)** першу українську професійну трупу – **Театр корифеїв**. Видатними українськими акторами цього часу були М**ихайло Старицький, Панас Саксаганський, Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий та Марія Заньковецька**.

У другій половині XIX (19) століття творили видатні українські композитори **Микола Лисенко** та **Михайло Вербицький**. Саме останній написав музику до гімну України **«Ще не вмерла Україна»**.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	**У XIX (19) столітті вчили читати, писати і рахувати в:**	а) початкових народних училищах; б) гімназіях; в) університетах.
2	**Наукові дослідження у кінці XIX (19) століття в Україні проводилися в:**	а) Академії наук України; б) Науковому товаристві імені Шевченка; в) Науковій бібліотеці України.
3	**Очолював Наукове товариство імені Шевченка:**	а) Іван Франко; б) Ольга Кобилянська; в) Михайло Грушевський.
4	**Основоположником нової української літературної мови був:**	а) Іван Котляревський; б) Тарас Шевченко; в) Іван Франко.
5	**Автором поеми «Енеїда» був:**	а) Михайло Грушевський; б) Тарас Шевченко; в) Іван Котляревський.
6	**Автором збірки віршів «Кобзар» був:**	а) Іван Франко; б) Тарас Шевченко; в) Ольга Кобилянська.

7	**Вперше збірку віршів «Кобзар» було надруковано у:**	а) 1840 році; б) 1850 році; в) 1960 році.
8	**Відомими українськими художниками XIX (19) століття були:**	а) Панас Саксаганський та Іван Карпенко-Карий; б) Іван Котляревський та Іван Франка; в) Микола Пимоненко та Сергій Васильківський.
9	**Перший український професійний театр було засновано в Єлисаветграді:**	а) Миколою Лисенком; а) Марком Кропивницьким; в) Михайлом Вербицьким.
10	**Музику до гімну «Ще не вмерла Україна» написав:**	а) Микола Лисенко; б) Тарас Шевченко; в) Михайло Вербицький.

ПЕРЕВІР СВОЇ ВМІННЯ

1. Співстав портрети видатних українців з їх іменами та прізвищами:

1

2

3

а) Іван Франко;
б) Михайло Вербицький;
в) Михайло Грушевський.

2. Визнач хронологічну послідовність історичних подій:

а) заснування Наукового товариства імені Шевченка;
б) перший друк збірки віршів «Кобзар»;
в) заснування першого професійного театру.

НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ

Дата	Подія
1489 рік	перша згадка про українських козаків
1553 рік	заснування першої Запорозької Січі на острові Мала Хортиця
1648-1657 роки	Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького
1654 рік	Переяславська рада
1659 рік	розгром московської армії козацько-татарським військом під Конотопом
1709 рік	битва під Полтавою
1710 рік	оприлюднення Конституції Пилипа Орлика
1764 рік	скасування гетьманського устрою в Україні
1768 рік	повстання «Коліївщина»
1775 рік	ліквідація Запорозької Січі
1840 рік	вперше вийшла друком збірка віршів Тараса Шевченка «Кобзар»
1861 рік	скасування кріпацтва в Україні

ВИДАТНІ ДІЯЧІ УКРАЇНИ

Петро Конашевич-Сагайдачний – гетьман запорозьких козаків.

Богдан Хмельницький – гетьман Війська Запорозького.

Іван Сірко – кошовий отаман Запорозької Січі.

Іван Мазепа – гетьман України.

Пилип Орлик – український гетьман в еміграції, автор першої української Конституції.

Кирило Розумовський – останній гетьман України.

Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі.

Петро Могила – київський православний митрополит.

Іван Котляревський – український письменник, основоположник нової української літературної мови.

Тарас Шевченко – письменник і художник, член Кирило-Мефодіївського братства.

Михайло Грушевський – український історик, очільник Наукового товариства імені Шевченка.

Іван Франко – український письменник, науковець, громадський діяч.

Павло Чубинський – український поет, автор слів гімну «Ще не вмерла Україна».

Михайло Вербицький – український композитор, автор музики до гімну «Ще не вмерла Україна».

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ПОНЯТЬ

А

Автономія – право самостійного управління у певній частині держави.

Аматор – непрофесійний актор.

Андрусівський договір – угода, таємно підписана Московією та Польщею про розподіл України на сфери впливу.

Архітектура – це проектування та спорудження різноманітних будівель.

Б

Балаган – тимчасовий театр, який діяв на ярмарках, базарах або народних гуляннях.

Бартка – вузька гуцульська сокирка з довгим держаком.

Батурин – столиця Гетьманщини (Лівобережної України).

Березневі статті – московсько-український договір.

Білоцерківський договір 1651 року – мирна угода між поляками та українцями.

Бранець – полонений.

Булава – символ влади гетьмана.

В

Валуєвський циркуляр – документ, який забороняв друк книг українською мовою.

Велике князівство Литовське – держава, до якої входила переважна більшість українських земель з середини XIV (14) до середини XVI (16) століть.

Вертеп – ляльковий театр-скринька.

Виборні козаки – козаки, які за власний кошт відбували військову службу.

Військова рада – найвищий орган влади на Запорозькій Січі.

Г

Гадяцький договір 1658 року – угода про спільну державу українців і поляків.
Гайдамаки – повстанці Правобережної України.
Галера – дерев'яне, багатовеслове військове судно.
Гарнізон – військо, яке розташоване в місті (селі).
Гастролі – виступ артистів у інших містах і країнах.
Генеральна канцелярія – український уряд на чолі з гетьманом.
Гетьманщина – українська держава середини XVII (17) століття.
Гімназія – середній навчальний заклад.
Глухів – столиця Гетьманщини у XVIII (18) столітті.
Глухівські статті – угода Дем'яна Многогрішного та Московії.
Громадянська війна – військова боротьба за владу між громадянами однієї країни.
Гутня – дрібне підприємство з виробництва скла.

Д

Декорація – оформлення сцени.
Дике поле – малозаселені південні степи, які розмежовували українські землі та кримськотатарські володіння.
Диспут – публічне обговорення важливої теми.
Дніпрові пороги– кам'янисті скелі різних розмірів, які виходили на поверхню Дніпра та утруднювали прохід по водоймі.
Дума – усний народний твір про життя козаків.

Е

Еміграція – від'їзд із Батьківщини до інших країн.
Емський указ – розпорядження російського царя спрямоване на витіснення української мови з культурного життя.
Енеїда – поема Івана Котляревського.

Ж

Жалування – плата за службу.

Живопис – малювання фарбами на поверхні (папері, полотні тощо).

Жнива – збір урожаю.

Жупан – верхній святковий прителений одяг з дорогих тканин. Одяг заможної козацької старшини.

З

Замок – фортеця, укріплена оборонна споруда з високими мурами та баштами.

Запорозька Січ – фортеця українських козаків.

Заручники – захоплені або залишені особи з метою змушення інших людей (родичів) вчинити певні дії.

Зимівник – назва господарства у запорозьких козаків.

К

Києво-Могилянська академія – один із найстаріших вищих навчальних закладів України.

Києво-Печерська лавра – найбільший монастир України.

Кіш – інша назва Запорозької Січі.

Клейноди – символи козацької влади.

Кобзар – український народний співець, музикант.

Козак – вільна людина, воїн.

Козак Мамай – улюблений герой народних картин XVIII (18) століття.

Козацька старшина – козацькі командири.

Козацьке барокко – архітектурний стиль, у якому будувалася більшість храмів України в другій половині XVII (17) – першій половині XVIII (18) століття.

Козацький літопис – історико-літературний твір, у якому описувалися козацькі війни.

Колегіум – назва середніх навчальних закладів України в добу козацтва.

Коліївщина – найбільше гайдамацьке повстання.

Коломацькі статті – угода між гетьманом Іваном Мазепою та Московією.

Комедія – це вистава, у якій висміювалися негативні сторони суспільного життя.

Композитор – автор музичних творів, людина яка створює музику.

Конотопські статті – угода гетьмана Івана Самойловича та Московії.

Конституція – основний закон країни, у якому висвітлено державний устрій та права й обов'язки громадян.

Кошовий отаман – виборний керівник Запорозької Січі.

Кріпак – безправний селянин, який жив на землі пана та був залежним від нього.

Курінь – житло запорозьких козаків на Січі.

Л

Лівобережна Україна – частина території України на лівому березі Дніпра.

М

Магнат – великий землевласник.

Майдан – центральна площа.

Мала Хортиця – острів, на якому було збудовано першу Січ-фортецю.

Малоросійська колегія – російський державний орган, який керував Україною.

Малоросія – назва Центральної та Лівобережної України в російських офіційних документах.

Маніфест – письмове звернення влади до народу з приводу важливої події.

Мануфактура – це підприємство, засноване на поділі праці з використанням ручних механічних пристроїв.

Машинобудування – виробництво та використання машин та інструментів.

Металургія – одержання металів з руд.

Меценат – людина, яка за власні кошти відкриває школи, бібліотеки, друкарні, музеї тощо.

Митниця – державна установа, яка стягує гроші за перетин кордону.

Мобілізація – призов чоловіків до війська.

Молодик – молодий козак.

Московія – Московське царство.

Н

Наказний гетьман – особа, яка тимчасово виконує обов'язки гетьмана.

Недільна школа – навчальний заклад, який діяв у вихідний день – неділю.

О

Облога – оточення й блокада ворожого міста.

Опришки – учасники селянського повстанського руху на західно-українських землях (Галичині, Закарпатті та Буковині).

Оселедець – назва чуба (пасма волосся) у запорозьких козаків.

Отаман – козацький ватажок, командир.

П

П'єса – драматичний твір для театральної вистави.

Підпомічники – бідні козаки, які не відбували військової служби, а допомагали по господарству чи грошима іншим козакам проходити службу.

Побратим – найближчий друг козака.

Повстання – збройний виступ проти влади.

Полк – військовий підрозділ.

Полковник – командир козацького полку.

Поміщик – власник земель, на яких проживали селяни, господар кріпаків.

Початкова школа – заклад, де вчили читати, писати, рахувати і співати.

Початкове народне училище – навчальний заклад, у якому навчали писати, читати і рахувати.

Правобережна Україна – частина території України на правому березі Дніпра.

Провіант – запас продовольства для армії.

Провінція – частина держави, яка віддалена від столиці.

Проект – попередній текст певного документа.

Р

Реєстр – список.

Реєстрове козацтво – частина українського козацтва, яка перебувала на службі у польського короля.

Резиденція – місце постійного перебування гетьмана.

Релігія – це вірування і віровчення.

Репертуар – перелік вистав, які грають актори в театрі.

Реформа – заходи, які призводять до змін у житті суспільства.

Річ Посполита – держава, яка виникла у 1569 році, та до складу якої входили землі Польщі, Литви та України.

Рудня – дрібне підприємство з виробництва заліза.

Руїна – період занепаду й спустошення України під час громадянської війни у середині XVII (17) століття.

С

Самодержавство – одноосібна влада царя у державі.

Свита – довгополий верхній одяг з грубого сукна.

Сердюк – найманий козак, який за плату служить гетьману.

Січ – укріплення, яке походить від слова «сікти», «засікати».

Слобожанщина – прикордонні землі, заселені українцями (сучасні Сумська, Харківська, частина Донецької та Луганської областей України).

Солеварня – дрібне підприємство з виробництва солі шляхом виварювання підземної солоної води.

Соломаха – гречане борошно, густо зварене й засмажене олією або смальцем.

Сотник – командир козацької сотні.

Собор – головна церква міста чи монастиря.

Союз – угода двох або декількох держав про спільні дії.

Стан – велике угрупування людей, яке має схожі права, обов'язки та спосіб життя.

Старшина – командири запорозьких козаків.

Східна Галичина, Буковина та Закарпаття – західноукраїнські землі, які входили до складу Австрії (пізніше Австро-Угорської імперії).

Т

Театр – вид мистецтва, у якому актори грають певні ролі перед глядачами.

Тетеря – рідка пшоняна каша, заправлена житнім тістом та часником.

Ткацтво – виробництво необробленої, грубої тканини.

Традиції та звичаї – дії, погляди, смаки, правила поведінки, які склалися у населення протягом тривалого часу.

Троїсті музики – музиканти, які одночасно грають на трьох інструментах.

Трофей – військова здобич.

Трупа – театральний колектив.

У

Універсал – звернення правителя (короля, гетьмана) до народу.

Університет – вищий навчальний заклад.

Уряд – орган, який керує державою.

Уходники – люди, які жили до холодів в степу та займалися рибальством і мисливством.

Ф

Філософ – мислитель, шукач істини.
Фінанси – це дохід, розподіл і використання грошей.
Фольклор – усна народна творчість.

Х

Хата – одноповерховий сільський будинок.
Худоба – домашні тварини (корови, свині, вівці, кози).
Хутір – мале сільське поселення (складалося з декількох дворів).

Ц

Цензура – перевірка змісту, узгодження з владою перед оприлюдненням.
Циркуляр – розпорядження вищого органу з роз'ясненням.

Ч

Чайка – військовий човен запорозьких козаків.
Чигирин – столиця Гетьманщини.
Чумак – особа, яка займається перевезенням і торгівлею солі.

Ш

Шляхта – дрібне та середнє панство (землевласники).
Шпиталь – лікарня.

Навчальне видання

КОСЕНКО Юрій Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8 клас

Підручник для учнів
спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (F70)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

У підручнику використаний ілюстративний матеріал
із відкритих інтернет-джерел

Художник *Людмила Остапенко*

Редактори *Олена Григірчик, Валентина Косенко*
Технічний редактор *Сергій Максимець*
Коректор *Ольга Бризицька*
Дизайн і верстка *Павла Давиденка*

Формат 70x100/16. Ум.-друк. арк. 24,62. Обл.-вид. арк. 22,00. Наклад 3398 прим. Зам. № 1236.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці, 58000.
www.bukrek.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.